HLÁSKOSLOVÍ

JAZYKA ČESKÉHO.

SEPSAL

DR. JAN GEBAUER.

V PRAZE.

NÁKLADEM THEOD. MOURKA.

1877.

Knihtiskárna: Hynek Militký a Novák v Praze.

Při práci přítomné, k nížto jsem byl pobídnut se strany kompetentní, měl jsem s počátku na mysli jen potřebu škol, zejména učitelských a vyšších středních. Při spracování konečném vidělo se mi však záhodno dbáti přísněji na stránku vědeckou a třeba vykračovati z mezí školních; ale přece nespouštěl jsem se zřetele potřebu řečenou a snažil jsem se vyhověti ve vzhledě obojím, školním i vědeckém. Co (dle mého zdání) přes míru školní jest, připíná se vždy jakoby na místě druhém k nepřetržitému výkladu hlavnímu a vyznačeno jest také zevně písmem hustším; nevhod tyto části nebudou ani při učení školním, kdykoli půjde o výklad a poučení zevrubnější.

Pánům J. Kosinovi, řediteli gymnasia slovanského v Olomouci, Fr. Bartošovi, professoru gymn. slov. v Brně, a I. B. Maškovi, gymn. prof. v Jindř. Hradci, vzdávám upřímné díky za přátelskou pomoc, kterou mi mezi tiskem dílka toho poskytovali.

V Praze 23. ledna 1877.

Dr. **J. Gebauer.**

§. 1.

Mluvnice jest nauka o jazyku.

Jazyk jest ouhrn vět a věty skládají se ze slov; podlé toho dělí se mluvnice na dvě části, kteréž jsou nauka o slově a nauka o větě.

§. 2.

Každé slovo má stránku hláskovou a stránku tvarovou.

Se stránky hláskové je slovo řadou hlásek a slabik s nějakým přízvukem a nějakou kvantitou; slovo *dítětem* na př. je s této stránky řadou hlásek *ď-í-ť-e-t-e-m*, vyslovených ve slabikách *dí-tě-tem*, z nichž první má přízvuk a je dlouhá.

Se stránky tvarové jsou slova větším dílem tvary ohnuté (skloněné nebo časované) a skládají se ze kmenův a přípon ohýbacích; na př. slovo *dítěte* je v té příčině genitiv jednotný, *neseme* je první osoba množná přítomného času atd., a skládá se prvé ze kmene *dítět-* a přípony ohýbací *-e*, druhé ze kmene *nese-* a přípony ohýbací *-me*. Jednajíc o tvarové stránce slov jedná mluvnice i o tvoření kmenův, i dále o úplných tvarech slovných, povstávajících ohýbáním, t. j. skloňováním a časováním, jakož i o těch slovcích, kterých ani neskloňujeme ani nečasujeme.

Podlé toho rozděluje se nauka o slově zase na dva díly, a ty jsou:

díl I. nauka o hláskové stránce slova čili hláskosloví a
díl II. nauka o tvarové stránce slova čili tvarosloví.

Hláskosloví.

§. 3.

Hláskosloví pozoruje a rozebírá slovo se stránky hláskové, — a pozoruje i rozebírá proměny slova, které se na jeho stránce hláskové sbíhají; dělí se tedy na dvoje oddělení a jedná

v prvém o hláskové stránce slova vůbec, a

ve druhém o proměnách slova na stránce hláskové.

ODDĚLENÍ PRVÉ.

O hláskové stránce slova vůbec.

§. 4.

Hláskovou stránku slova poznáme, když si takořka na kusy rozložíme, co při vyslovení v jednom celku slyšíme, jako se stalo pro příklad v §. 2. Dle toho pak je každé slovo se stránky hláskové řadou hlásek určité jakosti, určitého počtu a určitého pořádku; tyto pak hlásky do slabik se skládají, které s jistým přízvukem a jistou délkou se vyslovují.

Výklad o hláskové stránce českých slov zahrnuje v sobě tedy výklady

A. o hláskách a

B. o slabikách.

Poznamenání o pravopise. Hlásková stránka slova jeví se v řeči živé a ve výslovnosti skutečné. Ale i v písmě hláskovém (t. j. takovém, jaké jest na př. naše, kde každá hláska má svou zvláštní literu) vynasnažujeme se, abychom ji co možná zřejmě a

věrně naznačili. V tom pak vyvinují se časem jisté zvyky a jistá pravidla, a jejich ouhrn rozumíme pravopisem.

V každém pravopise bylo a jest snahou hlavní, aby se hlásková stránka věrně označovala, t. j. aby se to psalo, co se slyší; a pokud který pravopis této snaze hoví, zove se hláskovým čili fonetickým (φωνή = zvuk, hlas). V pravopise českém píšeme foneticky na př. *matka*, *málo* atd., poněvadž se tak a ne jinak slyší, a píšeme také *cti* místo *čsti* (dle nom. *čest*), *křtíti* m. *krstiti*, *český* m. *češský* atd., poněvadž se při vyslovení těchto slov neslyší *čsti*, *krstiti*, *češský*, nýbrž *cti*, *křtíti*, *český*. Ježto pak valná většina slov českých takové povahy jest, že jich dle pravopisu českého jinak ani napsati nelze, nežli jak se slyší (jako na př. *matka*, *otec*, *málo*, *mnoho* atd.), a ježto i mimo ně častěji pro psaní fonetické se rozhodujeme (jako ve *cti* m. *čsti* a p.), proto je pravopis český převahou fonetický.

Jiná snaha, která v pravopisech platnosti si dobývá, jest šetřiti původu slova čili etymologie, a pokud zase který pravopis této snaze vyhovuje, potud jest etymologickým. V pravopise českém píšeme na př. *těžký*, ačkoli se slyší *ťešký*, poněvadž ve slově tom je kmenem *tah-* (*táh*nu, *tíh*a) a poněvadž kmenové *h* v *ž* se měnívá (tá*h*nu-tí*ž*e-tě*ž*iti, bů*h*-bo*ž*e-bo*ž*í); píšeme *z těžka*, ačkoli se vyslovuje *sťeška; množství*, ač se vyslovuje *mnoství;* píšeme *vysoký* a *viseti*, *byly* a *bili* a p., poněvadž etymologie tu *y*, tu *i* žádá a ačkoli rozdíl mezi těmato hláskama z obecné výslovnosti větším dílem již vymizel. Ve případech takových, kde se etymologie a výslovnost rozcházejí, hoví pravopis novočeský velikou měrou etymologii.

Kromě fonetického a etymologického psaní jest ještě historické, když se totiž píše tak, jak se psávalo a poněvadž se tak psávalo, třeba by výslovnost a původ slova k jinému psaní ukazovaly. V pravopise českém mělo by se psáti na př. po etymologicku vě*č*ší, po foneticku vě*č*í, a píše se po historicku vě*t*ší, poněvadž od XVI. století všeobecně se tak píše; etymologicky měli bychom psáti zem*je*, a píšeme po historicku zem*ě*, atp.

Pravopis je tedy rozdílný dle trojí rozdílné zásady: fonetický velí psáti tak, jak se vyslovuje, — etymologický tak, jak původ slova žádá, — a historický tak, jak se psávalo. Tři tyto zásady v některých případech jsou si na příč a dle každé bylo by napsání jiné, na př. foneticky *ou*řad, etymol. *ú*řad a histor. *au*řad; ale větším dílem aspoň dvěma a někdy všem třem jistou měrou se hoví, na př. *množství* je napsáno historicky i etymologicky, *český* historicky i foneticky, *daleko* foneticky, historicky i etymologicky.

Pravopis český je většinou fonetický, ale na mnoze také etymologický a historický. Kromě pak těchto rozdílných zásad, které se v něm křižují, řídí se písaři čeští v rozličných dobách ještě rozličnými jinými pravidly a zvyky; pravopis český mění se tedy čas od času, a poněvadž se mění, má svoji historii.

Bez proměny a tedy také bez historie byl by, kdyby každá hláska česká vždycky touž literou se byla znamenala. Ale to se nedělo; jednak nedostatečnost latinské abecedy písaře k nestejnostem sváděla, jednak vlastní nedůslednost.

Latinská abeceda poskytovala totiž písařům českým jen 25 liter (*a, b, c, d, e, f, g, h, ch, i, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, v, y, z*, a dvě později přidané *j, w)*, kdežto hlásek českých asi dvakráte tolik bývalo; zejména pro české samohlásky dlouhé a pro měkké souhlásky nebylo potřebných liter, písaři čeští musili si tedy všelijak pomáhati a pomáhali si ne všichni stejně a ne vždycky stejně. Mimo to pak různí se vespolek písaři čeští také ve psaní těch hlásek, pro které v latinské abecedě byly litery určité.

Podlé rozdílů českého pravopisu, jež se ukazují ve známých památkách písemných, rozeznáváme v něm patero stupňův a dob: doba

I. od Rukopisu Zelenohorského do konce XII. stol.;
II. od XIII. století do pravopisu Husova;
III. pravopis Husův;
IV. pravopis bratrský a
V. pravopis nynější.

I. V první době, od IX. do XII. století, panuje pravopis jednoduchý. K označení hlásek, pro které v abecedě latinské liter není, berou se větším dílem jednoduché litery hlásek jiných, zvláště příbuzných; tak na př. *věščbám* píše se uefcbam, *jenže* — ienfe, *bieše* — befe, *rozvlajáše* — rozulaiafe, *jáz* — iaz, *jejú* — ieiu atp., t. j. označení hlásek *č, ž, š, á, ú* . . . děje se literami jednoduchými, a sice berou se za ně litery příbuzných hlásek *c, s, s, a, u* atd. Mimo to však také takové hlásky literami hlásek jiných se znamenávají, které v abecedě latinské svou zvláštní literu mají, na př. *slavný* psáno zlauni, *kako* — caco, *skrytý* — zcriti, *spása* — zpaza atp.

II. V druhé době, od XIII. století počínajíc, panuje pravopis spřežkový. Hlásky české, pro které latinská abeceda zvláštních liter nemá, a dílem také takové hlásky, které tam svou jistou a určitou literu mají, označují se z pravidla spřežkami, t. j. několika literami v jedno a k poznamenání jedné hlásky spřeženými. Výjimkou přicházejí spřežky již v době předešlé; ale v době této jsou pravidlem, ačkoliv i způsob doby předešlé vedlé nich zhusta přichází. Tak na př. *čas* psáno cfaz, chzas, gen. czaffa atp., *čáp* psáno chap, *čest* psáno chzezzt, *nečtem* psáno nechzftem, *všecko* — wffeczko, *kóže* — kozie, *kněz* — kniez, knyez, knhiez atd., *mně* — mnye, *anděl* — andyel, *dievka* — dhiewka, *komár* — comaar, *pám* — naam, *pravé* — prawee, *jsú* — gffuu atd.; t. j. hláska *č* psána spřežkou cf, cz, ch, chz, chzf; hláska *á* spřežkou aa, atd. A mimo to psáno také zzwathy (= *svatý*), cozz (= *kos*), quapp (= *kvap*) atp.; t. j. i hlásky *s, t, k, p*, a j., pro které jsou i v latinské abecedě litery zvláštní, píší se druhdy spřežkou anebo literou hlásky příbuzné.

III. Aby nesprávné pravopisecké způsoby doby své napravil, učinil Hus pravidlem, aby každá česká hláska znamenala se jen jednou literou. K tomu konci sestrojil abecedu českou takto:

1. jednoduché litery latinské (a s nimi také latinskou spřežku *ch*), kterých se v českém písemnictví užívalo, přijal v té platnosti, kterou měly v písmě latinském podlé výslovnosti středověké, jen s tím rozdílem, že literu *c* bral vždycky za *c* a nikdy za *k*; tedy znamenala litera *d* hlásku *d* jako v latině, litera *g* před *e* a *i* hlásku *j* a jindy hlásku *g* jako v latině, atd.; tím byly opatřeny všecky české hlásky, které středověká latina měla a znamenala;

2. pro ostatní pak hlásky české, kterých v latině buď nebylo anebo pro které abeceda latinská liter zvláštních neměla, vymyslil Hus zvláštní způsob označování, totiž litery známkované tečkou nebo čárkou, a to tak:

a) souhlásky české, kterých latina neměla, znamenal literou hlásky příbuzné a tečkou nad ní; ježto pak čeština nad středověkou latinu jednak některými podnebnými souhláskami vynikala a jednak hrubým *ł*, tedy znamená tečka na ṅ, ḋ, ṫ, ċ, ż, ṡ, ṙ měkkost a na l̇ tvrdost souhlásky; na př. *peň* psáno peṅ, *dělo* psáno ḋelo, *tě*— ṫe, *řeč* — ṙeċ, *piš* — piṡ atp.;

b) samohlásky dlouhé, které latina ovšem měla ale neznamenala, znamenal literami střídných samohlásek krátkých a čárkou nad nimi, na př. *máš* psáno máṡ, *mé* psáno mé, *žádný* — żádný atd.

Zvolil tedy Hus tečky a čárky nad literami kladené za znaménka rozeznávací (čili diakritická) a podlé toho nazývá se jeho pravopis diakritickým.

Po důmyslných opravách Husových stačil pravopis český všem potřebám svým; ale přes to přece nebyl všeobecně uznán a přijat a valná část písařů českých přidržovala se způsobu spřežkového, tak že v XV. a první polovici XVI. století dva pravopisy vedlé sebe jdou, Husův a spřežkový.

IV. Od sklonku XVI. století do sklonku XVIII. panuje pravopis bratrský. Tak nazývá se proto, poněvadž ho Čeští Bratří ve spisech svých užívali a jemu ku všeobecné platnosti dopomohli. Podlé Kralické bible, nejslavnější písemné památky po Bratřích (1579—1593), nazýván bývá také pravopisem kralickým. V podstatě své pak jest to zhoršený pravopis Husův. V pravopise spřežkovém, který vedlé Husova byl v užívání, vyvinuly se totiž jisté zvyky, které dílem i grammatice české odporují, ale nicméně platnost pravidel měly. Zejména psáno *y* za spojku *i*, po souhláskách *c, z, s* psáno také vždy *y*, na př. *cyzý sýla*, a mimo to bylo obecným zvykem začáteční *u, ú* psáti literou *v*, na př. *včiniti*, *včinek* místo *učiniti*, *účinek*, a hlásku *j* v superlativním *nej-*, v imperativech V. třídy na *-ej* a v rozšířenině *ej* (povstalé z *ý*) psáti literou *y*, na př. *neylépe*, *woley*, *peycha*. A tyto dílem i grammaticky chybné zvyky přijali Bratří do pravopisu svého, v němž jinak Husa se

přidržovali. Přijali ovšem také za diakritickou tečku nad literami souhláskovými znaménko jiné, totiž kličku nad literami souhlásek měkkých (na př. Hus peň a Bratří *peň*, a podobně pňe — *pně*, a dle toho také zem*ie* — zem*ě*, tob*ie* — tob*ě* atd.) a oblouček na hrubém *ł* (ve švabachu ľ), ale to jest odchylka ve věci nepodstatné.

V. Proti chybám a nedůslednostem pravopisu bratrského ozývají se hlasové na sklonku XVIII. a na počátku nynějšího století a usilováním jednotlivých opravovatelů vznikl pravopis n y n ě j š í, který tedy v podstatě své jest opravený pravopis bratrský a Husův. Nejprve provedla se oprava tak zvaná a n a l o g i c k á, dle které přestalo se psáti *y* a *cy-* místo *i* a *ci-* a psalo se po *z*, *s* tu *i* a tu *y*, jak toho analogie mluvnické žádaly (na př. vedlé nom. *hadi* a akk. *hady* také nom. *kosi* akk. *kosy*, atp.), a přestalo se psáti *v* místo *u* na začátku slov: *učiniti*, *účinek* místo *včiniti*, *včinek*; o tuto opravu nejvíce přičinil se Jungmann (proti Janu Nejedlému, r. 1829). — Na to následovala oprava tak zvaná s k l a d n á, kterou zavedly se nynější litery *g* za bývalé *ǧ*, *j* za bývalé *g*, *í* za bývalé *j*, a odstranilo se *y* psané za *j*, na př. *galilejský* m. *ǧalilegský*, *její* místo bývalého *gegj*, *nejlépe*, *wolej*, *pejcha* [v. pýcha] místo *neylépe*, *woley*, *peycha;* této zase opravy s důvody a prospěchem ujal se Šafařík (1842). — Konečně ujalo se (r. 1849) *ou* a *v* za bývalé *au* a *w*, na př. *obouvati* m. *obauwati*.

Co se týká slabik, znamená se v písmě jejich sklad, jenom když jde o dělení slova (§. 46); přízvuk jejich se neoznačuje a grammatická kvantita poznává se dle kvantity samohlásky (§. 51.)

A. O českých hláskách vůbec.

I. Které hlásky má a měla historická čeština.

§. 5.

V nynější češtině psané jsou následující p í s m e n a:
a, á, b, c, č, d, ď, e, é, ě, f, g, h, ch, i, í, j, k, l, m, n, ň, o, ó, p, r, ř, s, š, t, ť, u, ú, ů, v, y, ý, z, ž.

Ouhrn jejich v pořádku udaném činí a b e c e d u českých písmen.

§. 6.

Každé písmeno je p s a n ý m znakem některé hlásky v y s l o v e n é a s l y š e n é; v přesné mluvě grammatické dlužno šetřiti tohoto rozdílu mezi p í s m e n e m čili literou a h l á s k o u.

Dokonalá abeceda má míti tolik různých písmen, kolik má jazyk různých hlásek, tak aby každé písmeno znamenalo zvláštní hlásku a každá hláska aby měla svou zvláštní literu. Abeceda novočeská vyhovuje tomuto požadavku v míře veliké, ale nikoli ve všem; máť u porovnání s jednoduchými hláskami jazyka skutečného jednak nedostatek a jednak přebytek písmen, anebo naopak: skutečný jazyk má jednak více a jednak méně hlásek, než abeceda písmen.

§. 7.

Na více jsou hlásky *dz*, *dž*, které se slyší na př. ve slovích *ledzgde* (psáno *leckde*) a *džbán* (ps. *čbán*); jsou to ovšem smíšeniny z *d* + *z* a *d* + *ž*, jako jsou *c* a *č* smíšeniny z *t* + *s* a *t* + *š*, ale uvádí-li se *c* a *č* v abecedě české mezi hláskami jednoduchými, patří tam týmže právem také *dz* a *dž*.

Poznam. Hláska *dz* přichází zhusta v nářečích na Moravě a zvláště též ve slovenštině, kdež je střídnicí za české *z* (*ź*) povstalé z *dj*. Znění její je tu tvrdé (= *dz*) tu měkké (= *dź*, *dzéva*). Na př. č. *hráze* sl. *hrádza* z **hradja*; č. *házeti* sl. *hádzať* z **hadjati*; č. *urozený* sl. *urodzený*, č. *mezi* sl. *medzi* atp. — Také by zde bylo uvésti hrdelné hlásky *ŋ* a *ɣ*. Hrdelné *ŋ* máme na př. ve slově te*n*ký, když tu *nk* tak vyslovíme, jako v něm. de*nk*en; ale to jest jen výjimkou odchylka od obyčejného předopatrového *n*. Taktéž hrdelné *ɣ* jenom při chybné výslovnosti místo obyčejného předopatrového *r* se vyskýtá. Není to tedy vadou české abecedy, že pro obě tyto hrdelnice zvláštních liter nemá; ale pro některé výklady grammatické jest litery *ŋ* přece potřebí.

§. 8.

Méně jest ve výslovnosti novočeské naproti abecedě o hlásky *ě*, *ů*, *y* a *ý*, poněvadž zněním svým s jinými splývají. Tak zejména *ě* zní jako *je*, anebo jako *e*: *mě*sto vysl. *mje*sto, rá*mě* vysl. rá*mje*, ze*mě* vysl. ze*mje*, *dě*j vysl. *ďe*j, ra*dě* vysl. ra*ďe*; — *ů* zní jako *ú*: v*ů*le vysl. v*ú*le; — *y* a *ý* skoro všeobecně jako *i* a *í* se vyslovuje a jenom v nářečích některých znamená se rozdíl mezi *vy*soký a *vi*seti, *vý*ška a *ví*žka.

Poznam. 1. Hláska *y*, *ý* zněla původně tvrdě a široce jako německé *ü*, franc. *u*, řecké *υ*; na příklad *ty*, fr. *tu*, homerské *τύνη*. Ale novočeská výslovnost odchýlila se od tohoto vlastního znění a dává slyšeti jen *i*, *í*. Šetříce v písmě a mluvnici i přes toto stejné znění rozdílu mezi *y*, *ý* a *i*, *í* šetříme tím původu slova čili etymologie.

Poznam. 2. Psané *ů* nikdy jinak se nevyslovovalo než *ú*, na př. *kůl* vysl. = kúl; píše se však jinak než *ú* na památku původu svého, ježto povstalo z dvojhlásky *uo* a za starší ještě *ó*: *kůl* z *kuol* a toto z *kól*. Držíme se tedy také zde zásady etymologické, když stejně znějící *ū* podlé rozdílného původu tu *ú*, tu *ů* píšeme.

Poznam. 3. Psané *ě* znamená po některých souhláskách totéž znění jako spřežka *je*, při jiných znamená jen *e* a změkčení souhlásky; znění jiného neznamená tato litera nikdy a mohli bychom se tedy bez ní obejíti a psáti *zemje*, *ohňe*. Ani se stanoviska etymologického nedá se brániti, jako se brání *y*, *ý* a *ů*, neboť jím neznamenáme hlásky z výslovnosti vymizelé, nýbrž každé *je* a *e* s předchozí souhláskou měkkou, ať povstaly z čehokoliv; na př. ve slovích *děj* a *měřiti* je střídnicí za stb. ѣ (*ê*, vysl. asi *ea* neb *ia*), v *země* střídnicí za stb. ꙗ (*ja*) a v *rámě*, *hádě*, *rukověť* střídnicí za stb. ѧ (*ę*, vysl. *en*). Jenom zvykem písařským a knihtiskařským udrželo se *ě* mezi literami českými.

§. 9.

Naproti tomu byly ve výslovnosti staročeské některé hlásky, kterých nyní již nemáme, totiž tvrdé *ł* a měkké *ľ* (vysl. *lj*), měkké *ź*, *ś*, *c* (vysl. asi *zj*, *sj*, *cj*) a široké *y*, *ý*.

Rozdíl mezi tvrdým *ł* a měkkým *ľ* se časem setřel a na místě obou těchto hlásek staročeských povstalo a ujalo se nynější střední (obojetné) *l*, které není ani tvrdé ani měkké, na př. stč. nom. pó*ł*a dat. pó*l*ě (*ľ*), a novočesky jednostejně pů*l*a dat. pů*l*e.

Hlásky stč. *ź* a *ś* bývají psány literami *zj* a *sj**) a mění se později tu ve tvrdé *z*, *s*, tu ve měkké *ž*, *š*, na př. stč. ve*ś* — nč. ve*s*mír a ve*š*keren, stč. stre*ź* — nč. stře*z* a stře*ž*; z toho jde na jevo, že znění jejich, naznačované v písmě spřežkami *zj*, *sj*, bylo asi na prostředku mezi tvrdými *z*, *s* a měkkými *ž*, *š*. Rovněž tak věc se má se hláskou *c*, která nyní tvrdě jako *ts* zní; v češtině staré bývá psána literami *cj**), zněla tedy jako *tsj* nebo *tś* a výslovnost její byla touž měrou měkká jako při *ź* a *ś*, ale časem se změnila a za staročeské *c* (= *tś*) nastoupilo novočeské *c* (= *ts*) anebo *č* (= *tš*); na př. stč. tlu*c* — nč. tlu*c* i tlu*č*, stč. dědi*c* — nč. dědi*c* i dědi*č*.

---

*) t. j. spřežením liter, z nichžto prvá znamená hlásku *z* nebo *s* a druhá *i* nebo *j* (jotaci); na př. dat. *noze* psán staročesky noz*ie* nebo noz*ye* = *nozě*, *zase* psáno zas*ie* n. zas*ye* = *zasě*; taktéž ws*ia*, ws*iu*, wiz*iu*; a podobně při *c*: cz*ie*sta n. cz*y*esta (*cěsta*), k licz*iu*, akk. trogycz*yu* (Dobr. Gesch. 112), atd.

Hlásky *y* a *ý* zněly v češtině staré tvrdě a široce a lišily se tím patrně od *i* a *í;* nyní však jako *i* a *í* se vyslovují (v. §. 8, poznam. 1.).

Poznam. Tvrdé *ł* i měkké *ľ* znamenáme literami *ł* a *ľ*, když na tom zvláště záleží, aby se tvrdost nebo měkkost těchto hlásek vytkla. Jinak znamenáme v příkladech staročeských hrubé *ł* jen literou *l* a měkké *ľ* jednak literou *ľ* (když je potřebí měkkost označiti, totiž na konci slova a před samohláskou širokou, na př. kráľ gen. kráľa dat. kráľu atp.), jednak literou *l* (když samohláska měkká následuje a na tom i měkkost souhlásky *l* i bez diakritického znaménka se vidí, na př. pó*la* — pó*lě* jako že*na* — že*ně*). — Taktéž píšeme hlásky *ź*, *ś* v příkladech staročeských beze znamení měkčícího, když samohláska měkká následuje a odtud i jejich měkkost se rozumí, na př. no*sím* vyslov no*śím*, vo*zím* vysl. vo*źím* (jako ho*dím* se vyslovuje ho*ďím*) a podobně nú*zě*, *sě*kati, *cě*sta; v jiných případech, kde měkkost označiti se má, děje se to buď diakritickou čárkou, buď jotou, na př. ve*ś*, v*śa* n. v*sj*a, vi*źu* n. vi*zj*u, k lí*cj*u a p.

§. 10.

Sečteme-li hlásky české nynější i bývalé a přičteme-li k nim také *ě* a etymologické *ů*, dostaneme tuto **historickou abecedu** českých hlásek:

a, á, b, c, č, dz, dž, d, ď, e, é, ě, f, g, h, ch, i, í, j, k, ł, ľ, l, m, n, ň, o, ó, p, r, ř, s, ś, š, t, ť, u, ú, ů, v, y, ý, z, ź, ž.

Při tom pak sluší pamatovati, že staročeské *c* znělo jinak než novočeské a že tedy jedna litera *c* ve dvou rozdílných dobách dvoje rozdílné znění znamená; že naopak dvě rozdílné litery *ů* a *ú* stejné znění vyznamenávají a jen k etymologickým rozdílům ukazují; a že také *ě* takové znění znamená, které by se buď jednotlivými, buď spřeženými literami jinými naznačiti dalo.

Poznam. *qu* a *x* jsou spřežky, *qu* = *kv* a *x* = *ks*. V písmě českém užívá se jich někdy ve jménech cizích, obzvláště vlastních, ačkoliv i *kv* a *ks* se za ně psává; na př. Quinctus, Quinet, Xerxes, Alexandr i Aleksandr, Sequana i Sekvana, kvantita, kvalita atp. — O *f* viz poznam. k §. 101.

II. Roztřídění hlásek českých.

§. 11.

Mluvíce pronášíme hlásku za hláskou, a ústroje tělesné, které tuto práci vykonávají, jmenují se mluvidla. Tato můžeme si rozložiti na dvě části. První část jsou plíce a průdušnice se svazy hlasovými na konci. Úkolem této části mluvidel jest způsobiti proud, který by řinul z hrdla do dutiny ústní, a to proud buď jen dechový bezezvuký, nebo dunivý, anebo čistý tonový, a při tom dále buďto prudký nebo mírný. Druhou částí jsou mluvidla ústní od hrdla až ke rtům a otvorům nosovým. Jejich zase úkolem jest, aby z onoho proudu vytvořovaly čili článkovaly jednotlivé hlásky, což tím se děje, že dutinu ústní rozmanitým způsobem a na rozličných místech (I. na hrdle, II. na středním patře čili na podnebí, III. na předním patře, IV. mezi jedním rtem a protějšími zuby a V. mezi oběma rtoma) ouží ano i zatarasují, a tím i proud stiskují, přerývají aneb i nosem vyjíti nutí. Pozorovati a vysvětlovati tuto práci mluvidel jest úkolem vědy fysiologické čili přírodoslovné; jejích výkladů dovolává se také mluvnice, zvláště při třídění hlásek.

Poznam. Jak se toto účlánkování děje při každé hlásce jednotlivé, ukazuje co do věci hlavní následující přehledná tabulka, která zároveň i fysiologické roztřídění hlásek českých podává.

Roztřídění hlásek českých podlé jich učlánkování.

Hlásky jsou	A. vzhledem k nastrojení, jež se děje: I. na hrdle – hl. hrdelné	II. na podnebí – hl. podnebné – vlastní	II. střídnice předopatrových – zubné	II. střídnice předopatrových – sykavé – husté	II. střídnice předopatrových – sykavé – řídké	II. střídnice předopatrových – jazyčné	III. na popředí patra – hl. předopatrové – zubné	III. sykavé	III. jazyčné	IV. rtem a zuby – hl. retozubné	V. rtoma – hl. retné	VI. lomeně – hl. lomené – hrdelně-podnebná	VI. hrdelně-retná	VI. reto-podnebná
B. vzhledem ku proudu, jenž jest netonový – souhlásky – přerytý – hl. okamžité čili němé – *prudký, bezezvuký* hl. bezezvuké čili temné	k		ť				t				p			
mírný, dunivý hl. zvučné čili jasné	g		ď				d				b			
netržitý – hl. trvací – *prudký, bezezvuký* hl. bezezvuké čili temné	ch			š, č	ś, stč.c			s, nč.c		f				
mírný, dunivý hl. zvučné čili jasné	h			ž, dž	ź			z, dz		v				
dle síly jakýkoliv dunivý – hl. plynné – *jde nosem* hl. nosové	n̦		ň			'	n				m			
jde ústy hl. plynné ostatní		j				ľ, ř			l, ł, r					
tonový – samohlásky	a	i									u	e	o	y

§. 12.

Při grammatickém třídění dělí se hlásky především na samohlásky a souhlásky.

Samohlásky jsou v jazyku českém

1. vlastní *a, e, i, o, u, y* a jejich dlouhé střídnice *á, é, í, ó, ú, ů, ý;* a kromě nich též

2. nevlastní samohlásky *l* a *r*.

Samohlásky mají tu vlastnost do sebe, že samy o sobě anebo ve spojení se souhláskami tvoří slabiky; když si jakékoli české slovo na slabiky rozdělíme, nalezneme v každé některou z těchto samohlásek a shledáme, kdybychom ze slabiky samohlásku vyňali, že by bylo nesnadno nebo dokonce nemožno vysloviti hlásky zbylé. Na př. *kavka*, bez samohlásek *k-vk-*.

Souhlásky jsou všecky ostatní hlásky české a s nimi zase i *l* a *r*. Mají tu vlastnost do sebe, že jen za pomocí samohlásek do slabik se pojí; slabik, které by se skládaly ze samých souhlásek, není ve slovích českých.

Poznam. 1. Zdá se, tomu že jsou na odpor slabiky *pst! hm!* atp. Ale to jsou citoslovce, a citoslovce nejsou slova. V číslovkách *sedm, osm* zastupuje *m* úkol samohlásky, jestliže je vyslovujeme dvojslabičně; ale vlastně mají se vyslovovati slabikou jednou (na př. v 8slabičném verši: s mužem *sedm* let byla bieše, Star. Skl. 3, 20), a když se vyslovují dialekticky dvěma slabikama, bývá před *m* jiná samohláska vložena: sed*e*m, sed*u*m, sed*y*m (Šemb. 82) a sed*o*m (Suš. 353: sed*o*m razy). V nářečí slováckém na Moravě mívá také *n* a *ň* úkol samohláskový, na př. sed*n* (m. *sedm*, 2slab.), os*n*, k*ň*že (2slab. s první slabikou dlouhou, m. *kníže*); k*ň*žky (též) a p.

Poznam. 2. Také fysiologicky čili podlé učlánkování dělí se hlásky na samohlásky a souhlásky; podstatný rozdíl nalézá se v tom, že samohlásky se článkují za proudu čistě tonového, souhlásky pak za proudu netonového, buď dunivého nebo dokonce bezezvukého. Ale fysiologicky jsou samohláskami jenom *a, e, i, o, u, y* a ovšem i jejich dlouhé střídnice *á, é, í, ó, ú,* (i *ů*), *ý,* ne však také *l, r;* proto nazýváme prvé vlastními samohláskami, samohlásky pak *l* a *r* nevlastními. — Hlásky *l, r* jsou tedy v mluvnici české tu souhláskami, tu samohláskami; na př. ve slovích *vlhký, mrzký* samohláskami a ve *vláha, mráz* souhláskami. Vedlé samohlásek jsou souhláskami, ale vedlé souhlásek (t. j. když jejich slabika nemá hlásek jiných než souhlásky) mají úkol samohlásek.

a) O samohláskách.

1. Samohlásky vlastní.

§. 13.

Při samohláskách vlastních shledávají se zase rozličné vlastnosti, kterými vespolek se různí; výklad těchto vlastností a rozdílů vede k dalšímu třídění samohlásek, kteréž provedeme

1. podlé učlánkování,
2. podlé kvantity,
3. podlé složitosti,
4. podlé měkkosti a
5. podlé závažnosti.

§. 14.

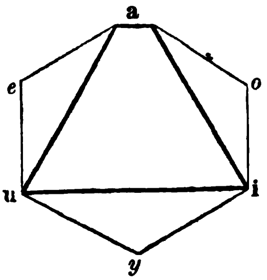
1. Podlé učlánkování (čili podlé povahy své fysiologické) jest *a* hrdelná, *i* podnebná a *u* retná samohláska, poněvadž dutina ústní, kterouž tonový proud projíti má, ouží se při *a* na hrdle (mezi kořenem jazykovým zdola a čípkem i zadním patrem zhora), při *i* na podnebí (prostředkem jazyka vztýčeným k podnebí čili střednímu patru) a při *u* mezi oběma rtoma. Dále pak jest *e* samohláska hrdelně podnebná, poněvadž jest při ní nastrojení mluvidel ústních zpoly jako na hrdelné *a* a zpoly jako na podnebné *i*; vyslovujeme-li netržitě *aaa* . . . a mezi zněním tímto přestrojujeme-li mluvidla ústní na *i*, tedy na přechodě, kde jest nastrojení takořka zpoly ještě na *a* a zpoly již na *i*, zazní nám mimovolně *e*. Za podobnou příčinou jest *o* hrdelně retné a *y* retopodnebné, poněvadž je nastrojení v ústech při *o* zpoly na hrdelné *a* a zpoly na retné *u*, při *y* pak zpoly na retné *u* a zpoly na podnebné *i*; vyslovujeme-li netržitě *aaa* . . . a přestrojujeme mezi tímto zněním mluvidla ústní na *u*, zazní nám *o* na přechodě, kde jest nastrojení takořka ještě zpoly na *a* a zpoly již na *u*, — a vyslovujeme-li *uuu*. . . a přecházíme k *i*, zazní zase *y* na přechodě, kde jest nastrojení zpoly ještě na *u* a zpoly již na *i*.

Vzhledem k takovémuto učlánkování svému nazývají se samohlásky *e*, *o*, *y* lomenými, poněvadž při každé z nich nastrojení ze dvou jiných uděláno a takořka zlomeno jest.

Naproti tomu neznamená se při *a*, *i*, *u*, že by jejich nastrojení skládala se z nastrojení jiných, a proto jmenují se tyto samohlásky prvotnými; kteréžto jméno dobře jim sluší, poněvadž

z nich lomením, dloužením a skládáním odvoditi lze všecky samohlásky podružné, t. j. všecky ostatní vlastní samohlásky a všecky dvojhlásky (a vůbec složeniny samohláskové).

Poznam. 1. Totéž ukazuje se přehledně na tomto obrazci:



Poznam. 2. Výklad o lomených samohláskách *e*, *o*, *y* potvrzuje se v historii jazyků velmi četnými výjevy, těmi totiž, kde za starší *ai* nastupuje pozdější *e* (neb *ae*, *ä*), za *au* pozdější *o* a za *ui* pozdější *y*; někdy se stará dvojhláska ještě píše, ale vyslovuje se jen jednoduchá samohláska lomená, někdy pak i písmo i výslovnost samohlásku zlomenou mají. Tak na př. je gotské slovo h*ai*ls (zdráv) a naše c*e*lý stejného původu, ale za starobylé *ai*, které gotština zachovala, má stará čeština *ě*, c*ě*lý, a nová čeština jen *e*, c*e*lý. Podobně starolat. *ai*s gen. *ai*sis, později *æ*s gen. *æ*ris; *ai*dilis pozd. *æ*dilis. Ve frančině staré *ai* se píše a zlomené *e* (*ä*) se vyslovuje, na př. lat. *magis* fr. m*ai*s vysl. m*ä*. Starší latinské *au*riga zní v pozdější latině *o*riga, a podobně cl*au*strum cl*o*strum, c*au*dex c*o*dex, l*au*tus l*o*tus, lat. c*au*sa ital. c*o*sa. Za litevské m*ui*tas, m*ui*las máme m*ý*to, m*ý*dlo a v starých českých listinách psáno B*ui*strice m. B*y*střice.

§. 15.

2. Podlé kvantity (čili kolikosti, t. j. kolik času vyslovení trvá) rozeznávají se samohlásky

krátké a, e, i, o, u, y,

a dlouhé á, é, í, ó, ú, ů, ý.

Poznam. 1. Dle pravopisu českého znamená se samohláska dlouhá literou čárkovanou, kdežto litera samohlásky krátké bez tohoto diakritického znaménka jest. Obecně však je zvykem délku samohlásky znamenati — a krátkost ⏑; na př. ū a ŭ.

Poznam. 2. Samohláska dlouhá trvá vůbec déle než krátká, *á* déle než *a*, atd.; obyčejně pak brává se dlouhá samohláska za dvě krátké, ačkoli se tím nechce říci, že by *á* kvantitativně vždycky a zrovna tolik bylo, jako *aa*, atd.

Poznam. 3. Kvantita samohlásky a kvantita slabiky jsou věci rozdílné; mívajíť dlouhé slabiky i krátké samohlásky, jak při výkladu o kvantitě slabik (v §. 51.) pověděno bude.

§. 16.

3. Co do složitosti jsou samohlásky *a, e, i, o, u, y* nesložené, tedy jednoduché.

Skládáním dvou neb i více samohlásek rozdílných povstávají samohláskové složeniny, a to zejména dvojhlásky a trojhlásky. Obojích dalo by se ze šesti jednoduchých samohlásek mnoho natvořiti, ale ve skutečnosti a zejména ve spisovné češtině staré i nové jenom některé z nich přicházejí, totiž dvojhlásky *ia, ie, iu, uo, au, ou*; na př. nom. *božia máti*, gen. *božie mateře*, instr. *božiu mateřiu, buoh, saud, soud.*

Každá dvojhláska je přirozeně dlouhá, poněvadž obsahuje dvě samohlásky v jednom vyslovené; označovati tuto délku čárkou, jako se děje při samohláskách dlouhých, není potřebí.

Poznam. 1. Nová čeština spisovná má jen dvojhlásku *ou*, na př. *soud*. Ostatní dvojhlásky v jazyku spisovném zanikly; za bývalé *ia, ie, iu* jest *í*, za *uo* jest *ů* (vysl. *ú*), za *au* jest *ou*. Na př. stč. bož*ia* máti = nč. boží máti, bož*ie* slovo = boží slovo, bož*iu* mateř*iu* = boží mateří, k*uo*ň = kůň (dle znění *kúň*), s*au*d = soud. Každé novočeské *ou* (kromě některých slabik stažených, jako na př. B*ou*sov = B*ohu*sov, d*ou*fati = *do-ufati*) povstalo ze staršího *au*, každé nč. *ů* z *uo* a valná část *í* z *ia, ie, iu.*

Poznam. 2. V nářečích naskýtají se kromě uvedených spisovných ještě jiné dvojhlásky, ano také některé trojhlásky. Na př. *eu, iu,* když se vyslovuje *kreu, poliuka;* také *au* se slyší v *kauka* atp.; a trojhlásky *ieu, iou,* když se na Slovensku vyslovuje *dieuča, diouča.* — Spisovné nářečí slovenské má dvojhlásky *ia, ie, iu, uo* a *ou;* za *uo* píše se litera jednoduchá *ô*, ale vyslovuje se *uo*. Kromě toho pak má slovenština samohlásku, která se píše *ä* a vyslovuje *e*[a], t. j. jako *e* a poněkud jako *a*, na př. *pät* vysl. pe[a]t = pět. Dvojhláskou ovšem není, ježto jen krátce zní; délkou její jest dvojhláska *ia*, na př. *piatok* = pátek. (Hatt. ml. sl. 22—23). — Ve staročeském písmě přichází také *ea, ae* na př. *Rokitnicea* (Rokytnice), *cnaezi* (kněži); ale to nejsou dvojhlásky, nýbrž jen literní spřežky, jimižto výslovnost hlásky *a* přehlášené v *e* a kolísající mezi *a* a *e* naznačiti se měla. (Přísp. 15).

Poznam. 3. Samohlásky dlouhé nejsou složené, nýbrž jednoduché; dvojhlásky a vůbec složeniny samohláskové skládají se z prvků rozdílných, na př. $ia = i + a$, a toho při dlouhých samohláskách není.

Poznam. 4. Hláskové spřežky *ja, aj, je, ej* atp. bývají nazývány samohláskami jotovanými. Dvojhláskami ovšem nejsou, poněvadž jeden člen jejich jest souhláska; také nejsou grammaticky dlouhy. — Místo dvojhlásek *ia, ie, iu* psává se také *já, jé,*

jú, na př. bož*já* m. bož*ia*, bož*jé* m. bož*ie*, bož*jú* m. bož*iu*; rozdíl ve výslovnosti jest nepatrný.

Poznam. 5. Ve staré bulharštině jsou dvojhlásky ѣ (jať) a оу (uk). Prvá přepisuje se latinskou literou *ê* a zněla asi = *ia* neb *ea*. Druhá píše se v latince literou *u* a dvojhlásková povaha její jednak písmem se prozrazuje (оу = oŭ) a jednak tou okolností, že *u* před samohláskami se měnívá v *ov* (stb. -оу- v -ов-), na př. kup*u*-ati — kup*ov*ati. Takové nebo podobné dvojhlásky měla kdysi bezpochyby veškera stará slovanština, ale časem povstaly z nich rozmanitými změnami hlásky jiné; čeština zejména má za jať své střídnice (v. §. 30.) a za uk dlouhé *ú* nebo krátké *u*. Českou střídnicí za jať bývá mnohdy *ě*; ale toto není nikdy dvojhláskou, neboť zní vždycky krátce, buď = *je*, na př. v*ě*k (vysl. v*je*k) stb. v*ê*kъ, buď = *e*, na př. d*ě*va (vysl. ďeva) stb. d*ê*va. V. §. 8. pozn. 3.

§. 17.

4. Měkkou výslovností jmenuje se výslovnost podnebná, na př. při souhláskách *ď, ť, ň*; souhlásky tyto nazývají se v grammatice měkkými a *d, t, n* naproti tomu tvrdými. Také některé samohlásky vyslovují se podnebně a mají tu moc do sebe, že nepodnebné čili tvrdé hlásky v jejich sousedství mění se k vůli nim ve své střídnice podnebné čili že měknou, kdežto jiné té moci nemají; na př. *had* nom. množ. ha*di* (= haďi) akk. ha*dy*. Podlé tohoto podnebného vyslovení a měkčícího vlivu dělí se samohlásky české na dvě třídy: jedny měkčící, a ty samy také měkkými se nazývají; druhé pak neměkčící čili tvrdé.

Podlé podnebné výslovnosti jmenují se samohlásky měkké jinak také podnebnými a tvrdé nepodnebnými; a kromě toho nazývány bývají samohlásky měkké čili podnebné ještě také úzkými, a tvrdé čili nepodnebné širokými, a to podlé užší nebo širší průliny, která se při jejich učlánkování proudu tonovému v ústech nechává.

Samohlásky měkké jsou *i, í* a někdy také *e, é*; na př. pták — ptá*ci* — pta*čí*, bó*h* — bo*že*, *čě*še (číše).

Samohlásky tvrdé jsou *a, á, o, ó, u, ú, ů, y, ý* a někdy také *e, é*; na př. bó*h* — bo*ha* — bo*háč* — bo*h*ové — stč. bo*hóm* (bohům) — bo*hu* — bo*hům* — bo*hy*, mlá*d* — mla*dý* — stč. mla*dú*, okno gen. množ. o*ken*, o*kénko*.

Samohlásky *e* a *é* bývají tu měkké tu tvrdé. Vezmou-li se samy o sobě, nejsou ani tvrdy ani měkky, ale ve spojení slabičném jsou v sousedství tvrdých hlásek tvrdy a v sousedství měkkých

měkky; pro tuto nestejnost a nerozhodnost svou nazývají se samohláskami obojetnými. Mnohdy bývá *e* v témže tvaru tu tvrdé tu měkké, na př. ve vok. jedn. ha*de* (tvrdé) a ptá*če* (měkké), v přít. čase ple*teš*, ple*te* atd. a mů*žeš*, mů*že* atd., v příčestí min. trpném ve*den* a tlu*čen* a j.

Poznam. České *e* jest několikeré: 1. původní čili takové, jemuž i jinde ve slovanštině a zejména ve staré bulh. *e* odpovídá, na př. ve vok. had*e*, ptáč*e*, v 2. os. plet*e*š, peč*e*š atd.; 2. střídnice za stb. *ę* a *ě* (§. 40 a 30, 2), na př. rám*ě*, žen*ě*; 3. přehláska za starší *a* neb *o* (§. 37), na př. nom. duš*e*, vok. duš*e*; 4. střídnice za tvrdé a měkké jer (§. 34, 2), na př. pát*e*k, l*e*v; 5. vzniklé seslabením ze samohlásek jiných, na př. sek*e*ra místo sek*y*ra; 6. vzniklé sesílením, na př. mysl*e*ti m. mysl*i*ti; 7. vkladné (v. §§. 35 a 95), na př. gen. pl. bit*e*v, voj*e*n. Co do měkkosti jest 1. původní *e* v historické češtině tu měkké tu tvrdé, na př. 2. os. pe*če*š vedlé ple*te*š, ale spíše do třídy samohlásek měkkých náleží, jako polština a ruština ukazují: rus. ple*te*š, pol. ple*cie*sz; 2. kde jest *e* střídnicí za stb. *ę* nebo *ě* a 3. kde jest přehláskou z *o* neb *a*, tam dílem dosud jest patrně měkké, dílem bylo; 4. ve střídě za tvrdé jer jest *e* vždy tvrdé, na př. pá*te*k, ale ve střídě za měkké jer bývá i měkké i tvrdé, na př. mud*ře*c, o*te*c (rus. o*te*c pol. *ojcie*c); 5. kde *e* seslabením nebo 6. sesílením vzniklo, tam jest co do měkkosti takové, jaká byla samohláska před ním; a 7. vkladné *e* po tvrdých souhláskách je tvrdé a po měkkých měkké.

O měkkosti dvojhlásek rozhoduje jejich člen prvý; jsou tedy *ia, ie, iu* dvojhlásky měkké, poněvadž prvý člen jejich *i* jest měkký; a *uo, au, ou* jsou tvrdé, poněvadž *u, a, o* jsou samohlásky tvrdé.

§. 18.

5. Podlé závažnosti, totiž podlé plnosti a moci hlasu svého dělí se vlastní samohlásky na závažnější a méně závažné; tak na př. *a* ve slabice *ma* je mocnější a závažnější než *e* ve slabice *me*, *é* ve slově *mléko* závažnější než *í* ve *mlíko* atd. Dle této vlastnosti své mohou se samohlásky jednoduché krátké srovnati do stupnice: *a, o, u, y, e, i,* ve kteréž nejvýše stojí nejplnější a nejzávažnější *a*, po něm slabší *o* atd. až do nejslabšího *i*.

Samohlásky dlouhé jsou přirozeně závažnější než jejich střídnice krátké, *á* > *a*, *é* > *e* . . . .; dvojhlásky jsou zase přirozeně závažnější než který koli člen jejich jednotlivý, *ie* > *i*, > *e*, *iu* > *u* . . . ., a jako zkušenost z jazykových proměn vzatá učí, jsou

také závažnější, než jednotlivé samohlásky dlouhé, tedy *ie* > *í*, *uo* > *ó*, *au* > *ú* atd.

Konečně možno srovnávati co do závažnosti některé příbuzné samohlásky a souhlásky, které se ve slovích příbuzných střídají a zastupují, na př. *i* a *j*, *u* a *v*, *u* a tvrdé *l* a j.; tu pak vždycky shledá se, že jest samohláska závažnější nežli souhláska, která se s ní střídává.

Poznam. 1. Samohláska *y* ve výslovnosti novočeské neváží více než *i*; ve stupnici nahoře položené rozumí se však *y* znění původního a starého a podlé toho jest *y* slabší než *u*, ale závažnější než *e* a než *i* (srov. §. 89, 10).

Poznam. 2. Jako stupnice ukazuje, jsou samohlásky tvrdé zároveň závažnější, nežli měkké; neboť *a, o, u, y* jdou ve stupnici před *e, i*.

§. 19.

2. Samohlásky nevlastní l, r.

Hlásky *l, r* ve mnohých případech zastávají úkol samohlásek, kdekoli totiž slabika samohlásky jiné kromě nich by neměla; tu nazývají se v mluvnicích taktéž samohláskami a na rozdíl od samohlásek vlastních mohou se jmenovati *nevlastními*.

1. Podlé učlánkování není rozdílu mezi samohláskami *l, r* a souhláskami *l, r*; oboje jsou hlásky předopatrové jazyčné a článkují se z proudu netonového dunivého.

2. Co do kvantity jsou v češtině z pravidla krátky, na př. *srna, vlna.*

Poznam. V nářečí slovenském se někdy prodlužují, na př. v gen. množném *sŕn, vĺn* (Hatt. sl. ml. 34).

3. Co do složitosti jsou samohlásky *l, r* jednoduchy a dvojhlásek netvoří; kdykoli k nim samohláska jiná přistupuje, úkol jejich samohláskový se ztrácí a jsou souhláskami, na př. *vl*hnu — *vla*hý, *vr*tnu — *vra*ta.

4. Měkčícího vlivu nemají a bývají po souhláskách tvrdých, zřídka také po měkkých a to zvláště v nářečích; na př. *klnouti, trhnouti*, slc. *žltý* (žlutý), *náčrt.*

5. Co do závažnosti samohláska *l, r* vydá méně než souhláska *l, r* s jinou samohláskou spojená, na př. slabika *vla* ve slově *vlahý* je závažnější, nežli slabika *vl* ve slově *vl*hnu, a podobně

je závažnější *vra-* a *vře-* ve slovích *vrata* a *vřeteno* než *vr* ve *vrtnu* atd.

Poznam. Dialektické dlouhé *l*, *ŕ* je přirozeně též závažnější, než krátké *l*, *r*.

b) O souhláskách.

§. 20.

Souhlásky různí se vespolek všelijak a výklad jejich rozdílů vede zase ku třídění jejich; zejména různí se

1. vzhledem k učlánkování,
2. vzhledem ku složitosti a
3. vzhledem ku měkkosti.

§. 21.

1. Vzhledem k učlánkování záleží v mluvnici na čtverém rozdíle souhlásek, totiž:

a) kde v ústech se vykonává náležité nastrojení mluvidel článkovacích,

b) za jakého proudu se článkuje,

c) zdali souhláska jen na okamžik zazní čili prodloužiti se může, a

d) kudy proud vychází.

Jsou to rozdíly fysiologické (v. §. 11), ale zakládá se na nich také čtveré grammatické třídění souhlásek.

§. 22.

a) Dle toho, kde se náležité nastrojení mluvidel článkovacích v ústech vykonává čili kde se která souhláska článkuje, rozeznávají se souhlásky:

I. hrdelné (gutturales), při kterých průlina ústní se ouží nebo zahrazuje na hrdle, totiž kořenem jazyka zdola a čípkem i zadním patrem zhora; jsou to souhlásky *h, ch, g, k* (a kromě nich také hrdelné *ŗ* a *ņ*, v. §. 7, pozn.);

II. podnebné (palatales), při kterých průlina ústní se ouží a zahrazuje prostředkem jazyka vztýčeným ku střednímu patru čili podnebí; tu povstává

a) vlastní podnebnice *j*, pak

b) podnebné střídnice souhlásek předopatrových, totiž podnebnice

1. zubné *ď*, *ť*, *ň*,
2. sykavé hustší *ž*, *š*, *dž*, *č* a
řidší *ź*, *ś*, staroč. *c;* a
3. jazyčné *ľ* a *ř;*

III. předopatrové, při kterých průlina ústní rozmanitým způsobem se ouží a zahrazuje koncem jazyka vztýčeným ku přednímu patru; jsou to souhlásky

1. zubné (dentales) *d*, *t*, *n*,
2. sykavé (sibilantes) *z*, *s*, *dz*, novoč. *c* a
3. jazyčné (linguales) *l*, *ł*, *r;*

IV. retozubné *v* a *f*, při kterých jeden (obyčejně dolení) ret a protější zuby průlinu přehrazují; a

V. retné (labiales) *b*, *p*, *m*, při kterých se průlina ústní oběma rtoma zužuje a zatarasuje.

Naproti podnebným nazývány bývají všecky ostatní (hrdelné, předopatrové, retozubné a retné) ouhrnem také nepodnebnými.

§. 23.

b) Dle toho, jaký je proud, za kterého se která hláska článkuje, rozeznávají se souhlásky:

1. jasné (mediæ), jež se článkují za proudu dunivého a mírného, a

2. temné (tenues), jež se článkují za proudu bezezvukého a prudkého; poněvadž pak do téhož nastrojení mluvidel ústních může jíti i proud dunivý mírný i proud bezezvuký prudký, proto je tolikéž souhlásek jasných jako temných a proto má každá jasná svou střídnici temnou a naopak, totiž:

střídnice											
jasné:	*h*,	*g*,	*d*,	*ď*,	*z*,	*ź*,	*ž*,	*dz*,	*dž*,	*v*,	*b*,
temné:	*ch*,	*k*,	*t*,	*ť*,	*s*,	*ś*,	*š*,	*c*,	*č*,	*f*,	*p*.

Kromě jasných a temných jsou však ještě

3. plynné (liquidæ), jež se článkují také za proudu dunivého, při kterých však síla proudu nečiní rozdílu žádného; jsou to *j*, *l* (*ł*, *ľ*), *r*, *ř*, *m*, *n*, *ň*.

Pozn. Souhláska *ř* smíšena jest z *rź* (v. §. 26.) a je z pravidla plynná jako *r;* ale před souhláskami temnými článkuje se za proudu bezezvukého a zní temně jako *rś;* na př. k*ř*títi.

§. 24.

c) Souhlásky článkují se jednak okamžitým přerytím proudu, jednak za proudu netržitého; a dle toho rozeznávají se souhlásky

1. okamžité *k, g, t, d, ť, ď, p, b* a
2. trvací (ostatní).

Souhlásky okamžité nazývány bývají také němými (mutae).

§. 25.

d) Dle toho, kudy proud při které souhlásce vychází, rozeznávají se

1. souhlásky nosové (nasales), při kterých dutina ústní se zatarasí buď na hrdle (při hrdelném *ŋ*), buď na podnebí (při *ň*), buď na předním patře (při *n*), aneb oběma rtoma (při *m*); proud těchto zatarasení neprotrhuje a vychází nosem, kdežto
2. při ostatních souhláskách vyřinuje ústy.

§. 26.

2. Vzhledem ku složitosti rozeznávají se souhlásky nesložené čili jednoduché, jako jsou na př. *b, m, k, t, s* atp.; a souhláskové složeniny čili skupeniny, na př. *sk, šč, šť, zdr, str* atp.

Ode skupenin souhláskových sluší rozeznávati smíšeniny, totiž souhlásky jednoduché, které však smíšením dvou jiných vznikly; v češtině jsou to zejména *c* (= *ts*), *č* (= *tš*), *dz, dž* a *ř* (= *rž*, před temnými *rš*).

Skupenina *st* skládá se z prvků s + t, které tak se vyslovují, že i *s* i *t* zřetelně vedlé sebe se slyší, na př. ve slově mí*st*o; tytéž prvky *t* a *s* jsou i ve smíšenině *c*, jen že v opáčném pořádku, ale smíšeny jsou tu tak, že na př. ve slově ně*c*o souhláska *c* jako hláska jedna se slyší a nikoli jako dvě hlásky za sebou: nět + so. Totéž shledává se stran skupeniny *št* a smíšeniny *č* (z *t* a *š*), když se porovná jejich znění ve slovích plá*šť*ě a plá*č*e, a totéž platí o rozdílu mezi skupeninami *zd, žd* a smíšeninami stejných prvků *dz, dž*. A rovněž tak je také *ř* = *rž* (před temnými = *rš*). Vůbec pak vyplývá z toho ten rozdíl mezi skupeninami a smíšeninami, že ve skupenině tolik souhlásek vedlé sebe se vyskytuje, z kolika se skládá, kdežto ve smíšenině dvě souhlásky v jednu smíšeny jsou, a vyplývá z toho dále, že *c, č, dz, dž, ř* naproti složeným *st, št* atd. jsou souhlásky jednoduché, i přes to, že jsou smíšeniny.

§. 27.

3. Vzhledem ku měkkosti a vlivu měkčícímu dělí se souhlásky podobně jako samohlásky na měkké, tvrdé a obojetné.

Souhlásky měkké jsou, které před samohláskami měkkými a zvláště před *i* beze změny býti mohou a bývají a za kterými následující tvrdé samohlásky se mění ve měkké; na př. *ň* ve slově *kůň*, dat. jedn. *koni* (= koň-i), a gen. *koně* (= koň-e) místo *koňa*. Jsou to všecky podnebné, totiž: *j*; *ď*, *ť*, *ň*; *ž*, *š*, *dž*, *č*, *ź*, *ś*, *c*; *ř*; *ľ*.

Souhlásky tvrdé jsou, které s následující samohláskou měkkou beze změny své spojiti se nemohou, a stane-li se spojení, stane se i změna jich v náležité souhlásky měkké; samohláska tvrdá pak zůstává za nimi bez proměny. Na př. *n* ve slově pá*n* mění se v *ň* před *i* v nom. množ. *páni* (= páň-i) a v gen. *pán-a* nemění se od něho tvrdé *a* nikterak. Jsou pak tvrdé souhlásky tyto: *h*, *ch*, *g*, *k*, *d*, *t*, *n*, *r*, *ł* a staročeské *z* a *s*.

Souhláskami obojetnými ty bývají nazývány, které před samohláskami měkkými nemění se tak, jako souhlásky tvrdé; na př. ve ptá*k*-ptá*ci*, pá*n*-pá*ni* změnilo se znění tvrdých souhlásek *k*, *n* patrně a podstatně, kdežto v pá*v*-pá*vi*, ro*b*-ro*bi* atp. změny a rozdílu takového neznamenáme. Ale nicméně platí v mluvnici obojetné souhlásky v jednotlivých případech tu za tvrdé tu za měkké, podlé toho, jaká jest celá jejich slabika; na př. v akk. mn. ro*by* je slabika *by* tvrdá a platí tedy i *b* za tvrdé, v nom. pak ro*bi* je *bi* a tedy i *b* měkké. Jsou pak obojetné souhlásky: *b*, *p*, *m*, *v*, *f*, a novočeské *z*, *s* a *l*.

Poznam. 1. Souhlásky *m*, *b*, *p*, *v*, *f* místo změkčení přijímají k sobě jotový přihlas, na př. ry*ba* dat. ry*bě* vysl. ryb*je*, ano dialekticky také *bj*íl, *pj*ivo, *mj*ilý atd. (V. §. 101, pozn.)

Pozn. 2. Novočeské *z*, *s* jsou souhlásky obojetné: *vozy* — *vozí*, *kosy* — *kosí*. Naproti tomu jsou stč. *z*, *s* tvrdy. Ve staré češtině byly totiž vedle tvrdých *z*, *s* zvláštní jejich střídnice měkké *ź*, *ś*: *vozí* vysl. *voźí*, *kosí* vysl. *kośí* (v. §. 9.); ale tyto časem zanikly a za ně větším dílem a skoro pravidelně se vyslovuje *z*, *s*. Novočeské obojetné souhlásky *z*, *s* jsou tedy tvrdy tam, kde zastupují staročeské tvrdé *z*, *s*, na př. *vozy*, *kosy*; naproti tomu platí v mluvnici za měkké tam, kde jsou dědici a nástupci stč. měkkých *ź*, *ś*, na př. ve slovích *vozí*, *kosí*. V koncovkách tvaroslovných nebývá nesnadno, přesvědčiti se o tom, máme-li před sebou *z*, *s* tvrdé čili měkké; volme si k tomu konci obdobný tvar, který má souhlásku zubnou na místě pochybného *z*, *s*, a zní-li ona souhláska tvrdě (*d*, *t*, *n*), jest i *z*, *s* tvrdé, zní-li však měkce (*ď*, *ť*, *ň*), jest i *z*, *s* měkké,

totiž zástupcem bývalého měkkého *ź*, *ś*. Na př. ve *vezu*, *nesu* je tvrdé *z*, *s*, poněvadž ve tvaru obdobném *vedu* je tvrdé *d*; ve *vozím*, *nosím* měkké *z*, *s* (= stč. *ź*, *ś*), poněvadž v obdobném *vodím* je měkké *ď*.

Poznam. 3. Novočeské *c* nevyslovuje se podnebně a jest tedy tvrdého znění jako *ts*; ale jakožto nástupce a dědic staročeského podnebně vyslovovaného *c* (= *tś*) má moc měkčící a platí v mluvnici za měkké. — Taktéž je *dz* skoro vždycky (kromě *ledzgde* a podobných případů, kde povstalo spodobou z *c*) zástupcem měkkého *dź*, ač se měkkost jeho u výslovnosti mnohdy neznamená; na př. dialektické *dzéva* (*dź*) a *hádzať* (*dz*).

Poznam. 4. Podobně jako se *z*, *s* má se věc se středním novočeským *l*. Toto není samo sebou ani měkké, jako bylo staroč. podnebné *ľ*, ani tvrdé, jako stč. *ł*, nýbrž jest u prostředku mezi oběma a obojetné, pojíc se tu s tvrdými tu měkkými samohláskami; na př. by*l* — by*li* — by*ly*. Tvrdým jest, kde zastupuje bývalé hrubé *ł*, a měkkým, kde je na místě stčeského *ľ*. Rozeznati to je snadno zvláště v koncovkách tvaroslovných a za pomocí obdobného střídání *r* a *ř*; v novočeském nom. ská*l*a a dat. ská*l*e máme jednostejné střední *l*, ale obdobný nom. ho*r*a a dat. ho*ř*e ukazuje, že v nom. ská*l*a bylo původně hrubé *ł* a v dativě ská*l*e zase měkké *ľ*.

III. Poměr některých hlásek českých a starobulharských.

§. 28.

Starobulharské slovo *ryba* a české *ryba* jsou nejen stejného významu, původu a tvaru, ale i stejného znění (vysloví-li se totiž i česky hrubé *y*) a jsou v nich stejny hláska za hláskou. Akkusativ téhož slova jest stb. *rybą* [vysl. *ryboṇ*] a český *rybu*; zase stejný význam, stejný původ a stejný tvar, ale znění je z části jiné, za stb. *ą* [vysl. *oṇ*] má zde čeština *u* a za české *u* má starobulharština *ą*. Takové pak hlásky, jimiž se ve příbuzných jazycích slova stejného významu, původu a tvaru přece ve znění svém rozeznávají, jmenujeme střídnicemi; ve stb. *rybą* a česk. *rybu* jest tedy české *u* střídnicí za stb. *ą* a stb. *ą* střídnicí za české *u*; ve stb. *maštocha* a č. *macecha* je české *c* a *e* střídnicí za stb. *št* a *o*; atd.

Pro mluvnici českou jest poznání některých střídnic českých a starobulharských věcí důležitou, a to zejména

1. střídnic za stbulharské *jať*,
2. střídnic za stb. *jery* a
3. střídnic za stb. *nosovky*.

1. České střídnice za stb. jať.

§. 29.

Stará bulharština měla dvojhlásku, která se původně asi *ia* neb *ea* vyslovovala; podlé této výslovnosti jmenovala se *jať* a v písmě cyrilském znamenala se literou ѣ. V latinském písmě budeme ji znamenati literou *ê*; na př. *vêra* = *víra* stč. *viera*, *gnêzdo* = *hnízdo* stč. *hniezdo*.

Jako srovnání s jinými blízce příbuznými jazyky indoevropskými ukazuje, měla nejspíše veškerá slovanština kdysi dvojhlásku *ia*, která se časem rozmanitě proměnila. Ve staré bulharštině je z pravidla *ê* (po *č*, *ž*, *š*, *žd* a *št* také *a*) její střídnicí, v češtině pak je střídnic několik a časem se mění. Přirozenou souvislostí mezi původním *ia* a stbulharským *ê* jsou v češtině tytéž hlásky střídnicemi za původní *ia*, které jsou střídnicemi za stb. *ê*, a pravíme-li o některé samohlásce nebo dvojhlásce české, že je střídnicí za stb. *ê*, tedy tím zároveň pravíme, že je střídnicí za původní *ia*.

V mluvnici české záleží na tom, abychom znali:

a) jaké jsou české střídnice za stb. *ê* a

b) kde se vyskytují.

§. 30.

a) České střídnice za stb. *ê* jsou

1. *á*, *a*, a to nejčastěji v příčestích drž*a*l, drž*á*n a přechodníku drž*a*v atp. (v. §. 31, 2. pozn.), a mimo to také v několika případech jiných, na př. žl*á*za, ž*a*snouti.

2. Ve valné většině případův a takořka pravidelnou střídnicí českou za stb. *ê* jest dlouhé *ie*, *é* (*ý*), *í* a krátké *ě*, *e*, a to z pravidla ve slabikách měkkých, jenom *é* (*ý*) a *e* také výjimkou ve tvrdých, na př. stč. chl*ie*v, chl*é*v, chl*í*v, stč. c*ie*vka, c*é*vka, c*í*vka, stč. c*ě*lý, c*e*lý, pak t*é*mě (t*ý*mě), t*e*meno. Ve stč. ř*ie*dký kompar. ř*e*dší je střídnicí dlouhé *ie* a krátké *e*; nč. komparativ píše se ř*í*dší a někdy i ř*i*dší, v druhém případě tedy s krátkým *i* ve střídě za stb. *ê* (v. §. 137, pozn.).

3. V některých konečně případech nemá čeština za stb. *ê* střídnice žádné, totiž v imperat. pleťte = stb. plet*ê*te, beřte = stb. ber*ê*te; střídnice, které by tu měly býti a které tu kdysi byly, vysuly se.

Původem svým jsou i stb. *ê* i české střídnice jeho měkky, poněvadž povstaly z původní dvojhlásky *ia*; kdekoli naproti tomu

nalézáme v češtině za *ê* střídnici a slabiku tvrdou, tam ztvrdnutí nastalo teprve později. Na př. v *témě*, stb. *têmę*, má čeština tvrdé *é* (polština měkké, *ciemię*); v lokale nč. *lese* byly původně obě slabiky měkky, tedy stč. *lěsě* vedlé stb. *lêsê*, ale měkkost ztratila se z obou a prvá zůstala obojetnou, druhá pak docela ztvrdla; atd.

Poznam. K původnímu *ia* jsou střídnice *á* i *a* nejbližší. Vzdálenější jsou od něho dlouhé *ie*, *é* a krátké *ě*, *e*. Ještě vzdálenější jest *í*, vzniklé zoužením z měkkého *ie*, *é* (a dialektické *ý*, vzniklé zoužením z tvrdého *é*: *týmě*); pak *i*, zkrácené z *í* (když se píše kompar. *řidší* m. *ředší*). Nejdále však dospěly změny tam, kde se střídnice docela vysula a leda jen ve změklé souhlásce předcházející zůstavila stopu po sobě, na př. *plette*.

§. 31.

b) Tyto střídnice za stb. *ê* se vyskytují ve slabikách kmenových (kořenných i příponových) a v koncovkách ohýbacích.

1. Ve slabikách kmenových má čeština střídnici za stb. *ê* zejména také ve slovích následujících a jejich odvozeninách: jabř*a*dka (mladá větvička), bes*e*da, bl*e*dý, bř*e*h, bř*e*zí, bř*í*za stč. bř*ie*za, rozbř*e*sk, bř*é*mě bř*í*mě, bř*e*st (jilm korkový), b*ě*h, b*ě*da stč. b*ie*da bída, b*ě*l stč. b*ie*lý b*í*lý, b*ě*s, vř*e*d, veverka, v*ě*hlas, v*ě*dro, v*ě*děti v*ě*sť v*ě*štec stč. v*ie*m v*í*m, v*ě*ž, v*í*ko stč. v*ie*ko, v*ě*no, v*ě*nec, v*í*ra stč. v*ie*ra v*ě*řím, v*ě*siti, v*ě*tev, v*í*tr stč. v*ie*tr, v*ě*ta, v*ě*chet, v*ě*jička, hl*e*n, hn*ě*v, hn*í*zdo stč. hn*ie*zdo, hn*ě*tu hn*í*sti stč. hn*ie*sti, rozn*í*titi (impt. rozn*ě*ť, stb. gnêtiti = zapáliti), hř*í*ch stč. hř*ie*ch hř*e*šiti, dř*e*vo dř*í*ví stč. dř*ie*vie, dř*í*mati stč. dř*ie*mati, d*ě*va d*í*vka stč. d*ie*vka, d*ě*d, d*ě*j, d*ě*lati d*í*lo stč. d*ie*lo, d*ě*liti d*í*l stč. d*ie*l, d*ě*ti d*í*tě stč. d*ie*tě, žel*e*zo, žl*a*b, žl*á*za, hř*e*b, hř*e*bí, hř*í*bě, hv*ě*zda, zv*ě*ř zv*í*ře stč. zv*ie*ře, zr*a*lý, kl*e*j, kl*e*c, kl*e*ště, kol*e*no, kol*é*bati kol*í*bati, kř*e*pký, kř*e*n, kv*ě*t, l*e*ji, l*e*vý, l*e*hati, l*é*k l*í*k stč. l*ie*k, l*í*ný stč. l*ie*ný, l*e*piti, l*e*pý, l*é*zti, l*e*s, l*é*tati l*í*tati stč. l*ie*tati, l*e*to, l*í*cha stč. l*ie*cha, medv*ě*d, ml*é*ko ml*í*ko stč. ml*ie*ko, mř*í*že stč. mř*ie*že, m*ě*ď, m*í*zha stč. m*ie*zha, m*ě*lký, m*ě*na, m*ě*řiti m*í*ra stč. m*ie*ra, m*í*siti stč. m*ie*siti, m*ě*sto m*í*sto stč. m*ie*sto, m*ě*síc, m*e*tati, m*ě*ch, n*ě*ha, n*ě*mý, ob*ě*ť, od*ě*v, ozr*a*č (nádhera), vom*ě*j, oř*e*ch, oc*e*l, pas*e*ka, pl*e*va, pl*e*n, pl*í*na stč. pl*ie*na, pl*í*seň, pl*e*š, pol*e*no, př*e*- př*í*- (na př. převoz přívoz), př*e*d, př*í*mo stč. př*ie*mo, p*í*ha, p*ě*na, p*e*níz, p*ě*stoun, p*í*sek stč. p*ie*sek, p*ě*ti, p*ě*ší, př*e*sný, ř*í*dký stč. ř*ie*dký kompar. nekrácený ř*í*dší a skrác. ř*e*dší (i ř*i*dší), ř*e*zati, ř*e*zvý (bodrý), ř*e*ka ř*í*čka stč. ř*ie*čka, ř*e*pa ř*í*pa, ř*e*č, ř*e*šiti, svеř*e*pý, sv*ě*ží, sv*ě*t, sv*ě*tlo, sv*í*ce stč. sv*ie*ce, sl*e*z, sl*e*d, sl*é*mě, sl*e*pý, sm*ě*dý, sm*ě*ti, sm*ě*ji se sm*í*ch stč. sm*ie*ch posm*ě*ch, sp*ě*ji sp*ě*chám posp*í*chám, stř*e*da, stř*í*n (jíní), stř*e*ček, stř*e*la, stř*í*leti, stř*e*hu, st*ě*na, st*í*n stč. st*ie*n, s*e*ver, s*e*děti, s*é*mě s*í*mě, s*e*no, s*í*ra, stř*í*zlivý (stb. trêzvъ), stř*e*mcha, stř*e*p, š*e*dý (stb. sêdъ), š*e*rý,

síť, *seji*, *třeba*, *tříbiti*, *tříska* stč. *dřiezha*, *třesk* *třískati*, *tříseň*, *těkati*, *tělo*, *temeno* *témě* dial. *týmě*, *těsný*, *těšiti*, *chleb*, *chlév* *chlív* stč. *chliev*, *chmel*, *céva* *cívka* stč. *cievka*, *cediti*, *celý*, *cena*, *cesta*, *císař*, *člověk*, *střevíc*, *střevo*, *třída*, *tříslo*, *třešně*.

Ze přípon se střídnicí za stb. *ê* jsou nejhojnější a proto nejdůležitější

α) přípona *ě* při infinitivním kmenu sloves III. třídy a odvozených od něho tvarech slovesných a jmenných, na př. kmen *hoře-* (stb. *gorê-*) a od něho *hořeti*, *hořel*, *hořev*, *hoření*; kmen *umě-* a od něho *uměti*, *umění* a dále *uměj*, *umějí* atd.; od kmene *imě*: *iměti* staženě *jmieti*, *míti*, *měl*; od km. *lpě-*: *lpěti*, *lpíti*, *lpěl*; od km. *chtě-*: *chtíti* stč. *chtieti*, *chtěl* atd.

β) přípony kmenů jmenných:

ěj: *obyčej*, *obličej*;

ěl: *koupel*, *píšťal* *píšťala*, *svízel*;

ěn: *dřevěný*, *slaměný*, *kožený*, *sklený*;

a ovšem i další odvozeniny: *obyčejný*, *sklenice* atd.

2. V koncovkách ohýbacích má čeština střídnici za stb. *ê*:

α) ve sklonění vzoru ***had*** v lokale jedn. a množ.: *hadě*, *hadích* stč. *hadiech*;

β) ve vzoru ***město*** v témže pádě: *městě*, *slovích* stč. *sloviech*; také mnohá příslovce jsou původem svým lokaly jednotnými tohoto vzoru na př. *dobře*, *zle*, *tuze*, *lze* a j.; — dále v nom. akk. vok. dvoj.: *městě*, *slově*;

γ) ve vzoru ***ryba*** v dat. lok. jednotném a v nom. akk. vok. dvojném: *rybě*;

δ) ve sklonění zájmen osobních v dat. a lok. *mně*, *tobě*, *sobě*, a v nom. dvoj. *vě*;

ε) ve sklonění zájmen rodových v instr. *tím* stč. *tiem*; ve dvojném nom., akk. a vok. žensk. a stř. *tě*, pak v dat. a instr. *těma*; ve množném gen. *těch*, dat. *těm*, lok. *těch*, instr. *těmi*;

ζ) ve slovese určitém v 1. os. dvojné: přít. stč. *pletevě*, aor. *pletechově* atd.; — v některých imperativech na př. *zdvihněte* = stb. *dvignête*, kdežto v jiných střídnice za *ê* je vysuta: ***pleťte*** = stb. *pletête*, ***beřte*** n. ***berte*** = stb. *berête*.

Pozn. Po měkkých souhláskách *č*, *ž*, *š*, *šť* mívá čeština často a stará bulharština pravidelně *a* za žádané *ê*; české *a* v těchto případech jest tedy také střídnicí za *ê*, třeba mělo ve stbulh. *a* a ne *ê* naproti sobě. Tak na př. ve slovích *žal* (stb. *žalъ* místo *žêlъ*), *žasnouti*, *mlčeti*, *mlčal*, *mlčel*, *mlčení*, *držeti*, *držal*, *držán*, *držav*, *pištěti*, *píšťala* atd.

2. České střídnice za stb. jery.

§. 32.

Stará bulharština má dvě hlásky, které se v abecedě nazývají *jery*. Rozeznávají se tvrdé a měkké jer; v písmě cyrilském znamená se tvrdé jer literou ъ a měkké literou ь, a týmiž literami znamenají se i v písmě latinském, *ъ* a *ь*. Zněním podobalo se *ъ* asi polovičnímu (t. j. velmi zkrátka vyslovenému) *u* neb *y*, *ь* pak asi polovičnímu *i*, a proto nazývají se jery také samohláskami polovičními; na př. *vlъkъ* (dvojslabičné) = vlk, *dьnь* (dvojslab.) = den, *dьnьsь* (trojslab.) = dnes, *lьvъ* (dvojslab.) = lev.

Srovnáním slov slovanských s obdobnými slovy jiných jazykův indoevropských vychází na jevo, že za plnou samohlásku jazyků jiných slovanština mívá tu samohlásku poloviční (jer), tu samohlásku plnou ale nestálou, a tu zase úplnou odsuvku; a sice ukazuje se, že stará bulharština mívá na těch místech pravidelně a stále své jery, naproti tomu ostatní slovanština a s ní čeština tu úplnou odsuvku a tu nějakou plnou ale nestálou samohlásku. Tak na př. je litevské *sapnas* lat. *somnus* řecké *ὕπνος* totéž slovo jako stb. *sъnъ* a české *sen*. Srovnáme-li ta slova slabiku za slabikou, tedy uvidíme,

1. že v prvé slabice má litevština, latina, řečtina atd. samohlásku plnou, stará bulharština však jen *ъ*, a čeština zase samohlásku plnou: s*a*pnas, s*o*mnus, h*y*pnos... stb. s*ъ*nъ č. s*e*n, — ale že jest samohláska česká nestálá, ztrácejíc se za jistých okolností, na př. nom. s*e*n gen. s-na dat. s-nu atd., kdežto stb. jer a plné samohlásky jiných jazyků se neztrácejí, na př. stb. s*ъ*nъ gen. s*ъ*na dat. s*ъ*nu, lat. s*o*mnus dat. s*o*mno atd. (v. §. 35); — a uvidíme,

2. že ve slabice druhé má lit., lat. a řečtina zase plnou samohlásku, stará bulh. zase jen *ъ*, ale čeština že tu nemá střídnice žádné: sapn*a*s, somn*u*s, hypn*o*s.... stb. sъn*ъ* česk. sen-.

Jiné takové příklady jsou:

lit. sun*u*s	stb. syn*ъ*	č. syn-,
„ mid*u*	„ med*ъ*	„ med-,
„ bés*a*s	„ bês*ъ*	„ bĕs-,
„ v*i*lk*a*s lat. l*u*p*u*s řec. *λύκος* [l*y*k*o*s]	„ vl*ъ*k*ъ*	„ vl-k-,
lit. asz*i*s lat. ax*i*s	„ os*ь*	„ os-,
skr. agn*i*s lat. ign*i*s	„ ogn*ь*	„ oh(e)ň-,
řec. *μισθός* [m*i*sthos]	„ m*ь*zda	„ m-zda atd.

Z toho vysvítá, že byly v jistých slovích a slabikách samohlásky původně plné, ale že se ve slovanštině časem porušily a utrácely; zejména že se ve staré bulh. seslabily v samohlásky poloviční čili jery, a naproti tomu v ostatní slovanštině a také v češtině

1. větším dílem docela se odsuly,

2. někdy pak nějaké plné samohlásky za ně jsou, ale z pravidla nestálé a takořka pohybné.

§. 33.

V mluvnici české záleží na tom, abychom znali,

1. kde je střídnice za jer odsuta nebo

2. kde za ně je samohláska plná; — a při tom záhodno jest rozeznávati,

a) jaké pravidlo tu vůbec zavládlo, a

b) jaké zvláště v těch slabikách, kde se jer stýká se hláskami *l*, *r*.

§. 34.

a) České střídnice za stb. jery vůbec jsou větším dílem odsuty a jen menšinou ukazuje se za ně nějaká samohláska plná.

1. Odsuvku mívá čeština za stb. jery velmi často. Přirozený následek toho jest, že slabika česká, ztrativši samohlásku, z pravidla přestává býti slabikou (jen při *l*, *r* bývá často výjimka, o čemž doleji v §. 36.) a souhláska její (obyčejně jedna, někdy několik) přitahuje se ku slabice sousední, předcházející nebo následující. Na př. stb. synъ (dvojslab.) č. syn-, syn; stb. bêsъ (dvojslab.) č. běs-, běs; stb. osь č. os; stb. mьzda (dvojslab.) č. m-zda, mzda; stb. mьstь č. msta; stb. ravьnъj č. rov-ný; stb. razьnъj č. rûz-ný; stb. božьstvo č. bož-stvo; stb. ṡъdravъ (3slab.) č. z-drav-, zdráv; stb. dьnьsь (3slab.) č. d-nes-, dnes; stb. stьblo č. st-blo, stblo (vedlé st*é*blo a st*ý*blo); atd.

Poznam. Takovou odsuvku máme před sebou skoro všude tam, kde se ve slově českém slabika některá končí souhláskou. Ve staré češtině a vůbec slovanštině končily se slabiky kdysi z pravidla samohláskou (nebo souhl. *j*) a valná většina slabik českých následkem toho posud samohlásku na konci mají; na mnoze však čeština přece se odchýlila od bývalého pravidla a má nyní také takových slov a slabik dosti, které se končí souhláskou (v. §. 45, b). A právě v těchto odchylkách od původního pravidla odsuta jest větším dílem česká střídnice stbulharského jeru; málo kdy tu bývá odsuta samohláska jiná (jako na př. v imperat. pec-te za stb. pec*ê*te vysuta střídnice za stb. *ê* atp.).

2. Plnou samohlásku mívá čeština za stb. jery na konci slova velmi zřídka, totiž jen *i* za *ь* v jest*i* (stb. jestъ a jestь) a v nom. jedn. host*i* a smrt*i* (stb. gostь, sъmrъtь) v nemnohých příkladech: Po řeči znáti, ež si host*i* (Pass. Šafař. Poč. 36); Potkala ho smrt*i* (Sušil pís. 10); Já jsem smrt*i* Hospodina (tamt. 16); Nadešla ho smrc*i* na jednej silnici (tamt. 12); Chodi smrt*i* po předdvoru (tamt. 775); Vždy jest tam den, nikdy noc*i* (Nová Rada, 139). — Častěji bývá plná střídnice za stb. jery v prostředku slova a to nejčastěji krátké *e*, někdy také dlouhé *é* a zoužené z něho *ý* a *í*, dosti často *o* (zvl. ve slovenštině) a *u* (zvl. po *l*), a málo kdy *i* nebo některá samohláska jiná. Na př. s*e*n stb. sъnъ, ot*e*c stb. otьcь, v*e*s a v*í*ska stb. vьsь, st*é*blo a st*ý*blo stb. stьblo; t*e*p*o*t stb. tъpъtъ, n*o*brž a n*é*brž i n*ý*brž stb. nъ-; k*u*-hradu stb. kъ- (pl*u*k v. §. 36. 2.), stč. d*i*br (MVerb.) stb. dьbrь, sv*i*tnouti stb. svьtnąti, kv*i*tnouti stb. cvьtnąti, atd.

Poznam. Předložky *ke, ku, ode, nade, pode* atp. mají proti kratším tvarům svým *k, od, nad, pod* atd. také plnou samohlásku za stb. jer (kъ, otъ, nadъ, podъ atd.); ale ježto předložky se svými pády v jedno slovo se spojují, není tato plná střídnice na konci slova, nýbrž v prostředku. Na př. ke-mně = k*e*mně.

§. 35.

Skoro vesměs pak pozoruje se při plných střídnicích za stb. jery jakási nepevnost a nestálost a to ve příčině několikeré. Zejména pozoruje se při nich také, že při rozličných proměnách slova v téže slabice tu vynikají tu zanikají; na př. nám*e*zdný a m-zda stb. mьzda, m*e*stný a m-sta stb. mьstь, s*e*n stb. sъnъ a gen. s-na stb. sъna, d*e*n stb. dьnь a gen. d-ne stb. dьne, ot*e*c stb. otьcь a gen. ot-ce stb. otьca, v*e*s gen. v-si, stb. vьsi, rov*e*n stb. ravьnъ a fem. rov-na stb. ravьna, hroz*e*n stb. grozьnъ a hroz-ný stb. grozьnъj, atd.

Samohlásky, které v zastoupení stbulharských jerů takořka se pohybují a tu vynikají tu zanikají, jak jich právě pro snadné vyslovení potřebí jest anebo není, jmenují se pro tuto nestálost svoji samohláskami pohybnými. V češtině jest to nejčastěji *e*, na př. s*e*n gen. snu; ve slovenštině mimo *e* také *o*, na př.: pát*e*k sl. piat*o*k gen. č. pátku sl. piatka.

Poznam. 1. Nestálost pohybných samohlásek, v češtině zejména pohybného *e* v tom tedy záleží, že se někdy odsouvá a někdy neodsouvá, a zřejmo jest, že se jen tenkráte neodsouvá, když ho pro snadné vyslovení jest potřebí. V nomin. d*e*n (stb. dьnь) jest *e* neodsuto, poněvadž *dn* nesnadno by se vyslovovalo, ale z geni-

tivu ***dne*** **(stb. dьne) je vysuto, poněvadž jiná samohláska přibyla, která vyslovení usnadnila. — Témuž úkolu, snadnější totiž výslovnosti slouží také tak zvané v k l a d n é samohlásky, nejčastěji zase** ***e*** **(někdy i jiné, v §. 95). Viděti to na příkladech: ok*e*n, bit*e*v atp.; podlé** ***ryba-ryb, slovo-slov*** **mělo by také býti** ***okno-okn*** **(stb.** ***oknъ*****),** ***bitva-bitv*** **(stb.** ***bitvъ*****), ale pro snadnější vyslovení vkládá se** ***e*** **do skupin souhláskových, které se tu na konci slov vyskytují. Také toto vkladné** ***e*** **jest nestálé, ale jeho nestálost v tom záleží, že se někdy p ř i s o u v á a někdy n e p ř i s o u v á, na př. bit*e*v dat. bit-vám atd. Také ono nazýváno bývá pohybným pro svoji nestálost, ale častěji nazývá se vkladným a rozumí se pohybným jen to** ***e*****, které zastupuje stb. jer. — R o z d í l mezi pohybným a vkladným** ***e*** **jest tedy ten, že pohybné** ***e*** **jest n e o d s u t á střídnice za stb. jer a vkladné** ***e*** **že jest hláska p ř i s u t á, která není nástupcem nebo zástupcem hlásky jiné, nýbrž jen pro blahozvuk se vkládá; pohybné** ***e*** **je na svém místě po právu etymologickém a neodsouvá se, poněvadž tomu blahozvuk brání, kdežto vkladné** ***e*** **etymologického práva nemá a přisouvá se, poněvadž toho žádá blahozvuk. (V. §. 93. 5,** ***β*****, a §. 95.)**

P o z n a m. 2. Stb. tvrdé *ъ* patří k samohláskám tvrdým a měkké *ь* ku měkkým. Zajisté také tvrdé *ъ* seslabením původních samohlásek tvrdých a měkké *ь* seslabením původních samohlásek měkkých se vyvinulo; výjimky, které by proti tomuto přirozenému pravidlu svědčily (jako na př. stb. jest*ъ* vedlé jest*ь* a vedlé ř. *ἐστί* [est*i*] a skr. ast*i*, stb. sąt*ъ* vedlé sąt*ь* atp.), jsou jen dialektické odchylky. A totéž platí o českých střídnicích za stb. jery. Střídnice za stb. tvrdé *ъ* vyvinuly se ze samohlásek tvrdých a jsou tvrdy, střídnice pak za měkké *ь* jsou nástupci samohlásek měkkých a jsou neb aspoň byly p ů v o d n ě také měkky; na př. pát*e*k stb. pęt*ъ*kъ, instr. vlъk*ъ*mь č. vlk*e*m a ko*nь*mь č. ko*ně*m. Odchylky jsou ovšem velmi mnohé v nynější češtině spisovné, zejména často nebývá měkká samohláska za stb. *ь*, na př. když se píše a mluví mláde*ne*c (stb. mladê*nь*cь), o*te*c (stb. o*tь*cь), *de*n (stb. *dь*nъ) atd. Ale tyto odchylky zajisté teprve časem se vyvinuly; vedlé mláde*ne*c slyší se v některých nářečích moravských mladzě*ně*c (Sušil, písně 12) a bezpochyby se také o*te*c, *de*n atp. kdysi měkce vyslovovalo, jako v polštině, srbštině lužické a ruštině, na př. pol. oj*ciec*, *dzie*ń, rus. o*te*c, *ďe*ň, atd. S tím také ta okolnost souhlasí, že se po odsuté střídnici za měkké *ь* na mnoze zachovala s t o p a m ě k k o s t i v souhlásce předcházející, na př. de*ň* stb. dь*nь*, kos*ť* stb. kos*tь*, ohe*ň* stb. og*nь* atd.: za měkké *ь* měla zde čeština svou střídnici měkkou, od té změkla i předcházející samohláska a zůstala měkkou, i když se střídnice odsula.

§. 36.

b) O českých střídnicích za stb. jery při hláskách *l*, *r* obzvláště. Při hláskách *l*, *r* shledává se stran českých střídnic za stb. jery v celku totéž, co vůbec; totiž

1. větším dílem jsou odsuty a
2. jen menšinou ukazuje se za ně nějaká samohláska plná.

1. Když jsou odsuty, zbavena jest slabika česká samohlásky a tu

α) dílem slabika ztrativši svou samohlásku přestává býti slabikou a souhláska její *l*, *r* *(ř)* přiráží se ku slabice sousední; na př. stb. lъgati (3slab.) č. l-hati, lháti (dvojslab.); stb. lьvica (3slab.) č. l-vice, lvice; stb. rъvati č. r-vati, rváti; stb. rьvanije č. ř-vaní, řvaní; stb. veprь č. vepř; stb. vêrьnъj č. věr-ný, stb. volьnъj č. vol-ný, atd.;

β) dílem však přejímají hlásky *l*, *r* úkol samohláskový na sebe a slabika se udržuje i po ztrátě samohlásky vlastní; na př. stb. slъza č. sl-za, s*l*za (obé dvojslabičné); stb. myslь č. mysl-, mys*l*; stb. srъna č. sr-na, s*r*na; stb. vêtrъ č. vietr-, vít*r*; stb. mądrьci č. mudr-ci, mud*r*ci; stb. ząbrь č. zubr-, zub*r*, atd.

Poznam. Kdy měla se ztrátou samohlásky i slabika přestati a kdy naopak měly hlásky *l*, *r* úkol samohlásek na sebe vzíti a slabiku udržeti, o tom snadné a nesnadné vyslovení rozhodovalo: kde bylo možno a snadno vysloviti slovo i po ztrátě samohlásky vlastní a po ztrátě slabiky, tam zůstaly *l*, *r* souhláskami, kde se však vyslovení nesnadným ukazovalo, tam vzaly se *l*, *r* za samohlásky; na př. *rdíti* stb. *rъdêti* snadno jest nám vysloviti ve slabikách dvou a se souhláskou *r*, ale nesnadno by tak bylo při stb. *grъdêti* a proto vyslovujeme h*r*děti se samohláskou *r* a ve třech slabikách; *chřtán* stb. *grъtanъ* vyslovujeme slabikou jednou, ale *hrtán* ve slabikách dvou; a podobně *vnitřní* ve slabikách dvou a *vnitrný* ve třech, atd. Poněvadž pak snadnost u vyslovování závisí mimo jiné také na obratnosti mluvidel a na tom, co se pokládá za blahozvučné, proto v rozličných dobách a nářečích s rozdíly v této věci se potkáváme; stč. *mysl* bylo jednoslabičné, novočeské je dvojslabičné, a podobně *mohl*, *vietr (vítr)* atd.; stč. *krvavý* bylo dvojslabičné jakož i polské *krwawy* dosud jest, a novočeské *krvavý* vyslovujeme ve třech slabikách, atd. (Srov. §. 130.)

2. Za stb. *lъ*, *lь*, *rъ*, *rь* mívá čeština mnohdy souhlásku *l*, *r* se samohláskou průvodnou a to nejčastěji se samohláskou *e* (pohybnou), často také *u* a *i*, a zřídka se samohláskou jinou. Na př. pl*e*t a dialekticky p*el*ný, stb. p*l*ъtь a p*l*ъnъj; kr*e*v gen. dial.

k*er*ve, stb. k*rъ*vь a k*rъ*ve; *lest* stb. *lь*stь, mud*ře*c stb. mądrьcь; p*lu*k, tep*ru*v (mor.), ž*ul*ty (opavsk.), T*ur*nov; stč. v*lí*k a v*il*k (v*l*k), p*ri*v (p*r*v) a p*ir*venec; ch*lo*mek stb. *ch*lъ*mъkъ, sk*ro*z (dial.); atd.

Poznam. Za stb. v*lъ*kъ má tedy čeština v*le*k, v*lí*k, v*il*k, v*el*k a v*l*k, atp. Rozdíl mezi těmito tvary je časový a dialektický; o čemž doleji v §. 91, 3.

3. České střídnice za stb. nosovky.

§. 37.

Stará bulharština měla dvě hlásky, z nichž jedna se vyslovovala *eņ* (t. j. jako samohláska *e* s příhlasem hrdelného *ņ*) a druhá *oņ* (t. j. *o* s příhlasem hrdelného *ņ*); prvá znamená se v abecedě cyrilské literou ѧ a v přepisech latinských literou *ę*, druhá pak cyrilsky literou ѫ a latinsky literou *ą*. Obě tyto hlásky jmenují se nosovkami, poněvadž se vyslovují s příhlasem hlásky *ņ*, kteráž jest hrdelnice nosová (v. §. 22, I. a §. 7 pozn.).

Starobulharské nosovky *ę*, *ą* vznikly smoucením čistých samohlásek se souhláskami *m*, *n* na konci slabiky. Tak na př. měly by podlé 2. osoby jedn. *neseši* (neseš) a inf. *nes-ti* také k 2. os. *pьneši* (pneš) a *dъmeši* (dmeš) býti infinitivy pь*n*-ti a dъ*m*-ti, ale jsou pę-ti a dą-ti; vedlé řeck. *πέντε* [p*en*-te] je stb. pę-tь, t. j. řecký tvar téhož slova nasvědčuje tomu, že také ve tvaru slovanském byla původně *samohláska* + *n* a z toho že později vzniklo *ę;* vedlé litevského r*an*ka je stb. rąka, t. j. litevské r*an*ka svědčí, že také slovanský tvar tohoto slova měl původně *samohlásku* + *n* a z toho že vzniklo stb. *ą;* atd.

Co se tkne závažnosti, je stb. *ę* méně závažné než *ą*. Vzhledem pak ku vlivu měkčícímu patří *ę* k samohláskám měkkým a *ą* ku tvrdým a vyvinulo se bezpochyby

ę z původní *samohlásky měkké* + *(m, n)* a

ą z původní *samohlásky tvrdé* + *(m, n)*.

Poznam. 1. Tomu zdají se odporovati příklady jako je stb. m*ę*so proti skr. m*ān*sa atp., kde je stb. *ę* proti skr. *ān* a kde bychom tedy spíše *ą* očekávali. Ale to jest odpor jen zdánlivý, neboť stb. *męso* nepovstalo ze sanskrtského *mānsa*, nýbrž z nějakého praslovanského tvaru. Sanskrtský tvar *mānsa* dokazuje, že v obdobném tvaru praslovanském byla zajisté čistá *samohláska* + *n* na místě pozdějšího *ę;* ale byla-li tvrdá (široká) nebo měkká (úzká), o tom poučuje nás jen povaha stbulharského *ę:* poněvadž toto

patří k samohláskám měkkým (úzkým), tedy zajisté v onom původním tvaru byla na jeho místě samohláska měkká (úzká) + *n*.

Poznam. 2. Moucení samohlásek se souhláskami *m, n* na konci slabiky, kterým vznikly stbulharské nosovky, jest účinek téhož zákona, o kterém již byla řeč (v §. 34, v. také 45 b.) a podlé kterého nikde ve staré slovanštině žádná slabika neměla se končiti souhláskou, leda souhláskou *j*. Kdykoli souhláska jiná slabiku zavírati měla, pomáhala si od ní slovanština způsoby rozličnými, odsouváním, přesmyknutím atd. Ve staré bulh. jest jedním z těchto způsobů moucení samohlásek se souhláskami *m, n* na konci slabiky; jím vzniklé nosovky *ę, ą* nejsou sice samohlásky čisté, ale nosový příhlas jejich *(n̨)* je řečenému zákonu slovanskému méně na odpor, než by byly souhlásky *m* a *n*.

Poznam. 3. Nosovky vyskýtají se také v jiných jazycích, zejména známy jsou ve franštině; stb. *ę* zní jako franc. *in* ve slově f*in* [fen̨] a stb. *ą* jako franc. *on* ve slově b*on* [bon̨].

§. 38.

Jako stará bulharština, tak má nosovky také polština a měla je také vymřelá slovanština polabská. Ostatní slovanština a s ní čeština má *čisté samohlásky* za střídnice jejich. Na př. p*í*ti stč. p*ie*ti (1. os. pnu) proti stb. p*ę*ti; d*ou*ti, d*ú*ti stb. d*ą*ti; p*ě*t stb. p*ę*tь; r*u*ka stb. r*ą*ka, atd.

Poznam. Slova, jako jest lit. r*an*ka stb. r*ą*ka a české r*u*ka, jako jest žádaný inf. stb. p*ьn*-ti proti skutečnému p*ę*ti a č. p*í*ti (stč. p*ie*ti) atp., představují nám tedy trojí dobu a trojí stupeň vývoje těchto samohlásek:

na 1. stupni jest *samohl.* + *(m, n)*: lit. r*an*ka, *p*ьn*ti;
na 2. stupni je *stb. nosovka*: r*ą*ka, p*ę*ti; a
na 3. stupni je *čistá samohláska*: č. r*u*ka, p*í*ti, p*ie*ti. Jest velmi podobno, že také čeština (a bezpochyby i jiné jazyky slovanské) v prastaré době nějaké své nosovky měla, ze kterých se časem vyvinuly ty samohlásky čisté, které v češtině historické jako střídnice stbulharských nosovek se objevují. Jeli tomu tak, tedy je vzhledem k původním slabikám se *samohláskou* + *(m, n)* a proměnám jejich ten rozdíl mezi stbulharštinou a češtinou (a vůbec mezi slovanskými jazyky s nosovkami a bez nosovek), že stará bulh. zůstala při proměnách stupně druhého, čeština pak že se stupně druhého sestoupila na třetí.

§. 39.

Pro mluvnici důležito jest znáti,

a) jaké jsou české střídnice za stb. nosovky a
b) kde se vyskytují.

Vlastněji jde o to, znáti české střídnice za původní samohlásku s *m*, *n* na konci slabik, a měli bychom tedy vyhledati, *kde* tyto střídnice se vyskytují a *jaké* jsou. Ale slov českých nemáme a neznáme z té doby, kdy byly místo nynějších střídnic ještě původní *samohl.* + *(m, n)*; proto hledáme české střídnice za stb. ę, ą, neboť následkem přirozené souvislosti mezi těmito *nosovkami* a oněmi původními *samohláskami* + *(m, n)* jsou střídnice těchto zároveň střídnicemi oněch; a pravíme-li o některé samohlásce nebo dvojhlásce české, že je střídnicí za stb. ę neb ą, tedy tím zároveň pravíme, že je střídnicí za původní *samohlásku* + *(m, n)*.

Střídnice za nosovku ę.

§. 40.

a) České střídnice za stb. ę jsou tyto:

1. ve slabikách krátkých *ja*, *a*, *ě*, *e* a slovenská *ä* [= e^a], na př. nap*ja*l stb. pęlъ, vz*a*l stb. vъzęlъ, napětí stb. napętije, vz*e*tí stb. vъzętije, sl. pät (pět) stb. pętь; a výjimkou též *y* a *i*: kam*y*, nař*i*zovati;

2. ve slabikách dlouhých *ia*, *á*, *ie*, *é*, *í*, na př. slc. p*ia*tok a č. p*á*tek stb. pętъkъ, stč. ř*ie*diti a ř*é*diti nč. ř*í*diti stb. rędíti, stč. gen. jej*ia* nebo jej*á* později jej*ie* nebo jej*é* nyní jej*í*.

Jako stb. ę k samohláskám měkkým patří, tak jsou také české střídnice jeho původně měkky. Kde se střídnice tvrdá ukazuje, jako na př. ve slovích d*a*tel, t*a*h, t*á*hnu, tam bezpochyby teprve během času slabika její ztvrdla.

Poznam. 1. Na Moravě dosud se drží měkká výslovnost v *dě*tel (polsky *dzię*ciol) místo *da*tel a na Slovensku *tia*hnuť (pol. *cią*gnąć) místo *tá*hnouti.

Poznam. 2. Z těchto střídnic jsou zajisté nejzachovalejší a nejstarší *ja*, *ia* a *a*, *á*; mladší a přehláskou z oněch vzniklé jsou *ě*, *ie* a *e*, *é*; a nejmladší jsou *í* (které zoužením z *ie* a *é* vzniklo) a *i* (jež nad to i skráceno jest).

§. 41.

b) Tyto střídnice za stb. ę vyskytují se ve slabikách kmenových (kořenných i příponových) a koncovkách ohýbacích.

1. Ve slabikách kmenových má čeština střídnici za stb. ę zejména také ve slovích následujících a jejich odvozeninách: vít*ěz*, v*a*dnouti, v*á*zati, v*ě*zeti, v*ě*tší v*í*ce stč. v*ie*ce, hl*e*děti, hov*a*do hov*ě*zí, hř*a*da, pohř*í*ziti, dev*ě*t dev*á*tý dev*í*tka, des*e*t, tř*í*ska stč. dř*ie*zha, Dr*áž*ďany, d*a*tel, ž*á*dati ž*í*zeň, zajíc zaj*e*čí, z*á*bsti dial.

zíbst, zeť, kl*a*tba kl*e*tba, kl*e*četi, kn*ě*z kn*í*že stč. kn*ie*že, kol*e*da, l*e*dví, l*a*do, l*í*ceti (na zvěř), měs*í*c, m*á*zdra, m*a*so, m*ě*kký m*a*čkati, m*á*sti, m*á*ta, pam*ě*t pam*a*tovati, pl*e*sati, zapom*a*núti zapom*e*nouti, př*a*du př*í*sti př*á*stva, s-př*á*hnu spř*e*ž, pen*í*z, p*í*ď, p*ě*st, p*a*ta, op*ě*t, p*e*tlice, p*a*tro, p*ě*t p*a*terý p*í*tka p*ie*tka p*á*tek slc. pät a p*ia*tok, ř*á*d ř*ie*diti ř*í*diti ř*a*diti ř*e*ditel nař*í*zovati, ř*a*sa, sv*a*tý sv*ě*tec, vstř*í*c stř*e*tnouti se, s*á*h s*á*hnouti dos*ie*ci dos*í*ci, s*á*dra, s*á*knouti, tř*a*su tř*e*sení, t*a*h t*á*hnu t*ě*žký t*ie*že t*í*že, t*á*zati se, t*ě*tiva, chr*a*stavý, c*e*ta, šč*e*dí, č*á*st, č*a*stý, š*á*tati, j*á*dro, j*í*zva, j*í*zlivý, j*a*zyk, j*á*tra, j*a*trev, j*e*četi, j*e*čmen. — Dále ve slovesích třídy I. vzoru

pnu: inf. p*í*ti stč. p*ie*ti p*ja*l rozp*ja*t rozp*ě*tí sep*a*tý atd., a podobně

čnu: poč*í*ti poč*a*l poč*e*tí,
tnu: t*í*ti *ťa*l st*ě*tí,
jmu: j*í*ti j*a*l zaj*e*tí,
žnu: ž*í*ti ž*a*l ž*e*tí,
ždmu místo *žmu:* žd*í*ti žď*á*l,
klnu: kl*í*ti kl*e*l,
mnu: sl. m*ia*ť m*ia*l.

Slabiky příponové se střídnicí za stb. *ę* jsou nejdůležitější a nejčastější:

α) v přechodníku přítomném mnohých sloves, zejména také vzorů *hořeti, držeti, chváliti:* hoře hoříc hořící;

β) ve kmenech vzoru kuř*e* gen. kuř*e*te atd., nom. množ. kuř*a*ta atd.; na př. mlád*ě*, rob*ě*, zvíř*e*, jehn*ě*, hříb*ě*, osl*e*, štěn*ě*, klis*e*, tel*e*, doup*ě*;

γ) ve příponě odvozovací *ed:* škar*e*dý, šer*e*dný stč. šeř*a*dný.

2. V koncovkách ohýbacích má čeština střídnici za stb. *ę:*

α) ve sklonění vzoru *muž:* v akk. množ. muž*e;*

β) ve skl. *duše:* v gen. jed. duš*e*, a
v nom. akk. vok. množ. duš*e;*

γ) ve skl. *símě* v nom. akk. vok.: sím*ě*, břím*ě*, tém*ě*, rám*ě*, plém*ě*, slém*ě* a stč. im*ě;*

δ) v akk. m*ě*, t*ě*, se stč. s*ě;*

ε) ve skl. *náš* (**ji, ja, je*) v gen. jedn. ženském: jej*ia*, jej*ie*, jej*í*, naš*í*,
v nom. akk. vok. množ. ženském: j*e*, naš*e*, a
v akk. množ. mužském: j*e*, naš*e;*

ζ) v 3. os. množ. přítomné vzorů *hořeti, držeti, chváliti, věděti, dáti, jísti:* hoř*í* stč. hoř*ie* a starší hoř*ia*, chvál*í* stč. chvál*ia* později chvál*ie* nebo chvál*é* atd.

Poznam. V kam*y* (MV.) jest *y* střídnicí za *ę* proti gen. kam*ene* a proti obdobnému stb. kor*ę*. — V nař*i*zovati a p. je střídnicí krátké *i*. Jako v s*ou*diti a rozs*u*zovati, tak má i v ř*í*diti kmenová samohláska se skrátiti, když sloveso to na VI. třídu se

přetvoří, a jako střídnice *i* za *ę* vůbec se krátí v *e* (na př. *tížiti*-obt*ě*žovati), tak mělo by také býti nař*é*zovati, vyř*e*zovati atd. proti ř*í*diti; ale jest ještě jiné *vyřezovati*, *nařezovati*, totiž od *řezati*, a na rozdíl od toho tvoří se tedy od *říditi* šestá třída nař*i*zovati, vyř*i*zovati atd. (V. §. 137, pozn.)

Střídnice za nosovku *ą*.

§. 42.

a) České střídnice za stb. *ą* jsou tyto:

1. ve slabikách krátkých *u*, přehlášené v *i:* d*u*b stb. d*ą*bъ; ryb*u* stb. ryb*ą*, duš*i* stč. duš*u* stb. duš*ą*; pek*u* stb. pek*ą*, bij*i* stč. bij*u* stb. bij*ą*; — výjimkou též *o:* or*o*dovati stč. or*u*dovati stb. or*ą*dovati (v. §. 90, 5);

2. ve slabikách dlouhých *ú* (neb *iu*), *au*, *ou*, přehlášené v *í:* stč. s*ú*d pozdější s*au*d nynější s*ou*d stb. s*ą*dъ; stč. ryb*ú* pozd. ryb*au* nyn. ryb*ou* stb. ryb*ą*; stč. duš*ú* (nebo duš*iu*) přehlas. duš*í*; stč. pek*ú* pozd. pek*au* nyn. pek*ou* stb. pek*ą*tъ, stč. bij*ú* přehl. bij*í* stb. bij*ą*tъ; *ú*zký *au*zký *ou*zký stb. *ą*zъkъj.

Jako stb. *ą* k samohláskám tvrdým patří, tak i jeho české střídnice jsou původně tvrdé *u* a *ú* (*au*, *ou*); kde je střídnicí měkké *i* a *í*, tam nastalo změknutí teprve později, přehlasováním totiž z tvrdého *u*, *ú*.

Poznam. Z těchto střídnic jsou *u*, *ú* starší a *i*, *í* mladší. Jak písemné památky svědčí, byly jimi před koncem XIII. stol. jen *u*, *ú*; *i*, *í* povstalo z *u*, *ú* ve slabikách měkkých. Také *au* je mladší než *ú*, a *ou* mladší než *au*.

§. 43.

b) Tyto střídnice za stb. *ą* vyskytují se ve slabikách kmenových (kořenných i příponových) a koncovkách ohýbacích.

1. Ve slabikách kmenových má čeština střídnici za stb. *ą* zejména také ve slovích následujících a jejich odvozeninách: bl*u*d, b*u*ben, velbl*ou*d, v*ou*s, hl*u*boký, hn*u*siti, hol*u*b, hr*u*ď, hr*u*bý, pohr*ou*ziti, h*u*ba, h*u*hňati, h*u*du, h*ou*sti, h*ou*žev, h*u*stý, h*u*s h*u*sa, d*u*b, d*u*ha, ned*u*h, žal*u*d, žal*u*dek, z*u*b, z*u*br, kl*u*bko, kr*u*h, okr*u*h, kr*ou*titi, kr*u*čina (cholera), k*u*drnatý, k*ou*del, k*ou*kol, k*ou*pati, k*ou*sati, k*u*s, k*ou*t, l*u*h, l*ou*ka, l*u*k, l*u*kavý (lstivý), m*ou*drý, m*u*ž, m*u*ka, m*ou*ka, m*ou*titi, n*ou*ze, n*u*titi, or*o*dovati stč. or*u*dovati, or*u*dí, or*u*ží, pav*ou*k, pr*u*hel pr*u*hlo (léčka), pr*u*h, pr*u*dký, pr*u*žiti, pr*u*t, p*u*diti, p*u*knouti, p*u*četi, p*ou*ť, p*ou*to, r*u*b, obr*ou*biti, r*u*bati, r*ou*hati se, r*u*ka, obr*u*č, šk*u*dliti, sk*ou*pý, s*ou*mrak, s*ou*sed, s*ou*d stč. s*ú*d s*au*d, s*u*d, s*u*k,

sup, tr*ou*ba, tr*u*d, tr*ou*d, tr*ou*siti, t*u*hý, t*ou*ha stč. t*ú*ha t*au*ha, t*u*pý, stč. t*u*ča, chl*ou*dí (roští), chom*ou*t, kor*ú*hev kor*ou*hev, chr*ou*st, *ou*bor (vědro), *u*hel gen. *u*hlu (Winkel), *u*hel gen. *u*hle (Kohle), *u*her, *u*zel, vn*í*tř, *ou*tek, *ou*hoř, *u*diti, *ú*dolí *ou*dolí, *u*dice, *ú*zký *au*zký *ou*zký, *ú*tlý, *ú*troba. — Dále ve tvarech slovesa *dmu:* d*ou*ti, d*u*l, d*u*t.

Slabiky příponové se střídnicí za stb. *ą* jsou nejčastější

α) při infinitivních kmenech třídy II.: padn*ou*ti, min*ou*ti;

β) ve přechodníku přítomném (kde nejsou na témže místě střídnice za *ę*, tedy při ostatních vzorech, kromě těch, jež jsou v §. 41, 1. *α* uvedeny): pek*ú*c pek*au*c pek*ou*c, bij*ú*c bij*í*c;

γ) v k*u*dy, t*u*dy, vš*u*dy, jin*u*dy atp.

2. V koncovkách ohýbacích má čeština střídnici za stb. *ą:*

α) ve sklonění *ryba duše* v akk. jedn. ryb*u* duš*i* stč. duš*u;* v instr. jedn. ryb*ú* duš*í* stč. duš*ú;*

β) ve skl. *kosť:* instr. jedn. kost*í* stč. kost*iu;*

γ) ve skl. *máti*: instr. jedn. mateř*í* stč. mateř*iu;*

δ) v instr. mn*ú* mn*au* mn*ou;* tob*ú*, teb*ú*, teb*au*, teb*ou;* sob*ú*, seb*ú*, seb*au*, seb*ou;*

ε) ve sklon. *ta* a *naše* v akk. jedn. t*u* naš*i* stč. naš*u;* a v instr. jedn. t*ú* t*au* t*ou*, naš*ú* n. naš*iu* naš*í;*

ζ) ve přítomném čase kmenů samohláskových v 1. os. jedn. pek*u*, bij*i;* ve 3. os. mn. pek*ú* pek*au* pek*ou*, bij*ú*, bij*í;*

η) v imperfektě ve 3. os. mn. pletiech*u*, chváliech*u;* a taktéž v aoristě: pletech*u*, chválich*u*.

Poznam. 1. Ve 3. os. množ. aor. pletech*u* jest *u* střídnicí za žádané *ą*, třeba bylo ve stbulharštině *ę* na jeho místě, pletošę.

Poznam. 2. Často mívá stará bulharština *y* za žádané *ą;* zejména v přechodníku *peky*, gen. jedn. *ryby*, akk. množ. muž. *raby* a *ty* a nom. akk. vok. množ. žensk. *ryby* a *ty*. Vyjmouc přechodník přítomný má čeština v těchto případech také *y:* t*y*, had*y*, ryb*y;* a toto *y* je tedy střídnicí stbulharského *y*, ale zároveň střídnicí žádaného *ą*.

Poznam. 3. Někdy za stb. nosovku ve tvarech českých nalézáme samohlásku s *m*, *n* nesmoucenou, tedy skupeninu hlásek podobnou k té, z jaké i stb. nosovky i české střídnice jejich se vyvinuly. Na př. S*en*dražice (s*e* dražiti stb. sę), R*am*bousy (r*u*bati stb. rąbiti), V*en*dolí (= *ú*dolí stb. ądolije), Lov*en*tici (jinak Lovatici, odtud L*un*denburg); na Slovensku g*am*ba a g*em*ba (m. huba stb. gąba), p*an*tať sa a p*en*tať sa (toulati se, stb. pątь pouť). Obzvláště pak je v té příčině pozoruhodno nářečí opavské, jehož příslušníci sami je jmenují řečí moravskou a kde v instr. jedn. sklonění *ta* a *ryba* a ve 3. os. množ. přítomného času jest *-um*, na př. t*um* duuh*um* cest*um* (= tou dlouhou cestou, stb. toją dlъgają cěstą), t*um* ruk*um* (stb. toją rąką), raduj*um* se (= radují se, stb. radujątъ sę), chodź*um* (= chodí, stb. chodętъ). — Ve slovese z*no*biti jsou hlásky obě beze změny nechány, ale přesmykn

proti *zá*bsti stb. *zę*bsti žádáme sloveso významu účinného stb. *zą*biti, české *zu*biti anebo *zon*biti, *zom*biti, ale jazyk vytvořil si *zno*biti.

Poznám. 4. Samohláska + (m, n) nalézá se také v několika slovích z češtiny přeložených, ačkoli český jejich tvar má čistou střídnici za nosovku; zejména něm. *An*gel č. *Ú*hlava (řeka), lat. V*en*ceslaus č. V*á*clav.

B. O slabikách.

§. 44.

Slova a věty jsou pro mluvidla řady hlásek, které bez přestávek a jako jedním proudem se vyslovují; na př. slovo *chudoba* a věta *chudoba‿cti‿netratí.*

Ale třeba to byl proud jeden a netržitý, přece není jednostejný; naopak pozorujeme v něm, že se mění a takořka vlní a že ty změny a vlny jeho se střídají při každé samohlásce (nebo dvojhlásce), že tedy vždy od samohlásky do samohlásky jedna vlna jest, na př. chu | do | ba | cti | ne | tra | tí. Takovéto jednotlivé části a vlny proudu jmenují se v mluvnici slabikami. Slova skládají se ze slabik.

Jednotlivé pak slabiky liší se vespolek také přízvukem a kvantitou.

K výkladům o hláskové stránce slova patří tedy také výklady

I. o skladě slabikovém,

II. o přízvuku a

III. o kvantitě.

I. O skladě slabikovém.

§. 45.

Každé slabice je samohláska (nebo dvojhláska) středem, okolo něhož se kupí souhlásky. Má tedy každé slovo tolik slabik, kolik má samohlásek a dvojhlásek.

V grammatice záleží tu

a) jednak na počtu slabik;

b) jednak na tom, jak se slabiky začínají a končí, zdali souhláskou či samohláskou; a

c) jednak na skupeninách souhláskových; — neboť ve trojí této příčině měnívá se i slovo na své stránce hláskové (§. 129—132).

a) Počtem slabik rozeznávají se slova jednoslabičná, dvouslabičná atd. Mnohdy v témže slově počet slabik nestejný jest; na př. stč. *krva-vý* bylo dvojslabičné a nč. *kr-va-vý* má tři slabiky.

b) Co se tkne začátku a konce slabik, tedy

1. vzhledem ku zakončení svému rozeznávají se slabiky otevřené, které se končí samohláskou, na př. *chu-do-ba*, — a zavřené, které se končí souhláskou, na př. *bez-bož-ník*. Čeština a vůbec slovanština má více slabik otevřených, nežli zavřených. Ano ve starší některé době byly všecky české a slovanské slabiky otevřené a jenom souhláska *j* a souhláskový příhlas nosovek byly na konci slabik dopuštěny (Hatt., de Mutatione 25); ale během času ztratila čeština mnoho samohlásek z konce slabik otevřených a povstaly tedy slabiky zavřené (sr. §. 34, pozn.).

2. Vzhledem ku začátku slabiky záleží na tom, začíná-li se slabika samohláskou či souhláskou. Samohláska bez předcházející souhlásky v řeči zběžné nerada a nesnadno se vyslovuje a tato okolnost nazývá se hiatem čili průzivem. Slabiky, které se začínají samohláskou, způsobují tedy hiat, kdykoli se mají vysloviti na počátku řeči, nebo po interpunkci, nebo po slabice otevřené; na př. *o*ko, d*o*-*u*fati, čern*oo*ký, matk*a* *a*nebo *o*tec, na věk*y* *a*men. Hiat pak rozmanitými způsoby se ruší: proměnou a odsouváním samohlásek, přisouváním souhlásek a přesmykováním (v. §. 131.). Slabiky, které se začínají souhláskou, ovšem hiatu nezpůsobují a nebývá při nich tedy proměn pro zrušení hiatu.

c) Od samohlásky do samohlásky bývá (kromě hiatu) buď souhláska jednotlivá, na př. *polem i lesem*, — buď souhlásek několik, které v plynné řeči se pojí v jednu skupeninu, na př. *strom roste v lese*. Dle toho, jeli skupenina na začátku, v prostředku nebo na konci slova jednotlivého, nazývá se skupeninou počátečnou, středovou nebo koncovou; a dle toho, kolik jednotlivých souhlásek v ní skupeno jest, nazývá se dvoučlenou, trojčlenou, čtyrčlenou atd. Souhláskových skupenin vůbec možných jest veliké množství; ale ve skutečnosti žádný jazyk nemá všech, nýbrž jenom v některých si libuje a jiných nenávidí a se varuje. A tak jest také v češtině: ze skupenin vůbec možných jsou některé oblíbeny neb aspoň dopuštěny a zhusta neb aspoň někdy se vyskytují, jiné

pak nevyskytují se nikdy, buď že nejsou možny ve skutečnosti, kdy jich totiž nelze vysloviti, buď že nejsou oblíbeny. Oblíbená skupenina souhlásková po tom se pozná, že se snadno vysloví a že hledajícímu snadno se naskytne dosti příkladův. Tak na př. skupeniny *st*, *sk*, *str*, *skr* a j. snadno se vyslovují a v hojných příkladech se vyskytují: *st*arý, pu*st*ý, do*st*, vla*st*, *sk*oro, de*sk*a, de*sk*, *str*ana, o*str*ov, *skr*áně, ji*skr*a atd. Naproti tomu skupenina *chn* sice také se vyskytuje, ale jen ve prostředku slova a i tu po řídku, na př. ka*chn*a, ma*chn*a, kdežto na začátku není v žádném slově českém a na konci slova se ruší, na př. gen. pl. ka*chen* (proti de*sk*); jest tedy *chn* skupenina dopuštěná, ale nikoli oblíbená. Naproti tomu jsou skupeniny na př. *zp*, *zk*, *zt* atd. nemožny a i když je (dle etymologického pravopisu) píšeme, vyslovujeme přece *sp*, *sk*, *st* atd. na př. ve slovích *zp*ůsob, *zk*oumati, *zt*uhnouti.

Poznam. Skupenin souhláskových, které na začátku slov českých se vyskytují, jest dvoučlených 243, trojčlených 241, čtyrčlených 71 a pětičlených 6. Koncových je mnohem méně, ale středových za to mnohem více. (Hatt. Poč. skup. 10.)

§. 46.

Pro příčinu praktickou záleží na skladě slabik, když v písmě slova dle slabik dělíme a toto dělení dle pravidel nějakých díti se má.

Pokud jde o jazyk mluvený, nebylo by potřebí, hledati pravidel, jak slabiky jsou složeny a jak se děliti mají, a bylo by dosti na tom, věděti, že v proslovené větě nebo ve vyrčeném slově je slabik tolik, kolik rhythmických vln uchem se přitom znamená a kolik jest ve větě nebo slově samohlásek a dvojhlásek, a že v každé samohlásce a dvojhlásce jedna vlna se vrcholí a tedy okolo každé samohlásky a dvojhlásky jedna vlna se kupí. Kde se jednotlivá vlna v řeči plynné začíná a kde se končí, o tom nelze jednati, neboť tu žádných koncův a začátků není, rovněž tak jako při vlnité čáře nebo při jakýchkoli vlnách skutečných; mluvíme-li přece o začátku a konci vlny, tedy není ten začátek a konec ve vlně, nýbrž my jej tam v mysli vkládáme. Ovšem pak vždycky se začátkem a koncem vlny jednotlivé spadá konec vlny předešlé a začátek vlny následující.

Pro praktické dělení slabik v písmě jde tedy o to, aby se dle možnosti nějaká pravidla nalezla, kterou hlásku mezi dvěma samohláskama (nebo dvojhláskama, nebo mezi samohl. a dvojhl.) za začátek slabiky bráti by bylo. Při vlně viditelné můžeme za takový začátek vzíti kterýkoli bod její nárysné čáry na př. nejnižší bod jejího údolí; při slabikách slovních dlužno vzíti za začátek

některou hlásku. Jedná se tu ovšem jen o souhlásky; neboť kde jest samohláska (nebo dvojhláska), tam je i slabika a vlastně jádro slabiky, ku kterému souhlásky sousední lnou.

Rozdělujíce pak slabiky v písmě držíme se přede vším toho pravidla, aby každá souhláska zůstala při slabice svého slova; nerozdělíme tedy *če-sta-slá-va* nebo jinak podobně, nýbrž *čest-a-slá-va.*

Dále o souhláskách na kraji slova (na začátku nebo na konci) nemůže býti pochybnosti, ku které slabice by přináležely; majíť jen jednu samohlásku ve svém sousedství, ku které se do slabiky přidružiti mohou: *st* ve slově *stav* patří ku slabice následujícího *a* a v *milost* ku slabice předcházejícího *o.*

Avšak souhlásky, které jsou ve prostředku slova mezi dvěma samohláskama, mohou se přitahovati i ku předcházející i k následující slabice; pro tyto případy je tedy pravidel obzvláště potřebí.

Nejsnáze by bylo říditi se pravidlem staroslovanským, o kterém již byla řeč (v §. 45, b. 1.) a podlé kterého každá slabika buď samohláskou nebo souhláskou *j* by se končiti měla. Velmi často skutečně tak dělíme, na př. *chu-do-ba, ne-tra-tí, ne-stůj-te, stra-sti* atd. Ale často zpouzel by se proti takovému rozdělení grammatický cit náš, t. j. povědomost o původu slova, které patrně z jiných částí se skládá, než by ono rozdělení slabikové ukazovalo, na př. když bychom rozdělili *pa-nský, mo-řský, mo-stský, o-tče, o-dstup, poj-mu* atp.! Pro tyto případy ustálila se tedy zvykem pravidla jiná, která se s povědomostí naší o původu slova srovnávají.

Především se rozeznává, má-li se

a) slovo složené na švu svého složení rozděliti, anebo
b) jde-li o dělení jiné.

a) Jdeli o slabičné rozdělování a přidělování souhlásek (ať jedné, ať několika) na švu slova složeného, tedy se rozdělí tak k oběma samohláskám sousedním, jak k nim patří mimo složení; na př. *cl* v *noc-leh; dr* v *pod-robiti* a *po-drobiti; zdr* v *roz-drobiti* a *po-zdraviti;* a podobně *po-doba* a *pod-obojí, na-dušiti* a *nad-užiti, ná-hlý,* atd. Kdy od tohoto pravidla se odchylujeme, připomenuto je doleji.

b) Nejdeli o slovo složené a jeli mezi dvěma samohláskama

1. souhláska jediná, tedy patří (ve shodě se zákonem staroslovanským) vždy ku slabice samohlásky následující, na př. *dru-há, ne-dě-le, ve-li-ký.*

2. Jeli však několik souhlásek mezi dvěma samohláskama skupeno a

α) jeli prvním členem té skupeniny *j*, tedy se přitahuje *j* k slabice předcházející a souhlásky ostatní k následující (zase ve shodě se zákonem staroslovanským), na př. *zdej-ší, milej-ší, dej-te.*

Poznam. Kde jest *ej* místo *ý*, dělí se tak, jako by jen *ý* bylo, na př. *hej-ří, tejn-ský* atp. jako *hý-ří, týn-ský.*

β) Jeli ve skupenině jiná souhláska prvým členem než *j*, tedy to je zase buď skupenina původní, buď nepůvodní. Když je skupenina původní, t. j. taková, která se nám nerozkládá takořka sama (třeba byla vznikla kdysi složením), tedy patří celá ku slabice následující (opětně v souhlase se zákonem staroslovanským), na př. *my-slím, my-šlení, se-stra, bi-tva, vla-sti* (původ z vlad-ti není nám již patrný bez rozboru grammatického), *sla-sti* atp. — Když však skupenina není původní, nýbrž taková, na jaké patrně vidíme, že vznikla vysutím samohlásky (na př. ve*lký* m. veliký) nebo střetnutím souhlásek s rozdílných stran (na př. pa*nský*: *n* od kmene pa*n*- a *sk* od přípony -*ský*, otco*vský*: *v* od přípony -o*v*- a *sk* od jiné přípony -*ský*, ko*stmi*: *st* od kmene ko*st* a *m* od ohýbací přípony *mi* atp.), tedy se skupenina roztrhuje: souhláska, která vysutím samohlásky osiřela, přitahuje se ku slabice předcházející a ostatek k následující (tedy *vel-ký, pon-dělí, chal-pa* atp.), — souhlásky pak, které při tvoření neb ohýbání slova s rozličných stran se v jednom skupení střetly, podlé složení svého se zase rozdělují (tedy *pan-ský*, *bož-ský*, *ot-cov-ský*, *ten-ký*, *kost-mi*, *veď-te*, *prv-ní*, *hod-ný*, *hlás-ka*, *jed-not-livý*, *jed-not-ný*, *pás-ti*, *pás-li*, *pas-týř*, *pas-tva*, *sed-nu*, *sed-lý*, *sed-lo*, *dět-ský* atd.).

To jsou pravidla, kterých se při vší svobodě a nestejnosti poměrně přece dosti šetří. Dlužno k nim v krátkosti ještě něco poznamenati.

a) Větším dílem snadně se poznává, které slovo a jak je složeno; ale někdy se to zakrývá změnami hláskovými, které na švu složeného slova se sběhly, nebo za jinou příčinou nám to z povědomosti vyšlo, na př. při slovích *oběd* (z *ob* a *jed*), *obyčej* (z *ob* a *yč-ej* od *učiti se*), *oblek* (z *ob* a *vlek*), *oběť* (z *ob* a *věť*), *počev* (z *pod* a *šev*) atp. Ve případech těch a takových zvykem jest děliti takto:

1. jeli (v písmě) mezi dvěma samohláskama souhláska jediná a to

α) nesmíšená, tedy ji přitahujeme k slabice následující, jako ve slovích nesložených: *o-běd*, *o-byčej*, *o-běť*, *o-bec*, — anebo se dělení vyhýbáme: *oběsiti;*

β) jeli smíšená, přitahuje se též ku slabice následující, na př. *ro-sol*, *pře-ce* (z *před* a *se*), anebo se píše nesmíšeně a slabiky oddělují se, jak toho složení žádá: vysl. *počev* psáno *podšev* a děleno *pod-šev*, *pod-síň* atd.;

2. jeli mezi dvěma samohláskama skupenina souhlásek a vznikla-li při skládání slova, tedy se roztrhuje a dělí, jak toho složení vyžaduje, na př. *ob-raz*, *ob-saditi*, *pod-stavec* atp. Podobně mělo by se také děliti *oblek* z *ob* a *vlek*, tedy *ob-lek*, *ob-lékati;* ale proti takovému napsání, jako *ob-léknouti* atp., zpouzí se náš grammatický smysl, poněvadž *-léknouti* není skutečným slovem, jakým by býti mělo (jako na př. *saditi* v *ob-saditi*), a proto jest radno, v y h ý b a t i s e takovým případům a neděliti. Druhé možné rozdělení, totiž *o-bléknouti* protivilo by se nám zajisté ještě více. Z týchže příčin vyhneme se dělbě v *obrat* a *obrátiti* atp.

b) Někdy se souhlásky dvou původně rozdílných slabik nejen střetnou, ale dokonce smísí, na př. dě*tsk*o (stb. dê-tь-sko) a dě*ck*o, boha*tstv*í a boha*ctv*í. Píšemeli nesmíšeně dě*tsk*o, boha*tstv*í atp., dělíme skupeninu dle pravidla výše udaného: dě*t-sk*o, boha*t-stv*í. Píšemeli však smíšeně dě*ck*o, boha*ctv*í a dělímeli dě*c-k*o, boha*c-tv*í, tedy roztrhujeme původní skupeniny *sk* a *stv* (neboť dě*c-k*o = dě*ts-k*o a boha*c-tv*í = boha*ts-tv*í), což jest proti pravidlu o netrhání skupenin původních; a dělímeli dě-*ck*o, boha-*ctv*í, vše-*ck*o, záme-*ck*ý, kupe-*ck*ý, če-*sk*ý, vla-*sk*ý atp., tedy souhlásku, která vysutím samohlásky osiřela, ku slabice následující přitahujeme (neboť dě-*ck*o = dě-ť-sko, vše-*ck*o = vše-č'-sko dle stb. vьsê-čь-sko, vla-*sk*ý = vla-š'-ský atd.), což zase jest proti pravidlu o přitahování těchto souhlásek ku slabice předcházející. To jest vůbec: když slabika některá uprostřed slabik jiných svou samohlásku ztratí a souhláska její se souhláskou slabiky následující se smísí, tehdy nelze při dělení slabik obou pravidel právě vyložených šetřiti zároveň, nýbrž potřebí jest rozhodnouti se pro to neb ono. Přednosti zasluhuje pravidlo prvé a tedy dělení dě-*ck*o, če-*sk*ý atd., jakož i *pře-ce* (= před-se) vždycky dělíme, poněvadž slovanština vůbec miluje slabiky zakončené samohláskou (dě-, če- . . .) a poněvadž souhlásky, které se s jinými následujícími smísily, tím samým ku slabikám následujícím se přidružily (dě-*ť-sk*o = dě-*tsk*o = dě-*ck*o).

c) Že pravidla o praktickém dělení slabik nejsou vesměs a veskrze důsledná, ano že někdy vespolek do sporu přicházejí, jindy pak že není radno děliti ani tak ani onak, toho příčinou jest, že do jazyka psaného mechanicky něco vkládáme, co v jazyce živém není, t. j. začátky a konce slabik, jakoby přestávky nějaké; a dále že se v tom řídíme pravidly, v nichžto dvě zásady rozdílné se křižují, ze kterých každá má své právo a každá i ve zvyku písařském si dobyla nějaké platnosti*): prvá totiž zbytek staroslovanského zákona o zakončení slabik samohláskovém, a druhá založená na původu slova.

***) Tak nedělo se vždycky. Ve starších rukopisech dělí se slova docela mechanicky; napsáno, co se na řádek vejde, a slovo bývá dle potřeby a kdekoli rozděleno, třeba na př. takto: net-bage (nedbaje), new-dieczni, w-dieczníe, wto-m, hrzycho-w a p. A totéž shledává se i ve starých knihách tištěných; na př. nemu-oz (= nemuož', v 1. vyd. Pass. ok. r. 1475. l. 40) a p.**

II. O přízvuku slabik českých.

§. 47.

Jednotlivé slabiky ve slově a větě vyslovují se hlasem nestejně mocným; ve slově *lí*bí vyslovuje se *lí* hlasem mocnějším nežli *bí*, ve slově *bí*lí naopak.

Mocnější hlas, jímž jednotlivé slabiky vynikají nad ostatní, jmenuje se přízvukem (accentus); slabiky, které přízvuk mají, jmenují se přízvučnými, slabiky pak, které hlasem jen obyčejně silným se vyslovují, jsou nepřízvučné.

Poznam. Přízvuk bývá na celé slabice a vyslovují se tedy všecky hlásky její hlasem mocnějším; ale rozdíl síly hlasové nejeví se při souhláskách tak patrně jako při samohláskách, a proto vyniká přízvukem slabiky vždycky její samohláska (nebo dvojhláska) nejvíce.

§. 48.

Přízvuk rozeznává se slovný a větný. Přízvuk slovný jest ten, kterým jistá slabika ve slově nad ostatní vyniká, jako na př. první slabiky ve slovích: *lé*kař, *lé*čiti, *u*zdravovati; přízvuk pak větný jest, kterým přízvučná slabika jistého slova ve větě nad přízvučné slabiky slov ostatních se vyznamenává, na př. lékař *lé*čí, bůh *u*zdravuje. Ve slovích *lé*čí a *u*zdravuje mají prvé slabiky přízvuk slovný a zaroveň také přízvuk větný.

Přízvuk slovný napomáhá tomu, aby slabiky v jednotu slovnou se vázaly; a přízvuk větný váže zase slova do jednoty větné. Bez přízvuku věta a slovo rozsýpají se ve směsici slabik bez souvislosti a bez významu.

O tom snadno se přesvědčiti. Na př. slyšme čtenáře, který čte něco, čemu nerozumí; nerozuměje věci nerozděluje přízvuk způsobem náležitým a my následkem toho také mu nerozumíme a slyšíme jen řadu slabik, které sotva že do slov spojíme, jejichžto však spojení větné velmi nesnadno ano nemožno nám bývá. A mluvíli někdo jazykem cizím, jehož hlásky jednotlivé dobře vyslovuje a jehož i jinak dosti jest mocen theoreticky, přece se cizota na jeho řeči poznává; chybuje totiž ve přízvuku.

§. 49.

Přízvuk slovný 1. jest na každém slově a 2. bývá dvojí, silnější (hlavní) a slabší (vedlejší).

1. **Každé slovo má svůj přízvuk.** Výjimkou mohlo by se zdáti v češtině slovo bez přízvuku, když jednoslabičné předložky (vyjma *dle* a obyčejně i *krom*) a příklonné částice *že*, *ti* (*tě*), *koli* ku svým slovům se připojují a s nimi slovný přízvuk společný mají, jako na př. **na**-pole, **do**-zahrady, **co**-že, **to**-tě-div, **kdo**-koliv atp., kteréžto výrazy na pohled po dvou a třech slovích mají a přízvuk hlavní jen jeden; ale tu splývá předložka se svým pádem a příklonná částice se svým slovem ve slovo jedno a společný přízvuk je právě znamením jednoty jejich slovné.

2. Přízvuk slovný je v češtině dále dvojí: silnější a slabší. Na př. ve slově **ne**po*ve*ze*me* má první slabika **ne** přízvuk silnější, slabika pak třetí *ve* a pátá *me* přízvuk slabší; podobně ve slovích **roz**mi*lý*, **nej**rozmi*lej*ší atd. Přízvuk silnější je přízvuk hlavní a mluvíli se vůbec o slabice přízvučné, rozumí se vždy slabika s přízvukem silnějším, hlavním.

Poznam. Ve skutečnosti je bezpochyby více stupňů přízvuku, nežli dva, a je na př. ve slově **pro**ná*sle*do*va*tel rozdíl nejen mezi slabikou **pro** na jedné a slabikami *sle* a *va* na druhé straně, nýbrž také mezi *sle* a *va;* ale v mluvnici můžeme k těmto jemnějším rozdílům nehleděti a zůstati při dvou stupních přízvuku.

Hlavní přízvuk bývá z pravidla na slabice první; na př. **vo**lám, **za**volám, **ne**zavolám, **vě**děl, **po**věděl, **od**pověděl, **ne**odpověděl, **po**le, **na**-pole, atd.

Přízvuk vedlejší (slabší) nebývá vždy dosti patrný a nemá místa pevného. Nejčastěji a nejraději bývá na slabice třetí a páté, na př. **po**ve*zu*, **ne**po*ve*zu, **po**ve*ze*me, **ne**po*ve*ze*me*. Mocněji zde vyniká, když sudé slabiky jsou krátky a když slabika třetí a pátá je také

1. důležita vzhledem ku kmenovému významu slova, t. j. když jest to slabika kořenná nebo důležitá slabika kmenotvorná, na př. **u**či*tel*, **ne**po*ve*zu, **ne**vy*rov*na*tel*ně; anebo

2. když tytéž slabiky dle časomíry více váží, než slabiky sousední, na př. **vy**vo*lím*, **bý**va*lý*, **o**by*čej*ně, **ne**před*ví*da*ný* atp.

Kde takové převahy při slabice třetí a páté není, nebo kde těmito vlastnostmi (významem totiž nebo časomírou) naopak slabika druhá nebo čtvrtá vyniká nad slabiku sousední, tu vedlejší přízvuk slabiky třetí a páté s těží proniká, ano mnohdy patrně na slabiku druhou nebo čtvrtou se přenáší a slabika třetí a pátá bez

přízvuku zůstávají. Tak na př. spíše vyslovujeme **na**sledo*va*tel než **na**sle*do*va*tel*, **na**podo*bi*tel než **na**po*do*bi*tel;* vyslovujeme **ne**vi*dím*, ale **ne**ví*dám* i **ne***ví*dám; vyslovujeme **ná**sledu*jí*cí, **na**podo*bí*cí, atd.

§. 50.

Přízvuk větný leží na jednotlivých slovích ve větě a tím se vyjadřuje, že ve slovích těchto slabika, která má přízvuk hlavní, vysloví se ještě důrazněji. Na př. ve větách *lé*kař *lé*čí, ***bůh*** *u*zdravuje mají prvé slabiky všech slov přízvuk slovný, ale ve slovích *lé*čí a *u*zdravuje mají nad to ještě přízvuk větný a vyslovují se tedy ještě důrazněji.

Obšírnější výklad o přízvuku větném patří do větosloví.

III. O časomíře slabik českých.

§. 51.

Jednotlivé slabiky téhož slova bývají nestejny také tím, že ta delší a jiná kratší dobu vyplňuje; na př. ve slově ***radí*** trvá ***dí*** déle než ***ra***, ve slově ***rádi*** naopak ***rá*** déle než ***di***, a ovšem ***rá*** déle než ***ra*** a ***dí*** déle než ***di***. Vůbec naplňuje každá slabika nějakou míru času; měření slabik podlé času jmenuje se časomírou a časoměrná hodnota slabik jednotlivých kvantitou (kolikostí, ježto se hledá, kolik času vyplňuje).

Časomíra souvisí přirozeně s prací našich mluvidel. Každá hláska potřebuje nějakého času, aby se učlánkovala, a potřebují toho času některé hlásky více jiné méně (na př. samohlásky dlouhé více nežli krátké); čím více má tedy která slabika hlásek a čím více času hlásky jednotlivé vyžadují, tím déle trvá celá slabika.

Podlé této prosté (čili absolutní) časomíry rovná se kvantita každé slabiky sečteným kvantitám jejích hlásek a mohlo by se více stupňů rozeznávati, kdyby se počítalo od slabiky nejkratší k nejdelší, na př. od jednoslabičných spojek ***a*** a ***i*** až k jednoslabičným slovům ***mstách***, ***ctnost*** atp., neboť zajisté jest ***a*** kratší než ***ta***, ***ta*** kratší nežli ***sta***, ***sta*** kratší nežli ***msta*** a ***msta*** kratší nežli ***mstách*** atd. Avšak o kvantitu slabik podlé této absolutní míry nikdy se nejedná, nýbrž buď 1. o kvantitu grammatickou, buď 2. o kvantitu ve verších metrických čili metrickou; v obou případech je míra poněkud jiná a v obou případech přestává se na

dvou toliko stupních kvantity a rozeznávají se slabiky krátké (⏑) a dlouhé (—).

1. O grammatické kvantitě slabik rozhodují jen samohlásky (nebo dvojhlásky) jejich, souhlásky nic; a jsou slabiky s krátkou samohláskou krátky, slabiky pak se samohláskou dlouhou nebo s dvojhláskou dlouhy. Na př. krátké *i*, *sto*, *msta*, *kost*, *ctnost*, *pomsta* (⏑ ⏑), *nectnost* (⏑ ⏑), a naproti tomu dlouhé *mé*, *kůl*, *dál*, *soudí*, *moudrý* (— —) atd.

2. O kvantitě metrické rozhodují samohlásky i souhlásky, jako při časomíře absolutní; ale slabiky veršovním rhythmem jinak se oddělují, nežli ve mluvnici, a počítá se každá od samohlásky (nebo dvojhlásky) až do poslední souhlásky před samohláskou nejblíže příští, na př. *otc* | *ovsk* | *ý*. Za dlouhé berou se slabiky, které mají dvojhlásku nebo dlouhou samohlásku (= slabiky přirozeně dlouhé), aneb i slabiky se samohláskou krátkou ale v položení (positio) takovém, že odtud do samohlásky nejbližší dvě nebo více souhlásek následuje (= sl. dlouhé posicí č. položením), na př. soudím (— —), nectnost (— —); slabiky ostatní jsou krátky, na př. *nebe* (⏑ ⏑), *msta* (⏑), *strach* (⏑), *vrahy* (⏑ ⏑).

Poznam. 1. Některé slabiky dle potřeby tu za krátké tu za dlouhé se berou; o tom nauka o verších metrických jedná.

Poznam. 2. Ku kvantitě metrické přičiňují se tedy samohlásky i souhlásky, a to každá kvantitou svou. Ale jako ve slabice přízvučné důraz hlasu nejpatrněji při samohlásce její se jeví (v §. 47. pozn.), tak také kvantitou slabiky nejvíce samohláska její vyniká, i když sama sebou krátká jest (a ovšem v posicí). Na př. v t*e*nkrát, n*e*ctný atp. vyniká *e* více nežli v t*e*be, n*e*su; přízvukem jsou to slabiky stejné a rozdílné vynikání samohlásky *e* je tedy účinkem kvantity slabičné: v t*e*be, n*e*su následuje po *e* souhláska jediná a snadno se vysloví, ale v t*e*nkrát, n*e*ctný následují trojčlené skupeniny souhláskové, na ně vzchopují se mluvidla již při samohlásce předcházející a tím vynikne tato samohláska, ač sama sebou krátká jest.

ODDĚLENÍ DRUHÉ.

O proměnách slova na stránce hláskové aneb o proměnách hláskoslovných.

§. 52.

Proměny hláskoslovné jsou především dvojího druhu:

A. jedněmi mění se jenom hlásková stránka slova a nikoli též význam jeho; na př. stč. *duša* změnilo se v *duše*, ale tím nezměnilo se nic na stránce významové, *duše* jest nominativ jednotný jako *duša* a znamená totéž co ono; taktéž stč. *mlazší* proměnilo se ve *mlajší* a *mladší*, ale významem jest *mladší* a *mlajší* totéž, co *mlazší*. Tyto a takové proměny hláskoslovné nazýváme pouhými.

B. Naproti nim jsou proměny jiné, jimižto samohláska ve slabice kořenné se sesiluje a rozmnožuje, kde však touže změnou také sesílení a rozmnožení významu se vyjadřuje, na př. n*e*su-n*o*sím-sn*á*ším, sm*r*t-m*or*-zm*ar* atd. Změny tyto mají tedy také úkol slovotvorný a zejména kmenotvorný a známy jsou ve slovanštině pode jménem stupňování.

A. Proměny hláskové pouhé.

§. 53.

Co hláskovou stránku slova činí, jsou jednotlivé hlásky určité jakosti, určitého počtu a určitého pořádku, vyslovené ve slabikách určitého přízvuku a určité kvantity.

Proměny hláskoslovné pouhé shledávají se při všech těchto věcech, a mohli bychom tedy soustavně tak postupovati, že bychom probrali nejprve proměny v jakosti hlásek (1. samohlásek a 2. souhlásek), pak proměny v počtu hlásek [a) odsouvání a b) přisouvání, a to 1. samohlásek a 2. souhlásek] atd. Ale takovým postupem roztrhly by se výklady o samohláskách příliš od sebe, a podobně výklady o souhláskách; proto volíme rozdělení následující.

Pouhé hláskoslovné proměny slov ukazují se

I. na samohláskách, které jednak

A. se mění v jakosti své, jednak

B. se odsouvají nebo

C. se přisouvají;

II. na souhláskách, které taktéž

A. se mění,

B. se odsouvají a

C. se přisouvají;

III. v pořádku hlásek čili přesmykováním;

IV. ve skladě slabikovém,

V. v přízvuku a

VI. ve kvantitě.

Poznam. Hlásky odsouvají se s počátku, z prostředka a s konce slova a dle toho rozeznává se sesouvání (na př. *o*rataj-rataj), vysouvání (vel*i*ký-velký) a odsouvání (blíž*e*-blíž). Ale můžeme také všecky tyto tři způsoby jedním názvem zahrnovati a jmenovati je vůbec odsouváním. — Totéž platí o přisouvání: i tu možno rozeznávati předsouvání (už-*j*už), vsouvání (zralý-z*d*ralý) a přisouvání (zase-zase*jc*), anebo přestati na jednom názvu společném.

§. 54.

O proměnách hláskosl. pouhých dlužno vůbec připomenouti: a) že některé vznikly hned s prvním původem slovného tvaru, jiné pak trprve časem; b) že některé se vykonaly v době předhistorické, jiné pak v době historické, známé ze zachovaných památek písemných; c) že se vyskytují dílem porůznu ve slovích jednotlivých, dílem důsledně a s patrnou pravidelností v celých třídách slov; a d) že jich bývá při témže slově několik za sebou, takořka celá řada.

a) Některé proměny vykonaly se hned, když se slovo tvořilo; tak na př. ve slově *mast* povstalo *s* ze *z* (mazati) a proměna *z* v *s* je zajisté tak stará, jako slovo *mast*, neboť ma*zt* nebylo nikdy lze vysloviti. Naproti tomu jiné proměny teprve časem se vykonaly; na př. p*ý*cha proměnilo se časem v p*aj*cha a p*aj*cha později zase v p*ej*cha.

b) Některé proměny vykonaly se v době historické, jiné v době předhistorické. Abychom proměnu hláskoslovnou (jako vůbec proměnu jakoukoli) poznali, k tomu potřebí jest znáti a srovnati tvar, jaký byl před proměnou, s tvarem po proměně.

Při některých proměnách nalézáme oboje tyto tvary dílem v památkách písemných, dílem v jazyce živém; na př. ve starších památkách čte se *daj*, *volaj* atp., později pak píše se *dej*, *volej* a tak

se také mluví podlé jazyka spisovného, ač ve mnohých nářečích dosud se udržel starší tvar *daj*, *volaj*. Ty proměny, jejichžto starší tvar zachován a dosvědčen jest ve starých památkách písemných, jmenují se historickými, poněvadž se ve spisovném jazyce v té době vykonaly, která jest obsažena v historii písemnictví našeho.

Naproti tomu jsou proměny předhistorické, které se vykonaly před známým začátkem písemnictví našeho a při kterých známe nanejvýše jenom tvar vzniklý proměnou ze starých památek písemných. Tvaru staršího, který předcházel před proměnou, dobíráme se za pomocí etymologie a analogie čili tím, jaký je původ slova a jaký by měl býti tvar jeho dle obdoby tvarů jiných. Na př. ve slově *vlasť* stala se proměna *d* v *s;* ale již v nejstarší památce české čte se *vlasť*, proměna ta tedy v době předhistorické se vykonala; že tu není *s* původní, nýbrž že sem přišlo proměnou, k tomu ukazuje původ slova (etymologie), jež je odvozeno od *vlad* (= vládnouti) příponou *ť:* = *vlad-ť* = *vlasť*. Ve slově *králevic* povstalo *e* proměnou z *o;* k tomu ukazuje obdoba (analogie) podobných odvozenin jiných, jako soused*o*vic atp., a třeba bychom písemného dokladu pro starší tvar král*o*vic neměli, předpokládáme jej přece, poněvadž toto slovo zajisté vzniklo touž příponou *-ovic*, jako obdobné *sousedovic* atd.; *královic* je tedy dle analogie i dle etymologie starší tvar ku mladšímu *králevic*.

Poznam. Tvary, které dle analogie a etymologie sestrojujeme, abychom je postavili jako starší naproti známým pozdějším, anebo jako původní naproti změněným skutečným, jmenují se tvary žádané; *královic* je tedy žádaný starší tvar proti mladšímu historickému tvaru *králevic*, *vladť* je tvar žádaný naproti skutečnému *vlasť* atd. V písmě je zvykem, znamenati takové tvary hvězdičkou: **vladť.*

c) Proměny hláskoslovné vykonávají se dílem jen tu i tam (sporadicky) ve slovích jednotlivých a dílem důsledně v celých třídách slov. Na př. v *č*ekati je přehláska m. *ča*kati, ale z toho nelze vzíti pravidlo, že by snad všude slabika *ča-* se měnila v *če-*, hned nejblíže příbuzné slovo *čá*ka svědčí proti tomu; a tak je u všech případů jednotlivých. Naproti tomu měkké slovesné kmeny vzoru *volati* přehlasují se všecky a důsledně: vrac*e*ti, vrac*e*l atd., a podobně všecka podstatná jména vzoru *duša-duše* (až na nemnohé výjimky) atd.; tu tedy jeví se proměna zase v celých třídách slov.

d) Proměn hláskoslovných bývá někdy v témže slově celá řada. Na př. dativ množ. muž*o*m proměnil se v muž*e*m, pak zase v muž*ó*m, dále v muž*uo*m a naposledy v muž*ů*m. Tvar, přede kterým nevidíme proměny žádné, nazýváme původním; ale tím ovšem není míněno, že by byl od prvního počátku takový, jaký se nám jeví, nýbrž rozumí se původnost jen relativní, že je to totiž tvar starší, nežli jsou jiné, o kterých se právě jedná.

Úkolem hláskosloví vzhledem ku hláskoslovným proměnám pouhým jest, podati jejich soustavný výklad, totiž jednak srovnati je a objasniti dle výsledku a kde možno i dle příčin, jednak ukázati, kde na tom záleží, jak ve spisovném jazyce jdou za sebou.

I. Proměny hláskoslovné pouhé, které se ukazují na samohláskách.

§. 55.

Proměny hláskoslovné pouhé, které na samohláskách se ukazují, jednak

A. v tom záleží, že se samohlásky mění ve své jakosti, a jednak

B. v tom, že se odsouvají a

C. že se přisouvají.

A. Samohlásky se mění.

§. 56.

Samohlásky se mění ve své jakosti a jejich proměny jsou rozmanity jednak co do výsledkův a jednak co do příčin svých.

Výsledek jejich je vůbec dvojí: buď změní se samohláska v jinou méně závažnou, buď ve závažnější; v prvém případě máme seslabení samohlásky, na př. duš*a*-duš*e*, ve druhém sesílení, na př. s*ú*d-s*au*d.

Příčina proměny samohláskové

I. ukazuje se někdy zřejmě v sousední hlásce podnebné (buď ve měkké souhlásce, buď ve měkké samohlásce) a

II. ve kvantitě slabiky; ale

III. někdy nebývá dosti zřejma.

Měkkou hláskou sousední měnívá se samohláska tvrdá v náležitou měkkou, a ježto měkké samohlásky jsou méně závažny nežli tvrdé, (§. 18 pozn. 2.), tedy je to seslabení, na př. duš*a*-duš*e*. V mluvnicích nazývá se toto seslabení, jež je způsobeno sousední hláskou měkkou, přehlasováním (anebo také spodobováním samohlásek).

Kvantitou a zejména grammatickou délkou slabiky se samohlásky i seslabují, na př. ml*é*ko-ml*í*ko, i sesilují, na př. k*ó*ň-k*uo*ň. Proměny prvého způsobu budeme nazývati úženim a druhé rozšiřováním samohlásek.

Kde není příčina dosti zřejma, v těch případech jmenujeme proměny samohláskové prostě seslabováním a sesilováním.

Dle toho dělíme proměny samohlásek takto:

I. přehlasování (a rušení přehlásek, §. 58);

II. úžení a rozšiřování samohlásek; a

III. jiné seslabování a sesilování jejich.

I. Přehlasování a rušení přehlásek.

§. 57.

Přehlasování je proměna samohlásek tvrdých v náležité měkké, způsobená sousední hláskou měkkou.

Zejména přehlasují se *a* v *e*, *o* v *e* a *u* v *i*, na př. duš*a*-duš*e*, vok. duš*o*-duš*e*, akk. duš*u*-duš*i*. Dlouhé *á* přehlasuje se zase ve dlouhé *é* (anebo v *ie*, poněvadž ve staré češtině měkké *é* a *ie* se zastupují, na př. hř*ie*ch a hřéch) a dlouhé *ú* ve dlouhé *í*, na př. dat. duš*á*m-duš*é*m (duš*ie*m), instr. duš*ú*-duš*í*; na přehlásku dlouhého *ó* není bezpečných příkladův, ale měla by zajisté také býti *é* (§. 60, pozn. 1.). Dvojhlásky *ia* a *iu* jsou dle prvého členu svého měkky, ale druhý je v nich tvrdý a přehlasuje se, čímž *ia* mění se v *ie* (*é*) a *iu* v *ii* = *í*, na př. 3. os. množ. chvál*ia*-chvál*ie* (chvál*é*), instr. kost*iu*-kost*í*.

Přehlasovací síla jest ve měkké hlásce sousední. Bývá to měkká souhláska nebo měkká samohláska, ode které pak i hlásky sousední měknou, na př. du*š*a-du*š*e, vzat-*i* vz*e*ti. Často projevuje i původní *e* (střídnice starobulharského *e*, §. 17. pozn.) moc přehlasovací, ač se jinak samohláskou obojetnou býti jeví; na př. J*a*n vok. J*e*n*e*.

Měkká hláska, která způsobuje v sousedstvu svém přehlásku, jde buď před samohláskou přehlášenou, nebo následuje za ní. Dle toho rozeznáváme přehlasování postupné a zpátečné; na př. duš*a*-duš*e* je přehlášeno postupně, poněvadž měkké *š* na následující *a* působí a je přehlasuje, a d*a*j-d*e*j je přehlášeno zpátečně. Jenom *a* (*á*, *ia*) přehlasuje se postupně i zpátečně; *o* u *u* jen postupně.

Poznam. 1. Sousední hláska měkká, jejímžto působením samohláska tvrdá se přehlasuje, sousedí s touto samohláskou buďto bezprostředně jako v du*ša* a d*aj*, buď prostředně, a to zejména často bývá při přehláskách zpátečných, na př. vz*a*v-vz*e*vš*i*, d*ia*bel-d*ie*bl*í*k, akk. množný př*á*tel*y* a dat. jedn. př*ie*tel*i*.

Poznam. 2. Mnohdy jest všecka příležitost ku přehlasování, ale toto se přece nevykonalo nebo neujalo; t. j. jazyk u přehlasování jde jen do jisté míry. Na př. máme přehlasované j*e*viti (za stb. j*a*viti), zj*e*v atd., ale nepřehlasované j*a*vor (stb. j*a*vorъ), ač v obou případech stejná je příčina a příležitost ku přehlasování; máme přehlasované č*e*kati, ale nepřehlasované č*á*ka, poněvadž přehlasovaná forma č*é*ka se neujala, ačkoli se ujíti mohla tak, jako se ujala přehláska v č*á*ša-č*é*še (nč. číše) atd.

§. 58.

Ve mnohých případech vykonaná přehláska časem se zrušila a bývalá samohláska nepřehlasovaná zase na své místo se dosadila; na př. ukřiž*u*j, později ukřiž*i*j, a pak zase ukřiž*u*j. Zrušení takové je zajisté účinkem obdobných tvarů nepřehlasovaných, kterých bylo dosti jednak v nářečích, jednak i v jazyce spisovném; vedlé ukřiž*i*j psalo se a mluvilo jen kup*u*j, mil*u*j, hod*u*j atd. a v nářečích obecných zajisté také ukřiž*u*j, prac*u*j atp., a pod tímto vplyvem dal i jazyk spisovný výhost přehlasovanému ukřiž*i*j, prac*i*j atd. a zrušil přehlásku, t. j. přijal také formu nepřehlasovanou.

§. 59.

Máme tedy v češtině

1. přehlasování *o* v *e*, kteréž nejstarším se býti jeví;
2. přehlasování *a* v *e* (a *á*, *ia* v *é*, *ie*), a to
    a) postupné a
    b) zpátečné; a
3. přehlasování *u* v *i* (a *ú*, *iu* v *í*), ježto jest nejmladší.

Tyto proměny probéřeme po jednotlivu a při tom budeme si všímati času, kdy se vykonaly, jakož i toho, zdali a kdy se přehláska zrušila.

1. O přehlasování *o* v *e*.

§. 60.

Samohláska *o* přehlasuje se v *e* a to jenom postupně; na př. duš*o*-duš*e*.

Přehláska tato je obecná veškeré slovanštině a vykonala se v době předhistorické.

Kde se vykonala a kde tedy za historické *e* bylo dříve *o*, poznává se nejčastěji z obdobných tvarů tvrdých, kde nebylo příčiny k této proměně a kde se tedy za *e* ukazuje nepřehlasované *o*; na př. svěž*e*st-sladk*o*st, duš*e*-žen*o*.

Zejména vykonala se přehláska tato

1. ve slabikách kmenových, a to ve slovích jednotlivých jako č*o*čka-č*e*čka, š*o*tek-š*e*tek; — ve složeninách jako děj*e*pis vedlé čas*o*pis, ohn*ě*stroj v. ohň*o*stroj, líc*e*měrník v. líc*o*měrník atp.; — a v příponách odvozovacích na př. svěž*e*st vedlé sladk*o*st, kral*e*vati v. kup*o*vati, král*e*v v. bratr*ó*v, král*e*vic v. soused*o*vic, král*e*vstvie v. syn*o*vství atd.;

2. v koncovkách ohýbacích je tato přehláska ve sklonění vzoru *muž* a *meč* (vedlé tvrdého vzoru *had* a *dub*) v dativu a lokale jedn. stč. muž*e*vi místo staršího muž*o*vi vedlé had*o*vi; v nom. a vok. množ. muž*e*vé m. st. muž*o*vé v. had*o*vé; v gen. mn. muž*e*v v. had*ó*v; v dat. muž*e*m v. had*ó*m; a v dat. a instr. dvoj. muž*e*ma v. had*o*ma; — ve sklonění vzoru *duše* (vedlé *ryba*) ve vok. duš*e* vedlé ryb*o*; — ve vzoru *moře* (v. *město*) v nom., akk. a vok. jedn. moř*e* v. měst*o*; dat. mn. moř*e*m v. měst*ó*m; — ve sklonění vzoru *ji* (*on*, *náš*, *všechen* atd., vedlé *ten*) v gen. j*e*ho vedlé t*o*ho, ž. j*e*jí, dat. j*e*mu v. t*o*mu, lok. v n*ě*m v. t*o*m, akk. stř. j*e* v. t*o*, gen. lok. dvojném j*e*jú v. t*o*jú.

V některých případech se tato přehláska zrušila a bývalé *o* dosadilo se zase na své místo. To se stalo dílem po různu ve slovích jednotlivých, jako na př. ve složeninách ohň*o*stroj, otc*o*vrah, líc*o*měrník, — dílem důsledně v některých případech, a to zejména před *v* a *m*, na př. stč. muž*e*vi a nč. se zrušenou přehláskou muž*o*vi, muž*e*vé-muž*o*vé, muž*e*v-muž*ó*v (gen. množ. i přivlast. přídavné jm.), král*e*vic-král*o*vic, král*e*vstvie-král*o*vství, kral*e*vati-kral*o*vati, muž*e*m-muž*ó*m, muž*e*ma-muž*o*ma. Vyňaty jsou z tohoto zrušení dat. srdc*é*m (nč. srdcím, vedlé měst*ó*m, výjimkou: ku plavišť*ó*m Šaf. Poč. 46), j*e*mu, lok. v n*ě*m (vedlé dialektického v ň*o*m, ve vš*o*m, v naš*o*m) a král*e*vic (vedlé král*o*vic, Král*o*vice atp.). Car*e*vič je forma ruská; česky by zněla cář*o*vic.

Co do času vyskytují se příklady se zrušenou přehláskou velmi záhy; již v Rkp. Žel. z IX. stol. čte se: věščbám vítěž*o*vým. Naproti tomu naskýtají se příklady s přehláskou nezrušenou, kde bychom zrušení očekávali, ještě v pol. XV. stol.; na př. král*e*va a cizozemc*e*m (dat. pl.) v Kronice Troj., nebožčík Háj*o*vec a vnuk Háj*e*vcóv, u dvora král*e*va Václavova, manstvie král*e*vo a manstvie král*o*vo ve Svědectvích (Arch. č. I. 182—185). V celku ukazují písemné památky, že toto zrušení dálo se během stol. XIII. a XIV. a dokonalo v pol. stol. XV.

Poznam. 1. Délka v gen. a dat. množ. mužóv, mužóm atp. je bezpochyby fonetická (§. 137.). Možná, že byly ty slabiky dlouhy již před přehlasováním, a v tom případě měli bychom příklad přehlásky dlouhého *ó* v *é*: mužóv-mužév, mužóm-mužém atd. Ale možná také, že tu zdloužení teprve později nastalo, že se krátké mužov a mužom přehlásilo ve krátké mužev a mužem, a teprve po zrušení přehlásky že nastalo také zdloužení slabiky, gen. mužóv, dat. mužóm. Ve vzoru ***město-pole*** byl by v prvém případě dat. množ. městóm-polém (nebo poliem); ve druhém městom-polem (n. polěm), pozdějším zdloužením polém a zoužené polím.

Poznam. 2. Dialekticky, zvláště na Moravě a na Slovensku, slyší se také Vyšohrad, macocha, vajco (vejce), srdco, poľo, ložo, vok. dušo (Hatt. ml. sl. 28; Suš. 464).

2. O přehlasování *a* v *e* a *á*, *ia* v *é*, *ie*.

§. 61.

Čeština má trojí *a*: prvé je střídnicí za stb. *a* a to nazýváme původním *a*, druhé je střídnicí za stb. *ê* (jať) a třetí střídnicí za stb. *ę*. Každé přehlasuje se postupně i zpátečně a jsou jisté třídy slov, kde se přehláska opět ruší. Ale tyto změny nejdou u všech *a* stejným krokem a nevedou ku stejným výsledkům; proto jest nám jednati o postupném i zpátečném přehlasování a o rušení přehlásky

α) při původním *a*, na př. duša-duše, daj-dej, zeman-zeměné-zemané;

β) při *a*, které je střídnicí za *ê* (jať), na př. slyšal-slyšeli-slyšel;

γ) při *a*, jež je střídnicí za *ę*, na př. vzal-vzeli-vzali.

Přehlasováním vzniklé *ie*, *é* proměnilo se později zase v *í* (o čemž viz doleji §. 77, úžení samohlásek).

α) Přehlasování původního *a*.

§. 62.

a) Postupné přehlasování původního *a* v *e* vykonalo se ve slabikách kmenových i koncovkách ohýbacích.

1. Ve mnohých slabikách kmenových, na př. jeviti (stb. javiti), jehně (stb. jagnę), stč. jiezva = jízva (stb. jazva), ješitný, jedu a jezdím, stč. jiedlo (jídlo) a jiem (jím), jesle (stb. jasli), jez

(stb. *jazъ*), jezevec, j*e*řáb, jestřáb, j*e*štěr, j*e*chati, j*e*ktati (sl. j*a*chtati) atd.; — ve příponách odvozovacích: hrnč*é*ř (pol. garnc*a*rz, hrnčíř), nož*é*ř (nožíř), meč*é*ř (mečíř) atd. vedlé kol*á*ř; a zvláště ve příponě měkkých slovesných kmenů třídy V.: ház*e*ti m. ház*a*ti (poněvadž je zde *z* měkké, *ź*), vrac*e*ti m. vrac*a*ti, snáš*e*ti m. snáš*a*ti, sváž*e*ti m. sváž*a*ti atd.

2. V koncovkách ohýbacích je tato přehláska ve sklonění vzoru *muž* (a *meč*) v gen. jedn. muž*e* m. muž*a*, meč*e* m. meč*a;* v nom. akk. vok. dvoj. muž*e* m. muž*a;* — ve sklonění vzoru *duše* v nom. duš*e* stč. duš*a* vedlé žen*a;* v dat. instr. dvoj. duš*e*ma m. duš*a*ma, instr. mn. duš*e*mi m. duš*a*mi, dat. mn. duš*é*m (duším) m. duš*á*m, lok. duš*é*ch (duších) m. duš*á*ch; a podobně pan*ie* m. pan*ia*, sud*ie* m. sud*ia* atd.; — ve sklonění vzoru *moře* v gen. jedn. moř*e* m. moř*a* vedlé měst*a* a znamen*ie* m. znamen*ia*, nom. akk. vok. množ. moř*e* m. moř*a;* — ve sklonění vzoru *ji* (*on*, *náš*, *všechen* a j., dle *ten*) v nom. jedn. žensk. naš*e* m. naš*a* vedlé t*a*, v nom. akk. vok. mn. stř. naš*e* m. naš*a*, a v nom. akk. dvoj. muž. naš*e* m. naš*a*, moj*e*.

Zrušena je tato přehláska jen ve kmenových slabikách několika slov jednotlivých, ve kterých se svým časem vyskytla, ale neujala; na př. j*e*sný-j*a*sný. Ve přehlasovaných slabikách ohýbacích nevrátila se spisovná čeština k původnímu *a* nikde.

Co do času vyskýtá se toto přehlasování už v nejstarší památce české, dievč*ie* ruka m. dievč*ia* ruka v RZel.; odtud zmáhá se víc a víc až do poč. XIV. stol.; tou dobou jest vykonáno až do jisté míry, na které zůstává podnes.

Naproti tomu zůstalo dosti mnoho slov nepřehlášených, na př. j*a*blko, j*a*vor, j*a*ko, j*a*lový, j*a*hoda, j*a*ro, j*á*ma, j*a*řmo, j*á*hla, ň*a*dro, atd.

Poznam. Daleko větší měrou naskytují se nepřehlášené tvary v nářečích, zejména v některých moravských a slovenských, kde jsou pravidlem, na př. moj*a* duš*a*, neděl*a*, duš*ia*m, znamen*ia* (jedn. gen. a množ. nom. akk. vok.), snáš*ať* atd.

§ 63.

b) Zpátečné přehlasování původního *a* v *e* vykonalo se

1. ve hláskové spřežce *aj:* d*aj*-d*ej;*

2. ve příponě -*(j)a*n, -*ě*nín, na př. zem*a*n-zem*ě*né a zrušením zem*a*né;

3. ve mnohých slovesech třídy V. vzoru *hřáti:* hř*á*l m. hř*ia*l-hř*ie*li a zrušením hř*á*li;

4. porůznu ve slovích jednotlivých, na př. akk. mn. př*á*tely, dat. jedn. př*ie*teli.

§. 64.

1. Hlásková spřežka *aj* přehlásila se v *ej;* na př. d*a*j-d*e*j, n*a*jv*a*jš-n*e*jv*e*jš atd.

Hlásková spřežka *aj* vyskytuje se v imperativech: *daj*, *dajte*, *volaj*, *volajte* atd.; — v superlativním *naj-*: *najvyšší*, *najvýše*; — ve střídě za starší *ý*: *pýcha pajcha*, *svatý svataj*; — a v jednotlivých slovích, na př. *tajný*, *Hostajn*, *hostajný*, *lhostajný*, *prodaj* (podst. jm.), *hajtman* (z něm.). Ve všech těchto případech přehlasuje se *a* v *e* a máme tedy přehlásku *e* z *a*:

v imperativě d*a*j-d*e*j, d*a*jte-d*e*jte, hr*a*j-hr*e*j, vol*e*j, vol*e*jte, sed*e*j, sed*e*jte atd.; —

v superl. n*e*jvyšší, n*e*jvýše atd.;

ve střídě za *ý*: p*e*jcha m. p*a*jcha, ml*e*jn m. ml*a*jn, T*e*jn m. T*a*jn, atd.; — a

ve slovích jednotlivých, na př. t*e*jný, st*e*jný, lhost*e*jný, v*e*jce, kr*e*jčí, prod*e*j, gl*e*jt, h*e*jtman a j.

Přehlásky ve spřežce *aj-ej* zrušil jazyk spisovný jen tam, kde jest tato místo původního *ý*, které se zase dosadilo: *mlýn-mlajn-mlejn* a zase *mlýn*, *svatý-svataj-svatej-svatý*. Původní *ý* nebylo z těchto míst nikdy úplně vytlačeno, ale přece místo něho *aj* a *ej* svým časem nejen se mluvilo, nýbrž dílem i psalo. — Ve případech ostatních jazyk spisovný přijal přehlásku a zachoval nezrušenu.

Naproti tomu se toto přehlasování některých slov ani nedotklo; na př. *kraj*, anebo kde je dlouhé *á*: *háj*, *stáj*, *ráj*.

Co se času týká, vykonalo se toto přehlasování v jazyce spisovném během stol. XVI. Až do konce XV. stol. je pravidlem *aj*, ve stol. XVI. jdou *aj* a *ej* vedlé sebe a od poč. XVII. stol. je zase pravidlem *ej;* kde po XVI. stol. ještě *aj* se vyskytuje, tam buď přehláska nikdy nebyla (na př. *kraj*), buď se zrušila (na př. *tajný-tejný-tajný*), buď v obdobné formě vedlé nepřehlasovaného *aj* se drží (na př. *hrej* vedlé *hraj*).

Poznam. 1. Obecná nářečí odchylují se v této příčině od jazyka spisovného a) nejvíce tím, že mají *ej* za *ý*: na př. velk*ej* ml*ej*n atp. (až na instrumental jedn., velkým; srovnej však §. 84. pozn.); — a b) dílem také přehláskou ve případech jiných, kde v jazyku spisovném není, jako *lejc* (v. *lajc* m. *lavic*) a *mlejší* (v. *mlajší*, mladší v Doudlebsku), *hejný* v. *hajný* atp.

Poznam. 2. V imperat. V. tř. měkkých kmenů je *-ej*, *-ejte* přehlasováno postupně: *sázej*, *snášej*, *kráčej* atd.; vidí se to srovnáním se tvary jinými, na př. snášej má *e* jako snášeti a snášel atd., kdežto dej má *e* proti *a* v dáti, dal.

§. 65.

2. Příponou *-(j)an* a *-ěnín* (m. *jan-in* stb. *jan-inъ*) tvoří se jména rodová a místní, na př. *Říman* a *Říměnín* stb. *Rimljaninъ*, *měšťan*, *zeman*, *Lužany*, *Brozany* atp. Tu pak byla pravidlem vždy přehláska *e* (*ě*, zeměnín), když následovala hláska měkká, buď ve druhé příponě odvozovací *-ín* aneb i ve příponě odvozovací jiné, buď ve příponě ohýbací. Tedy v jednotněm čísle veskrze zeměnín gen. zeměnína atd., když se dle staršího způsobu přípona druhá *-ín* podržuje, ale zeman gen. zemana atd., když se později druhá přípona *-ín* odsula. V čísle pak množném nebývá druhé přípony *-ín* a přehlasování závisí na koncovce ohýbací: nom. vok. zeměnie (dle měščenie JM. 419) nebo zeměné (poněvadž i *-né* platí za měkké, ať povstalo z *-nie* anebo z původního *e*, v. §. 57.), gen. zeman, dat. zemanóm, akk. zemany, lok. zeměniech n. zeměnech (o měščeniech KR. 466), instr. zemany. A tak bývalo i jméno přídavné zeměn(ь)ský a podstatné zeměn(ь)stvo; oboje mají přehlásku od svých přípon, které se začínaly původně samohláskou měkkou (stb. -ьskъ, -ьstvo).

Co do času pozoruje se tato přehláska v češtině spisovné od dob nejstarších, pokud je k tomu příležitost. Při delším singularovém kmeni udržela se, pokud se vůbec kmen udržel, dosud mluvíme správněji dvořenín než dvořanín; ale ve kratším kmeni (bez *-ín*) jsou výjimky s nepřehlasovaným *a* staré a čím dále četnější, až ve stol. XVI. přehláska *e* docela se zrušila: zemané lok. zemanech a vedlé toho i jedn. č. zeman, zemana atd.; a podobně i ve jméně přídavném zemanský a v podstatném zemanstvo.

Poznam. 1. Týmže pravidlem v některých tvarech také *křesťan* a *Tatar* se řídí: nom. mn. křestěné a Tateré, gen. křesťan Tatar, akk. křesťany a Tatary, jméno přídavné taterský a křestěnští.

Poznam. 2. Tvary jako zemané místo zeměné a naopak zeměny m. zemany, Tataré a Tatery, Tateróm atp. jsou výjimky z pravidla. Velmi častou a takořka stálou takovou výjimkou jest nom. množ. s koncovkou *i*, zemani. — Od adjektivního vzoru zeměnský vyskytuje se záhy odchylka ve slovanský (MV); ale naproti tomu čteme v slovenském jazyku, o dědicevi slovenském, slovenským hlaholem, slovenského roda (RH 181, 182, 183, 207), křestěnští (RK) a jsou obdoby taterský (RK) a přieteľský (§. 67). — Pro tvar zeměnstvo jest ovšem dokladů po málu: by bóh uslyšeti ráčil své křestěnstvo (Alx. 166).

§. 66.

3. Slovesa V. tř. vzoru *hřáti* mívají tuto přehlásku ve příčestí minulém činném, když je tomu příležitost, a v infinitivě. Na př.

hřeji příč. hřál (m. hř*ia*l, staženo ze hř*eja*l, s tvrdým *l* na konci) a plur. hř*ie*li (později zouženo hříli, s měkkým *l*, *li*), inf. hř*ie*ti (zouž. hříti);

přeji: přál-př*ie*li a př*ie*ti;

ději: ďál-d*ie*li a d*ie*ti;

věji: vál (sl. v*ia*l)-v*ie*li a v*ie*ti;

směji: smál (m. sm*ia*l)-sm*ie*li a sm*ie*ti atp.

Co do času nalézají se tyto přehlásky až do XVI. stol. Tou dobou zrušily se v jazyce spisovném a staly se pravidlem tvary nepřehlasované *hřeji:* hřál, hřáli, hřáti atd.

Poznam. Tvary jako hř*ie*l místo hřál jsou výjimky z tohoto pravidla. Dialekticky dosud se slyší hřít a hříl, přít (přáti) a příl atp.; váti a víti, okřáti a okříti i v jazyce spisovném vedlé sebe se drží; v díti, síti (dial. s*ej*t stb. *sêjati*), líti (dial. l*ej*t stb. *lêjati*) se přehláska nezrušila, nýbrž *ie* dále v *í* se proměnilo: d*ie*ti-díti atd.

§. 67.

4. Slova jednotlivá, ve kterých se původní *a* tu a tam zpátečně přehlásilo v *e*, jsou na př. J*a*n vok. J*e*ne dem. J*e*nek; ď*á*bel-d*ie*blík zouženě díblík; j*á*ma-J*e*mnice, stb. čelj*a*dь (čel*á*dka)-čele*ď*, př*á*telé-př*ie*tel (přítel) a j.

Nejdůležitější z nich pak je *přítel*. Kmen tohoto slova je složen ze kmene infinitivního *prija-*, staženého ve *přia-*, a přípony *-tel*, tedy př*ia*tel- nebo př*á*tel-, a ve sklonění mívá koncovku tu tvrdou tu měkkou. Před koncovkou měkkou pak pravidelně kmenové *ia* (*á*) přehlasuje se v *ie* (*é*) v celém čísle jednotném: př*ie*teľ gen. př*ie*tele atd., a v čísle množ. v nom. vok. lok.: př*ie*telé, př*ie*teléch, a podobně př*ie*teľský, (z ruky nepř*ie*telské, Žalt. Klim. 88), př*ie*teľnice, spř*ie*teliti (těn sě s Tristramem spřieteli, Tm. 118); naproti tomu gen. množný př*á*tel (s tvrdým *l*), dat. př*á*telóm, akk. instr. př*á*tely. Toto pravidlo zachovává se v písemném jazyce v celku do XVI. stol. a v čísle jednotném dosud, neboť nč. přítel povstalo zoužením ze přehlasovaného př*ie*tel; ale ostatně zrušila se přehláska a máme nom. vok. mn. př*á*telé, přídavné jméno př*á*telský (řídčeji přítelský a to ve smyslu = příbuzný) a sloveso spř*á*teliti.

[illegible] střídnice *a* za stb. *ê*.

§. 68.

[illegible] stbulharského *ê* bylo *ia;* střídnice ostatní, [illegible] historické, z tohoto *ia* si vyvozujeme. [illegible] *ie*, *é*, skrácené *ě*, *e;* ty vznikly z původního [illegible] a to

[illegible] postupným, na př. aorist slyš*a*ch-slyš*e*ch, slyš*a*chom-[illegible]; a

[illegible] zpátečným, na př. slyš*a*v-slyš*e*vši, slyš*a*l-slyš*e*li, [illegible] místo *a*)-slyš*e*ni a slyš*e*ní, slyš*at* (slovenské) slyš*e*ti, [illegible]

§. 69.

a) Postupným přehlasováním sluší vyváděti tyto střídnice z *ia* tam, kde ku zpátečnému není příčiny; úhrnem tedy ve valné většině všech případů, kde střídnice nějaká za původní *ia* jest. Jen několik slabik k m e n o v ý c h zachovalo se bez přehlasování, na př. žasnouti, žlab, žl*á*za, zr*a*lý, ozr*a*č (nádhera), č*á*ka, č*a*s, čl*á*nek, píšťala, cvrčala a ve III. třídě vzoru *držeti* někdy v aoristě: slyš*a*ch, slyšachom, slyš*a*chu, pravidelně pak ve příčestích a přechodníku minulém týchže vzorů: drž*a*l, drž*a*la, drž*a*lo; drž*a*v; drž*á*n, drž*á*na, držáno. Ve slabikách o h ý b a c í c h nezůstalo nikde nepřehlasované *a*.

Co do č a s u vykonalo se toto přehlasování v době předhistorické a zůstalo n e z r u š e n o.

§. 70.

b) Z p á t e č n ý m přehlasováním mění se toto *a* v *e* jednak v celých třídách slov, jednak porůznu ve slovích jednotlivých.

1. C e l é t ř í d y s l o v, ve kterých za stbulharské *ê* nalézáme tu nepřehlasované *a*, tu zpátečnou přehlásku *e*, jsou obě minulá příčestí, minulý přechodník, infinitiv a podstatné jméno slovesné ve III. třídě vzoru *držeti* (a dílem i vzoru *hořeti*). Společný kmen těchto tvarů končil se původně samohláskou *a*, která tu je střídnicí za *ê;* toto pak *a* přehlasuje se v *e*, když následuje hláska měkká, jindy pak beze změny zůstává. Tedy příčestí min. činné jedn. m. drž*a*l, ž. drž*a*la, stř. drž*a*lo; dvoj. m. drž*a*la, ale ženské drž*e*le a stř. drž*e*le (m. drž*elě*); množ. drž*e*li, drž*a*ly, drž*a*la; — trpné jedn. drž*á*n, drž*á*na, drž*á*no; dvoj. m. drž*á*na, ale ž. drž*ené*, stř. drž*ené;* množ. drž*e*ni, drž*á*ny, drž*á*na; — přechodník min. drž*a*v, drž*e*vši, drž*e*vše; — inf. drž*e*ti; — jm. podstatné drž*e*ní; —

a podobně i odvozená od těchto tvarů slova: zadrž*a*lý, zadrž*a*ný, drž*e*vší atp.

Co do času pochází tato přehláska z doby předhistorické; ve starých památkách nalézáme ji z pravidla, kdekoli jí jest příležitost. V době pozdější ukazuje se dosti odchylek od pravidla, ale nedochází na zrušení přehlásky, nýbrž naopak: přehláska *e* usazuje se i tam, kde přehlasování zpátečnému místa nebylo a vedlé pluralu slyš*e*li, slyš*e*ni, slyš*e*vše ujaly se též singulary slyš*e*l, slyš*e*n, slyš*e*v za starší slyš*a*l, slyš*á*n, slyš*a*v. Jazyk obrátil se ke způsobu novočeskému a obrat tento dokonal se ve spisovné češtině ve století XVI. Před tím vyskýtá se slyš*e*l m. slyš*a*l jen jako odchylka od pravidla (rovněž tak jako slyš*a*li m. slyš*e*li odchýlením opáčným bývalo); čím dál od XIV. stol., tím hojnější jsou odchylky slyš*e*l, slyš*e*la, slyš*e*v atp.

Poznam. 1. Jako v drž*a*l-drž*e*li atd., tak bylo ve všech slovesech tohoto vzoru; tedy také slyš*a*l-slyš*e*li, mlč*a*l-mlč*e*li, slyš*a*v-slyš*e*vši atd. Ale také slovesa vzoru *hořeti* podřizují se na mnoze tomuto pravidlu, na př. hoř*a*l-hoř*e*li, vis*a*l-vis*e*li, věz*a*l-věz*e*li, mrz*a*l-mrz*e*li se, leť*a*l-let*ě*li, seď*a*l-sed*ě*li a p.

Poznam. 2. Stará bulharština má v těchto tvarech vždy tutéž samohlásku *ě* neb *a* (po sykavkách podnebných hustších), ať následuje cokoliv: gor*ě*lъ a gor*ě*li, slyš*a*lъ-slyš*a*li.

Poznam. 3. V dialektech dosud na mnoze zachovalo se *a*, ale nejen dle pravidla stčeského: miz*a*l, leť*a*l, seď*a*l, hrč*a*l, věš*a*l, nýbrž také miz*a*li, leť*a*li, věš*a*li, zkameň*a*li. V nářečí slovenském jsou ve vzoru *držeti* i infinitivy bez přehlásky: mlč*ať*, běž*ať*, slyš*ať*, pišť*ať*, boj*ať* sa.

2. Jednotlivá slova, ve kterých toto *a* dle okolností zpátečně přehlasováno bývá, jsou na př. ž*a*su, ž*a*snu, 3. jedn. užesneť sě (RH. 224), velmi sě už*e*se (Výb. I. 1145), přechodné ž*e*siti (ten ny zž*e*sil, Kat. 123; přež*e*s imperat. m. přež*e*si, Štít.) a podstatné úžesť; č*a*s, vok. mój zlý neč*e*se (tamt.), lok. pl. po neč*e*siech (Alx. 1082), poč*e*sie (Štít. Vrť. 370); píšť*a*la a píšt*ě*l; žíž*a*la a Žíž*e*lice; a j.

γ) Přehlasování střídnice *a* za stb. ę.

§. 71.

Nejširší a bezpochyby nejstarší střídnice československé za stb. ę jsou ve slabikách krátkých *ja*, *a*, ve dlouhých *ia*, *á*. Přehlasováním měnily se

krátké *ja*, *a* ve krátké *ě*, *e*, a

dlouhé *ia*, *á* ve dlouhé *ie*, *é* (a tyto později ve dlouhé *í*, v §. 76); a děly se tyto změny přehlasováním

a) dílem postupným, na př. stč. vis*ia* později vis*ie* (= visí, 3. os. mn.), aorist p*ja*ch-p*ě*ch (od slov. *pnu*), přechodník dialektický drž*a* a drž*ia*c proti spisovnému drž*e* a drž*ie*c (držíc), děvč*a* (dial.)-děvč*e* atd; a

b) dílem zpátečným, na př. nap*ja*v-nap*ě*vši a nap*ě*vše, nap*ja*l-nap*ě*li, nap*ja*t-nap*ě*ti a napětí, inf. slovensky p*ia*ť — stč. p*ie*ti (píti, *pnu*), dativ mn. kuř*a*tům — jedn. kuř*e*ti, sv*a*tý-sv*ě*tější, hov*a*do-hov*ě*zí, p*á*tý-p*ě*t (m. p*ě*ť), tř*a*su-tř*e*seš, zapom*a*nu-zapom*e*neš, s*á*hnu-s*ie*hneš, t*á*hl-t*ie*hli, v*á*zati-v*ie*ži, ř*á*d-ř*ie*diti, úř*a*d-úř*e*dník atd.

§. 72.

a) Postupné přehlasování vykonalo se v těchto střídnicích na konci slov; na př. přechodník imaj*a* přehl. maj*e*, 3. os. množ. chvál*ia*-chvál*ie*, stb. kurę č. kuř*e* atd. Ve prostředku slov nebylo postupné přehlasování v těchto případech pravidlem; příklady jako kol*e*da, m*ě*kký, tř*e*su, př*e*du, jsou dílem řídky, dílem odchylky místo pravidelných forem tř*a*su, př*a*du a ujaly se chybnou analogií dle 2. os. tř*e*seš, 3. tř*e*se, 1. mn. tř*e*seme atd., kde *e* vzniklo přehlasováním zpátečným. Jenom v aoristech vzoru *pnu*: p*ě*ch, p*ě*chu atp. ukazuje se postupná přehláska býti pravidlem i v prostředku slova, neboť příkladů na nepřehlasované pj*a*ch, pj*a*chu je velmi pořídku.

Co do času vykonalo se toto přehlasování na konci slov větším dílem už v době prastaré, předhistorické; co ve starých písemných památkách ještě nepřehlasovaného zastihujeme, jsou jen zbytky, na které předtím nedošlo a jejichžto přehlasování v češtině spisovné do poč. XIV. stol. se dodělává, totiž: gen. jej*ia*-jej*ie*, přechodník imaj*a*-maj*e* a 3. os. množ. chvál*ia*-chvál*ie*. — Zrušení této přehlásky nenastalo.

Poznam. Mnohá nářečí zachovala nepřehlasované *a* i na konci slov. Na př. přechodník přít. v doudlebštině drž*a*, na Moravě drž*a* (na Slovensku drž*ia*c); 3. os. množ. mor. a sl. *držia*, *držá;* mor. a sl. s*a* m. s*e;* mor. děvč*a*, atp.

§. 73.

b) Zpátečně přehlasuje se toto *a* v *e* atd. jednak v celých třídách slov, jednak porůznu ve slovích jednotlivých.

1. Celé třídy slov, ve kterých za stb. *ę* dle okolnosti nepřehlasované *a* nebo přehlásku jeho *e* (*ě*) nalézáme, jsou obě minulá příčestí, minulý přechodník, slovesné jméno podstatné, infinitiv a supinum vzoru *pnu-píti* a dále podstatná jména vzoru *kuře*.

Ve jmenovaných tvarech vzoru *pnu-píti* má stará čeština ve kmeni pravidelně přehlásku *e* (*ě*), když následuje slabika se hláskou měkkou; jinak má na témže místě nepřehlasované *a* (*ja*). Tedy příčestí min. činné jedn. pj*a*l, pj*a*la, pj*a*lo; dvoj. muž. pj*a*la žensk. p*ě*le (p*ě*lé) stř. p*ě*le, množ. muž. p*ě*li ž. pj*a*ly stř. pj*a*la; příč. min. trpné jedn. pj*a*t, pj*a*ta, pj*a*to (nebo p*a*t, p*a*ta, p*a*to); dvoj. pj*a*ta p*ě*tě, p*ě*tě; množ. p*ě*ti, pj*a*ty, pj*a*ta; — přechodník minulý pj*a*v, p*ě*vši, p*ě*vše; — podst. jméno nap*ě*tí; — supinum pj*a*t; — infinitiv p*ie*ti (později zoužením píti); — a podobně i odvozené odtud tvary jako sepj*a*tý, sep*a*tý, nap*ě*vší atp.

V podstatných jménech vzoru *kuře* jest koncové *e* v nom. akk. vok. jedn. přehláska postupná; v ostatních pak pádech objevuje se na jeho místě ve staré češtině pravidelně tu nepřehlasované *a*, tu zpátečným přehlasováním vzniklé *e*, dle toho, následujeli koncovka tvrdá nebo měkká (buď dosud zjevně měkká, neb aspoň původně měkká). Tedy gen. kuř*e*te (poněvadž v koncovce *t-e* jest *e* původní, §. 57), dat. kuř*e*ti, lok. kuř*e*ti, instr. kuř*e*tem, dvojný nom. akk. vok. kuř*e*ti, gen. lok. kuř*a*tú, dat. instr. kuř*a*tma, množný nom. akk. vok. kuř*a*ta, gen. kuř*a*t, dat. kuř*a*tóm, lok. kuř*a*tech (v děrách skalných a dúpatech, Píseň písní; Šaf. Poč. 49; pro kuř*e*tech není dokladu) a instr. kuř*a*ty.

Co do č a s u pochází tato zpátečná přehláska z doby předhistorické. Ve starých památkách nalézáme ji z pravidla, kdekoli jí jest příležitost. Odchylky jsou nepatrny na počet, ale od poč. XV. století počínají se množiti a od 2. pol. XVI. stol. vládne spisovnou češtinou v tomto ohledě již pravidlo novočeské, totiž: ve přechodníku a příčestích min. vzoru *pnu* přehláska s e z r u š i l a a je tedy za

stč. pj*a*l-p*ě*li, pj*a*t-p*ě*ti, pj*a*v-p*ě*vše
nč. pj*a*l-pj*a*li, pj*a*t-pj*a*ti, pj*a*v-pj*a*vše;

a dále pak ve sklonění *kuře* má jednotné číslo veskrz *e* a množné veskrz *a*.

P o z n a m. 1. Slovesa vzoru *pnu*, která pod toto hláskoslovné pravidlo patří, jsou dále *tnu*, *žnu*, *jmu*, (*po*)*čnu*, *žmu*, *klnu*, odvozené *setnu*, *požnu*, *vezmu* atd. Bylo tedy - pravidlem také vz*a*l-vz*e*li, vz*a*v-vz*e*vši, *ťa*l-t*ě*li, s*ťa*t-st*ě*tí, prokl*a*t-prokl*e*tí, atd.

P o z n a m. 2. Stará bulharština má v těchto tvarech tutéž samohlásku *ę*, ať následuje cokoliv: jedn. pęlъ mn. pęli, pętъ a pęti; kurę gen. kuręte dat. kuręti .... nom. pl. kuręta gen. kuŕętъ atd.

P o z n a m. 3. V některých nářečích nalézá se také místo zpátečné přehlásky *e* nepřehlasované *a*, na př. mor. a slov. inf. pj*ať*, a gen. kuř*a*te dat. kuř*a*ti atp. (Suš. 386, 517, 95), sl. kur*a*ťa, kur*a*ťu (Hatt. ml. sl. 78).

2. Jednotlivá slova, ve kterých za stb. *ę* spisovná čeština tu nepřehlasované *a* tu přehlásku *e* atd. mívá, jsou na př.

číslovky *pět*, *devět*, *deset* a jejich odvozeniny, na př. stb. kmen *pęt-*, č. p*á*tý a p*ě*t (m. p*ě*ť) gen. p*ě*ti atd.; *devęt-*, č. dev*á*tý a dev*ě*t; *desęt-*, č. des*á*tý, sedmdes*á*t (stb. -desętъ), třic*e*t stč. třic*ě*ti (= tři des*ě*ti);

pak mnohá jiná slova, z nichžto hlavnější zde uvedeme seřadíce je podlé kmenových slabik starobulharských:

čęst-: č*á*st stč. č*é*sť n. č*ie*sť; šť*a*stný (stb. sъčęstьnъ = úč*a*sten) — plur. nešč*e*stní (Tm. 114), šť*ě*stí; —

ględ-: stč. hl*á*dati, 1. os. hl*á*daju, 2. hl*á*dáš, hl*á*dal atd., a hl*e*děti atd.;

govęd-: hov*a*do, hov*ě*zí, hov*á*dko, hov*ie*dce; —

gręd-: hř*a*da lok. na hř*e*dě (St. Skl. 3. 47); —

gręz-: uhř*a*znu, aor. ľudé uhř*a*zu (Alx. 1136), abych neuhř*á*zl (ŽK. 51) a hř*e*ž (MV.), pohř*í*ziti atd.; —

klęk-: Tukl*a*ky lok. stč. Tukl*e*ciech;

klęt: kl*a*tý (Pil. 177, Kat. 133), prokl*a*tý a množ. kl*e*ti budú (ŽK. 92), jste kl*e*ti (JM. 388), prokl*e*ti (ŽK. 98); odchylkou kl*e*tá voda (JM 379); —

mę-: zapom*a*nu (NR. 85); 3. os. mn. vzpom*a*nú (JM. 405); aor. 3. os. jedn. upom*a*nu (Alx. 1117); přech. zpom*a*na (Alx. 117), vzpom*a*na (RH. 26), vzpom*a*nuv (RH. 47); příč. rozpom*a*nul (ŽK. 78), zapom*a*nula (RH. 7), rozpom*a*nuli (ŽK. 61); zapom*a*nutie (ŽK. 69); a vedlé toho zapom*e*neš, zapom*e*ne, zpom*ě*ne (St. Skl. 3. 129), impt. rozpom*ě*ň sě (ŽK. 143), atd.; — odchylky naskýtají se některé již v památkách starých: zapom*a*ne (Alx. 1107), zapom*e*nuchu (JM. 403), zapom*e*nul (RH. 37); — pam*ě*ť (stb. pa-mę-tь) a pam*a*tuji, atd.; —

męt-: m*a*tu, 2. os. m*ě*teš (Jgm. Sl.), 3. os. m*ě*te (vym*ě*te EJ., súsěd m*ě*te obilé KR. 483, ktož zm*ě*te ten ztratí OD. 493, mi sě m*ě*te AnŠ. 349, Výb. II. 1683), 3. množ. m*a*tou; impt. zm*ě*ť, zm*ě*ťme (Jgm. Sl.); imperf. m*ě*tieše (JM. 407); inf. zm*ie*sti; — ale odchylkou také m*á*sti, m*a*te, atd.; —

pęt-: zp*á*tky, nazp*á*tek a nazp*ě*t (m. nazp*ě*ť), op*ě*t (stč. op*ě*ti); —

pręd-: př*a*du, př*e*deš, př*e*de, př*e*deme, př*e*dete, př*a*dú; impt. př*e*ď; inf. př*ie*sti, př*í*sti; př*a*dl, př*e*dli; př*e*den, př*e*dení; př*a*da, př*a*dúce (Alx. 1084); —

pręg-: spř*á*hnu; zlý sě se zlým brzo spř*e*že (Jid. 171); spř*á*hl, spř*ie*hli (Kat. 157); spř*e*žen (Alx. 1080); spř*e*žení, spř*e*ž a p.; —

ręb-: jestř*á*b a Jestř*e*bí; —

ręd-: ř*á*d, lok. ve všem ř*ie*dě (Kat. 27), ř*ie*diti, ř*e*ditel; poř*á*d lok. ve všem poř*ie*dě (Kat. 17); úř*a*d lok. v úř*e*dě (KR. 460, 479), úř*e*dník; obř*a*d nom. množ. obř*e*di (MV.); —

sęd-: stč. s*a*du (Alx. 145, ŽK. 16), sedeš, sede (OD. 484), sedeme, sedete (Jgm. Sl.), s*a*dú (ŽK. 110, NR. 69, OD. 515); imperat. s*e*ď (seď dolóv, St. Skl. 5. 3, stb. sędi); přech. s*a*da (a sada napiš padesát, Evang. Výb. I. 1065; Alx. 1096, RH. 36, 222); —

sęg-: inf. dos*ie*ci, přis*ie*ci, zouženě dosíci; 1. os. jedn. přis*a*hu (Jgm. Sl.); 3. os. otpřis*e*že sě, křivě přis*e*že; imperat. přis*e*ź, dvoj. otpřis*e*źta, množ. otpřis*e*źte; přis*á*hl, přis*ie*hli; otpřis*ě*žen (KR. 460, 461, 466, 467, 471, 472); aor. 1. os. jedn. dos*ě*žech (St. Skl. 3. 156), 3. os. s*ě*že (tamt. 5. 37); — v druhé třídě inf. dos*á*hnúti, 1. os. s*á*hnu; 2. dos*ie*hneš (Št. Vrť. 114, 242; NR. 131, 132); 3. s*ie*hne (Alx. 1106), dos*ie*hne (Alx. 1140, 1142; Št. Vrť. 164, 319), os*ie*hne (NR. 159); impt. s*é*hni (NR. 73); obs*a*h, obs*ě*žitý (Št. Vrť. 68); —

svęt-: sv*a*t, sv*a*tý; lok. sv*ě*tě Vyšegradě; dvoj. sv*ě*těj oči (RHr. 49); sv*ě*tí otcové; sv*ě*tí lidé; sv*ě*tější, sv*ě*tice, sv*ě*titi;

tęg: t*a*hu, t*ě*žeš, t*ě*že atd. dle *sęg.*: přis*a*hu, přis*e*že atd.; ale naskýtají se i příklady t*a*že (= ducit, MV), t*ě*žechu i *ta*žechu a p., a nesnadno bývá rozeznati přítomný čas a aorist; t*á*hl, t*ie*hli (Kat. 137, 157), ale odchylkou i při*tie*hl, přit*ie*hla a přit*á*hlí (k vůli rýmům *střehl, střehla* a *náhlý*, Alx. 143, 152, 1114); — t*á*hnu 2. pot*ie*hneš (NR. 131), 3. t*ie*hne (Št. Vrť. 22 a j.), 2. množ. t*ie*hnete, impt. t*ie*hni, t*ie*hněme (Jgm. Sl.), impf. t*ie*hnieše (RH. 15, JM. 411); ale odchylkou také t*á*hne (Št. Vrť. 10 a j.), pot*ie*hnú (Alx. 1118), t*á*hněm (Št. Vrť. 219), t*á*hněte (tamt. 242), impf. t*á*hnieše (Alx. 1144), t*á*hniechu (t. 1073, 1138); — t*í*že, t*ě*žký atd.; —

tęz-: tázati 1. os. t*ie*žu a t*ie*ži, 2. t*ie*žeši n. t*ie*žeš, 3. t*ie*že; množ. 1. t*ie*žemy, t*ie*žete, t*ie*žú a t*ie*ží; imperat. t*ě*ži sě, t*ě*ž, t*ě*žte; přech. t*ie*že, t*ie*žíc; tvary se kmenem infinitivním souvisící mají *á:* t*á*zati aor. ot*á*zach příč. t*á*zal atd.; — odchylky jsou velmi řídké; —

tręs-: tř*a*su, třeseš, jako *pręd-přadu;* impt. třes; inf. tř*ie*sti; přech. tř*a*sa i třesa, třesúc sě (NR. 73) i tř*a*siuc (ŽK. 84); příč. tř*á*sl a tř*ie*sli (Kat. 13); impf. třesieše se (leg. M. Magd., Pass. 1495); aor. potřesě (Kat. 79), potřese (RHr. 59), tr*ja*sechu (RZ); —

vęd-: v*a*dnouti a usv*ě*děti; zv*a*dlý, odchylkou usv*ě*dla (RK); —

vęz-: vázati: jedn. v*ie*žu, v*ie*žeš, v*ie*že, množ. v*ie*žeme, v*ie*žete, v*ie*ží; impt. v*ě*ž, v*ě*žte; přech. v*ie*že, v*ie*žíc; — tvary se kmenem inf. svuvisící mají *á*: v*á*zati, v*á*zal, v*á*zán, aor. v*á*zach atd., jako *tęz-: tázati;* —

zęb: z*a*bu, zebe, z*á*blo; inf. z*í*bsti; — z*á*bnu, z*í*bne; —

žęd-: ž*á*dati a ž*ie*děti i ž*ie*diti sě; ž*á*da lok. ž*ie*dě (Kat. 17); ž*ie*zeň, ž*í*zeň. —

Výjimky z pravidla vyskytují se již ve starých památkách někde dosti často (na př. při *ta*hu-*tá*hnu-ti*e*hneš), ale někdy velmi pořídku (na př. ve zpom*a*nu-zpom*e*neš, *tá*zati-*tie*ži, *vá*zati-v*ie*ži). Časem pak se rozmnožují a pravidlo se ruší, nejvíce od konce XIV. stol.; v češtině novější (od pol. XVI. stol.) ukazuje se tento výsledek proměn dále sběhlých:

1. buď zavládla stejnost a to tím, že přehláska se zrušila, na př. stč. na hř*e*dě nč. na hř*a*dě jako nom. hř*a*da; stč. m*ě*teš inf. m*ie*sti, nč. m*a*teš, m*á*sti atd. jako m*a*tu; stč. spř*ie*hli a nč. spř*á*hli jako jedn. spř*á*hl; stč. lok. v ř*ie*dě, v poř*ie*dě, v úř*e*dě, nč. v ř*á*dě, poř*á*dě, úř*a*dě jako v nom. ř*á*d, poř*á*d, úř*a*d; stč. dos*ie*hneš, dos*ie*hli, nč. dos*á*hneš, dos*á*hli jako dos*á*hnu; stč. sv*ě*tí otcové nč. sv*a*tí otcové jako jedn. sv*a*tý otec; stč. t*ie*hneš, t*ie*hli, nč. t*á*hneš, t*á*hli jako t*á*hnu, t*á*hl; stč. t*ie*ži nč. t*á*ži jako t*á*zati; stč. tř*ie*sli nč. tř*á*sli jako tř*á*sl; stč. v*ie*ži nč. v*á*ži jako v*á*zati, atd.;

2. buď tím zavládla stejnost, že se přehláska ujala i ve tvarech, ve kterých jí dle pravidla stčeského nebylo, na př. stč. hl*á*dati nč. hl*é*dati jako hl*e*děti; stč. zapom*a*nu, zapom*a*nul, nč. zapom*e*nu, zapom*e*nul jako v zapom*e*neš a zapom*e*ň;

3. anebo v témže tvaru bez rozdílu i samohláska nepřehlasovaná i přehlasovaná bývá, na př. př*a*du, př*a*deš, př*a*de, př*a*dl atd. i př*e*du, př*e*deš, př*e*de, př*e*dl atd., a podobně tř*a*su i tř*e*su, tř*á*sti i tř*í*sti, z*á*bsti i z*í*bsti, z*á*blo i z*í*blo, prokl*a*tý i prokl*e*tý, atp.;

4. v několika případech bývalý rozdíl tím se ztratil, že nový jazyk se vzdal těch tvarů, kde by měla býti samohláska nepřehlasovaná, na př. s*a*du (nč. *sednu*);

5. a v jiných konečně příkladech staré pravidlo dosud se zachovalo, na př. spř*á*hnu a spř*e*ž, ř*á*d a ř*í*diti, t*a*h a t*í*že a p.

Poznam. Stará bulharština má tu ve svých střídných tvarech vždycky tutéž samohlásku *ę*, ať následuje cokoliv. Na př. č. m*a*tu, m*ě*teš atd., stb. m*ę*tą, m*ę*teši; č. v*á*zati, v*ie*ži atd., stb. v*ę*zati, v*ę*žą; č. t*á*hl, t*ie*hli, stb. t*ę*glъ, t*ę*gli.

3. O přehlasování *u* v *i* a *ú*, *iu* v *í*.

§. 74.

Samohláska *u* přehlasuje se v *i* (a dlouhé *ú* a *iu* v *í*), a to jenom postupně; na př. duš*u*-duš*i*, instr. duš*ú*-duš*í*, kost*iu*-kost*í*.

Spisovná čeština má přehlásku *i*, *í* ve slabikách

1. kmenových, na př. j*u*ž-j*i*ž, stč. ľ*u*d-l*i*d, ř*iu*jen-ř*í*jen, bij*ú*c-bij*í*c atd.; i ve slabikách
2. ohýbacích, na př. píš*u*-píš*i*, píš*ú*(n. píš*ou*)-píš*í*, atd.

1. Slabiky kmenové s přehláskou *i*, *í* jsou na př. ve slovích biř*i*c, bř*í*cho, kl*í*d, kl*i*ka, kl*í*n, kl*í*č, kl*i*sna a kl*i*se (hříbě), koš*i*le, kož*i*ch, l*í*biti, l*i*dé, l*í*tý, pl*í*ce, pl*i*j*i*, ř*í*ti (řváti, odtud ř*í*je, ř*í*jen a zář*í* = zař*i*j), ř*í*titi se, ješ*i*tný, Jež*í*š, j*i*ž, j*i*tro, j*i*h, j*i*lm, j*í*cha, j*i*noch, J*i*ř*í*, J*i*dáš, c*i*cati, c*i*z*í*, c*i*t a c*í*titi, c*í*diti, č*í*ti (č*i*ch, vč*i*l), čel*i*sť, š*i*měti, š*i*diti, š*i*šlati, št*í*hle, št*í*r, št*i*ka, žeř*i*cha, ž*i*d, ž*í*žala a j. — Ze slabik kmenových odvozovacích sluší tu zvláště vytknouti koncovku přechodníků přítomných: bij*í*c stč. bij*ú*c, volaj*í*c, píš*í*c, kupuj*í*c atp., — a dále *u* ve slovesích třídy šesté (kup*u*ji), které se také přehlasovalo v indikativě a imperativě při kmenové souhlásce měkké: ind. ukřiž*i*ji, ukřiž*i*ješ.... imperat. ukřiž*i*j, ukřiž*i*jte.... vedlé ukřiž*u*ju, ukřiž*u*j a vedlé kup*u*ju, kup*u*j atd.

2. V koncovkách ohýbacích má spisovná čeština přehlásku *i*, *í* ve vzoru *muž* v dat. lok. jedn. muž*i*, meč*i* (vedlé had*u*); vok. muž*i*, meč*i*; a gen. lok. dvojném muž*í* (v. had*ú*); — ve vzoru *duše* v akk. j. duš*i* (v. žen*u*); instr. duš*í* (v. žen*ú*); gen. lok. dvoj. duš*í* (v. žen*ú*); — ve vzoru *moře* a *znamenie* v dat. lok. jedn. moř*i* (v. měst*u*) a znamen*í* (= znamen*ii* ze znamen*iu*); gen. lok. dvoj. moř*í* (v. měst*ú*) a znamen*í*; — ve vzoru *kosť* instr. jedn. kost*í*; gen. lok. dvoj. kost*í*; — ve vzoru *máti* instr. j. mateř*í*; gen. lok. dvoj. mateř*í*; ve sklonění *ji ja je* v akk. j. j*i* (v. t*u*); instr. j*í* (v. t*ú*); gen. lok. dvoj. všech rodů j*í*, jej*í*; — ve sklonění složeném kmenů měkkých v akk. žensk. bož*í* (v. dobr*ú*); instr. ž. bož*í* (v. dobr*ú*); gen. lok. dvoj. všech rodů bož*í*; — v časování v 1 os. jedn. bij*i*, volaj*i* (volám), píš*i*, kupuj*i* (v. pek*u* atd.); ve 3. os. mn. bij*í*, volaj*í*, píš*í*, kupuj*í* (v. pek*ú* atd.); a v 1. os. jedn. hoř*i* (hořím), raz*i* (radím). Ve všech těchto tvarech má starší čeština *u* za *i* a *ú* neb *iu* za *í*.

V některých slovích zůstalo v jazyce spisovném nepřehlasované *u*; na př. j*u*nák, š*u*m a š*u*měti, š*u*ba, ž*u*la, šeš*u*le, š*u*pina atp.

Co se času týká, počíná se přehlasování *u* v *i* na počátku XIV. stol. a postupuje tak rychle, že během asi jednoho sta let své míry dosahuje; je totiž ve starých písemných památkách ze sklonku XIV. stol. na témže stupni, na kterém je vidíme v češtině spisovné nynější. Ano spíše více je přehlásek tam než tuto, neboť přehláska *i* v indikativě a imperativě sloves VI. třídy, kde byla, zrušila se a od poč. XV. stol. časuje se ukřiž*u*ji, ukřiž*u*ješ... ukřiž*u*j, ukřiž*u*jte atp. (místo ukřižiji, ukřižij).

Poznam. Mnohem častěji nežli v jazyce spisovném bývá nepřehlasované *u* v nářečích obecných v Čechách a ještě více na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku. Skoro všude mluví se bij*u*, bij*ou* atp.; v Domažlicku, na Moravě a ve Slezsku liší se nářečí od češtiny spisovné a od jiných nářečí českých zvláště také nepře-

hlasovaným *u:* koš*u*l*u*, paň*ú*; a v uherské slovenštině přehláska *i* jen ve slovích *cítiť* a vč*i*l (vedlé vč*uľ*, Hatt. ml. sl. 28) se nalézá*).

II. Úžení a rozšiřování samohlásek.

§. 75.

Samohlásky dílem se seslabují a dílem sesilují také následkem grammatické délky; na př. l*é*tati seslabuje se v l*í*tati (neboť *é* > *í*) a s*ú*d sesiluje se v s*au*d (neboť *ú* < *au*). Takovéto pak seslabování, které se děje grammatickou délkou slabiky, nazýváme úžením (l*é*tati-l*í*tati); sesilování pak, které touže příčinou se způsobuje a při kterém samohláska dlouhá mění se ve dvojhlásku (nebo ve složeninu hláskovou), jmenujeme rozšiřováním (s*ú*d-s*au*d, p*ý*cha-p*aj*cha).

Grammatickou délkou mění se české samohlásky všecky, kromě *á*; zejména

1.ouží se *ie* a *é* v *í* (*ý*), na př. d*ie*l-d*í*l, l*é*tati-l*í*tati, st*é*blo-st*ý*blo; a

2. rozšiřuje se *ó* v *uo* a *ou*, *ú* v *au*, *ý* v *aj*, na př. k*ó*ň-k*uo*ň-(k*ů*ň), chromý-pochr*ou*mati, s*ú*d-s*au*d-(s*ou*d), p*ý*cha-p*aj*cha (psáno p*ay*cha, a přehlasováno později v p*ej*cha); porůznu pak a v dialektech také *í* a *é* v *ej* se šíří, na př. les*í*k-les*ej*k, pes-*p*é*sek-p*ej*sek.

Poznam. Všecky tyto změny způsobené délkou samohlásek zjevují se více méně v jazyce spisovném, ale obzvláště v nářečích obecných, jakož při každé jednotlivé připomínáno bude. Nad to pak v nářečích místy měněno i *á* (čehož v jazyce spisovném nebývá), totiž v *o*, na př. m*o*m m. m*á*m, tr*o*va m. tr*á*va, zpiv*o* m. zpív*á* atp. (Suš. pís. 538.)

---

*) Pravidlo pravopisné: přehlasováním z *u* povstává krátké *i* a z *ú* dlouhé *í*; píšeme tedy v 1. os. bij*i*, maž*i*, kupuj*i*, poněvadž v obecné výslovnosti bij*u*, maž*u*, kupuj*u*, jakož i v obdobných tvarech tvrdých pek*u* atd. máme *u* krátké; píšeme ve 3. os. množ. bij*í*, maž*í*, kupuj*í* atp., poněvadž v obecné výslovnosti bij*ou*, maž*ou*, kupuj*ou* n. bij*ú*, maž*ú*, kupuj*ú*, jakož i v obdobných tvarech tvrdých pek*ou* n. pek*ú* je dlouhé *ú*, *ou;* píšeme v akk. j*i*, duš*i* krátké *i*, poněvadž i obdobné akkusativy t*u*, žen*u* mají krátké *u*, a píšeme v instr. j*í*, duš*í* dlouhé *í*, poněvadž i instr. t*ú*, žen*ú* nebo t*ou* žen*ou* mají dlouhé *ú* neb *ou;* a tak i bij*íc* dle pek*ouc* atd.

1. Úžení.

§. 76.

Úžením jmenujeme proměnu hlásek *ie* a *é* v *í*(*ý*), která je způsobena grammatickou délkou slabiky, a rozeznáváme úžení měkkého *ie*, *é* v *í* a úžení tvrdého *é* v *í* (*ý*).

§. 77.

α) Měkké *é* a *ie* ouží se v *í*.

Staročeské *é* ve slabikách měkkých a rovněž tak dvojhláska *ie* zoužily se skoro vesměs v *í*, a to ve slabikách kmenových i ohýbacích, a v češtině spisovné i většinou v nářečích obecných, vyjma zejména slovenštinu; ani při tom nezáleží na rozdílném původu oužených hlásek *é*, *ie*, jsouli původní, či přehlásky a střídnice za hlásky jiné. Na př. genitiv původní bož*aj*ego stažený bož*ie*ho zouž. bož*í*ho; stb. pr*ija*telь česk. staž. př*ia*tel přehlas. př*ie*tel zouž. př*í*tel; stč. duš*á*m přehl. duš*é*m zouž. duš*í*m; stb. bêda stč. b*ie*da-b*í*da; stb. vlъcêchъ stč. vlc*ie*ch-vlc*í*ch; stb. tęža stč. t*ie*že-t*í*že; stb. chvalętъ stč. chvál*ia* přehlas. chvál*ie*-chvál*í* (3. množ.), atd.

1. Ve slabikách kmenových máme zouženinu *í* místo staršího *ie* neb *é* ve slovích velmi mnohých, na př. kn*í*že stč. kn*ie*že, m*í*sto stč. m*ie*sto, hř*í*ch stč. hř*ie*ch a hřéch, č*í*še stč. č*ie*še nebo čéše atd. (Více příkladův uvedeno jest při výkladu o střídnicích za stb. *ê* a *ę*, v §. 31 a 41.)

Pozn a m. Poznati takové případy nebývá nesnadno, a to tímto způsobem. Ku slovu s dlouhým *í* nalezněme si slovo příbuzné, které však proti slabice s *í* má slabiku krátkou; máli tato krátká slabika samohlásku *e* (*ě*), tedy ona dlouhá slabika, která má v nové češtině *í*, měla zajisté prve dlouhé *é* neb *ie* a nynější její *í* vzniklo zoužením z *é* neb *ie*. Tak na př. naproti hř*í*ch máme v příbuzném hřešiti krátké *e;* z toho lze najisto souditi (i kdyby staročeský tvar *hřiech* nebyl znám), že příbuzné nč. hřích vzniklo zoužením ze staršího hř*ie*ch. Tak i nč. v*í*ra vzniklo zoužením ze stč. v*ie*ra; i kdybychom neznali stč. tvaru v*ie*ra, sama čeština nová příbuzným slovem v*ě*řiti k takovému původu ukazuje. Podobně stč. m*ie*ra nč. míra (příbuzné slovo se slabikou krátkou m*ě*řiti); b*ie*lý-b*í*lý (b*ě*l), d*ie*vka-d*í*vka (d*ě*va), b*ie*da-b*í*da (b*ě*dovati), ř*ie*čka-ř*í*čka (ř*e*ka), zp*ie*vati-zp*í*vati (zp*ě*v), ub*ie*hati-ub*í*hati (b*ě*h), vis*ie*c-vis*í*c (vis*e*cí), zaj*é*c-zaj*í*c (zaj*e*čí), kac*é*ř-kac*í*ř (kac*e*řovati) atd. Jsou ovšem také případy, kde kmenové *í* má proti sobě ve dvou rozdílných slovích dvě

rozdílné střídnice krátké, totiž *i* a *e* (*ě*); na př. v*í*dati je příbuzno s v*i*děti i s v*ě*děti. Ale tu není za těžko poznati ze smyslu slova, že vídati nevzniklo z v*ě*děti, třeba to bylo také slovo příbuzné, nýbrž z v*i*děti, a že tedy *í* ve vídati vzniklo zdloužením krátkého *i* ve v*i*děti, nikoli zoužením z *ie*. S v*ě*děti souvisí odpov*í*dati, a zde ovšem *í* z *ie* se zoužilo: odpov*ie*dati.

2. V koncovkách ohýbacích máme *í* zoužené ze staršího *é* neb *ie* ve sklonění *had* v lok. množ. had*í*ch m. had*ie*ch; — ve vzoru *duša* v dat. duš*í*m m. duš*é*m, pan*í*m m. pan*ie*m, sud*í*m m. sud*ie*m; v lok. duš*í*ch m. duš*é*ch, pan*í*ch m. pan*ie*ch, sud*í*ch m. sud*ie*ch; ve sklonění *město moře* v lok. slov*í*ch m. slov*ie*ch, dat. moř*í*m m. moř*é*m a ve mnohých pádech vzoru *znamenie* (nom. akk. vok. gen. a instr. jedn., v dat. instr. dvoj., nom. akk. vok. dat. a instr. množ.); — pak ve mnohých pádech skloňovacího vzoru *boží*, kdekoli totiž ve tvrdém vzoru *dobrý* v témže pádě jest *é* nebo *á*, na př. dobr*á* bož*ia* přehlas. bož*ie* zouž. bož*í*; dobr*é*ho, bož*ie*ho zouž. bož*í*ho atd.; — v časování ve vzoru *uměti* a *házeti:* um*í*m m. um*ie*m, um*í*š m. um*ie*š,ház*í*m m. haz*ie*m atd.; ve 3. os. mn. vzoru *držeti* a *činiti:* drž*í* m. drž*ie* (přehlas. z drž*ia*) čin*í* m. čin*ie* (přehl. z čin*ia*); a v imperfektě: nos*í*ch, nos*í*še atd. m. nos*ie*ch, nos*ie*še atd.*)

V nemnohých jen případech zůstalo ve spisovné češtině *é* nezoužené, na př. v koncovce nom. množného zeman*é* (stč. země-n*ie*), lid*é* (stč. ľud*ie*), host*é*, přátel*é*, ctitel*é*; pak ve slabikách kmenových ve chl*é*v, ml*é*ko, l*é*k, l*é*čiti, l*é*tati, svl*é*kati, nal*é*zati a p.; vůbec nejčastěji po *l*, po kteréž souhlásce také zoužení později se dokonává, nežli po jiných, ano na př. znamen*í* již ve 2. pol. XVI. stol. je pravidlem a naproti tomu zel*é*, obil*é*, vesel*é*, mysl*é*c atp. (místo -*í*) ještě v XVII. velmi zhusta bývá.

Častěji slyší se nezoužené *ie* v některých dialektech, na př. v*ie*c, v*ie*m, v*ie*ko, v*ie*ra, sp*ie*š, kamen*ie* m. víc, vím atd. (ve Třeboňsku, okolo Zábřeha na Moravě a v Opavsku), a zvláště ve slovenštině, kde z pravidla zůstalo nezoužené *ie: boží* gen. bož*ie*ho, dat. bož*ie*mu atd.

---

*) Z toho dává se na ruku i pravidlo pravopisné. Dlouhé *é*, *ie* vzniklo buď přehlasováním z dlouhého *á*, *ia*, buď jiného jest původu; ale v každém případě ouží se a vzniklé z něho *í* je z pravidla dlouhé. Jeli tedy nejistota, máli býti v nějaké slabice *i* čili *í*, tedy srovnejme tvary příbuzné a obdobné, a ukáželi se, že se v téže slabice stalo zoužení, tedy má býti *í* dlouhé. Na př. ml*í*ko píšeme s dlouhým *í*, poněvadž vzniklo z dlouhého *é:* ml*é*ko; kn*í*že píšeme s dlouhým *í*, poněvadž slovo to vzniklo zoužením z kn*ie*že, jakož příbuzné slovo kn*ě*z svým *ě* nasvědčuje; taktéž stř*í*leti dle stř*e*liti, ř*í*diti dle ř*e*ditel, ř*í*dký dle rozř*e*diti atp.; gen. dat. lok. j*í*, naš*í* atp. mají dlouhé *í*, poněvadž tytéž pády téhož vzoru tvrdého t*é*, jedn*é* atp. mají dlouhé *é;* podobně gen. bož*í*ho dat. bož*í*mu atd. dle gen. dobr*é*ho, dat. dobr*é*mu atd.; dat. mn. duš*í*m lok. duš*í*ch atp. mají dlouhé *í*, poněvadž obdobné tvrdé tvary žen*á*m, žen*á*ch atp. mají dlouhé *á* (které tedy původně bylo i při kmenech měkkých: duš*á*m, duš*á*ch, — pak se přehlásilo: duš*é*m, duš*é*ch, — a naposledy zoužilo: duš*í*m, duš*í*ch); a podobně bož*í* dle dobr*á* atd.

Poznam. Vůbec možno říci, že veliká část novočeských *í* jsou zouženiny z bývalého měkkého *é* neb *ie*, a nelze upříti, že tím jakož i dřívějším přehlasováním stala se újma jazyku vzhledem ku zřetelnosti a zajisté i vzhledem ku blahozvuku.

§. 78.

β) Tvrdé *é* ouží se v *í* (*ý*).

Také ve slabikách tvrdých zoužilo se *é* v *í*, na př. lupé-nek-lupínek. Podobně ze slova dénko (dno, stb. dъno), jehož první slabiku vyslovujeme tvrdě, máme zoužením d-ínko; ježto by se však psané *dínko* četlo měkce *ď-ínko*, píšeme v takových případech neměkčící *ý*, ale vždy jen zouženinu *í* rozumíme: dýnko, okýnko, stýblo, jetýlek atp.

Toto pak zoužení ovládlo jen češtinou obecnou; jazyk spisovný (a dílem i nářečí) brání se mu a nedopouští ho, leda v některých jen slovích, a to jenom ve slabikách kmenových, nikdy v ohýbacích. Na př. stéblo-stýblo, okénko- okýnko, kostélek-kostýlek atp.; ale dobrý gen. dobrého (nikoli dobrýho, třeba by to bylo jméno vlastní, na př. od pana Dobrého), žensk. dobré atd.*)

§. 79.

Co se času týká, ukazují se v písemných památkách jednotlivé stopy oužení velmi záhy (již ve zlomcích hlah. Pražských z X. stol. čte se instr. udarením); četněji vyskytují se od počátku XIV. stol. a množí se odtud, až ve stol. XVI. zouženiny té míry dosahují, na které jsou dle pravidla spisovného jazyka novočeského, totiž ve slabikách měkkých jest *é*, *ie* skoro vesměs zouženo, ve tvrdých pak jen výjimkou v některých slabikách kmenových.

2. Rozšiřování.

§. 80.

Rozšiřováním jmenuje se proměna samohlásek dlouhých ve dvojhlásky (nebo složeniny hláskové), způsobená grammatickou délkou slabiky; na př. *sú*d-s*au*d, p*ý*cha-p*aj*cha. Dvojhlásky (a hláskové složeniny), které tím způsobem vznikají, sluší pokládati za

*) **Pravidlo pravopisné: Kdekoli má obecná čeština *ý* za spisovné *é*, je toto dlouhé; na př. suché *stéblo* — obecně: such*ý* st*ý*blo, atp.**

závažnější a širší, než dlouhé samohlásky jednoduché: *au* > *ú*, *aj* > *ý* atd.

Zejména rozšířilo se v jazyce spisovném *ó* v *uo*, někdy v *ou*, *ú* v *au* a *ý* v *ay* (*aj*); na př. *kóň-kuoň*, bořiti-b*ou*rati, s*ú*d-s*au*d, p*ý*cha-p*ay*cha(p*aj*cha). Porůznu pak a zvláště v dialektech obecných rozšířeno jest také *í* a *é* v *ej*, na př. c*í*titi,-c*ej*tit, pes-*p*é*sek-p*ej*sek.

Za takovým rozšířením následovala mnohdy ještě proměna jiná, pozdější; totiž: z *uo* odsulo se *o* a zbylé *u* náhradou prodloužilo se v *ú*, které však na památku původu svého *ů* se píše: *kuoň*-k*ůň*; z *au* stalo se *ou*: s*au*d-s*ou*d; a z *ay* stalo se *aj* a zpátečným přehlasováním *ej*: p*ay*cha-p*aj*cha-p*ej*cha.

§. 81.

α) *ó* se rozšířilo v *uo* (pozd. *ů*).

Rozšíření samohlásky *ó* v *uo* vykonalo se z pravidla všude tam, kde podlé pravopisu novočeského píšeme *ů*, a to ve slabikách kmenových i ohýbacích. Na př. ve slabikách kmenových: b*ó*h-b*uo*h-b*ů*h, k*ó*ň-k*uo*ň-k*ů*ň, v*ó*la-v*uo*le-v*ů*le, v*ó*ňa-v*uo*ně-v*ů*ně, m*ó*žeš-m*uo*žeš-m*ů*žeš, bratr*ó*v-bratr*uo*v-bratr*ů*v (přivlastňovací přídavné jm.); — ve slabikách ohýbacích v gen. množ. had*ó*v-had*uo*v-had*ů*v, dat. had*ó*m-had*uo*m-had*ů*m, měst*ó*m-měst*uo*m-měst*ů*m, a ve příslovcích dom*ů*, dol*ů*, ježto jsou vlastně dativy jedn.: dom*o*vi-dom*ó*v-dom*uo*v-dom*ů*, dol*o*vi-dol*ó*v-dol*uo*v-dol*ů*.

Co se času týká, začíná se v písemných památkách *ó* v *uo* rozšiřovati již ve XIV. st., ale *ó* přece až do pol. XVI. st. vedlé *uo* se drží, nejpevněji v koncovce dat. množ. *-óm;* mezi to pak připadá proměna *uo* v *ů*, která na poč. XV. stol. se začíná a také v pol. XVI. stol. se dokonává; od 2. pol. XVI. stol. panuje v češtině spisovné *ů*.

Poznam. 1. *ó* se rozšířilo v *uo* jen u prostředku slov. Kde nyní jest *ů* na konci slova, tu dostalo se tam odsutím, na př. v gen. množ. had*ů* m. had*ů*v a ve příslovcích dom*ů*, dol*ů* m. dom*ovi*, dol*ovi*. Na počátku slov dělo se toto rozšiřování jen po předložkách; poněvadž pak předložky se svými pády se pojí ve slovo jedno, tedy i to rozšiřování je v prostředku slova, na př. v-*uo*nomno kútě (Mast.) s-*uo*bú stranú, v-*uo*buvi, v-*uo*dění, v-*uo*pravu, k-*uo*bědu, k-*uo*tci, s-*uo*čí, v-*uo*či, v-*uo*bec, v-*uo*kol atp.*)

---

*) Z toho pravopisné pravidlo: *ů* se píše
1. kde ve slově příbuzném bývá krátké *o* na jeho místě, na př. b*ů*h (dle gen. b*o*ha, přídavn. b*o*ží atd.), v*ů*· ˇ‘i), bratr*ů*v (dle žensk.

Poznam. 2. Ve tvarech jako v-*uo*bec, v-*uo*kol, k-*uo*bědu, s-*uo*čí atp. je prvá slabika dlouhá a za starší nerozšířený tvar jejich pokládáme důsledně v-*ó*bec, v-*ó*kol, k-*ó*bědu, s-*ó*čí atp. Že nynější čeština spisovná má naproti tomu jen krátké *o* (*o*bec, *o*běd atd.), v tom sluší spatřovati rozdíl jen dialektický, podobně jako ve slovích s*o*va a s*ů*va, sm*o*la a sm*ů*la, k*o*sa a k*ů*sa, r*o*sa a r*ů*sa, h*o*ra a h*ů*ra atp. Ostatně nebyly jmenované tvary jako k-*uo*bědu atp. nikdy pravidlem všeobecným v jazyce spisovném a spisovná čeština nová docela se jich zhostila až na akkusativy *vůbec*, *vůči* a *vůkol*, kterých užívá za příslovce.

§. 82.

β) *ó* rozšířilo se někdy v *ou*.

Rozšíření *ó* v *ou* vyskytuje se v několika případech, když se kmenová slabika zdloužením stupňuje, na př. b*o*řiti-b*ou*rati (místo b*ó*rati, jako k*u*liti-k*ou*leti), chr*o*mý-pochr*ou*mati, r*o*sa-zar*ou*sati, br*o*diti-br*ou*zdati se; a častěji, když se slabika jen prostě dlouží, na př. Mil*o*š-Mil*ou*šek, Jar*o*š-Jar*ou*šek, atd.

Poznam. Ještě častěji vyskytá se toto rozšiřování v nářečích obecných, na př. r*ou*žička (m. r*ó*žička, Suš. 726), v*ou*z (m. v*ó*z, v*ů*z, Šemb. 54), moz*ou*l (vedlé moz*o*l), přík*ou*pek a p., obzvláště ve jménech přijatých z jazyků jiných, jako: c*ou*l, mel*ou*n, pr*ou*ba, fěrt*ou*šek, Šalom*ou*n a j.

§. 83.

γ) *ú* se rozšířilo v *au* (později *ou*).

Dlouhé *ú* se rozšířilo v *au* a *au* seslabilo se později v *ou*.

Proměna tato stala se ve slabikách kmenových na začátku i v prostředku slov, na př. *ú*kol-*au*kol-*ou*kol, *ú*řad-*au*řad-*ou*řad, *ú*sta-*au*sta-*ou*stní, s*ú*d-s*au*d-s*ou*d, s*ú*diti-s*au*diti-s*ou*diti, dl*ú*ho-dl*au*ho-dl*ou*ho, nes*ú*c-nes*au*c-nes*ou*c atd.; — a ve slabikách ohýbacích v instr. jedn. vzoru *ta* a *ryba:* t*ú* ryb*ú* - t*au* ryb*au* - t*ou* ryb*ou*, v gen. lok. dvoj.: ob*ú* dv*ú* ruk*ú* - ob*au* dv*au* ruk*au* - ob*ou* dv*ou* ruk*ou*, a ve 3. os. množ. ved*ú*-ved*au*-ved*ou*.

---

bratrova), n*ů*še (dle n*o*siti), odr*ů*da (dle odr*o*diti), v*ů*bec (v-*o*bec), v*ů*či (= v-*o*či), v*ů*kol (= v-*o*kol) atd.; — (ale v kup*u*ji, kup*u*j a p. nevzniklo *u* z *o*, jak by se dle kup*o*vati zdáti mohlo; v b*ů*vol vedlé b*u*vol pak jen dle zvyku jest *ů* m. *ú*);

2. v genitivech a dativech had*ů*v, had*ů*m atp., a ve příslovcích dom*ů*, dol*ů*.

Na začátku slov neprovedla se tato proměna v jazyce spisovném nikdy úplně; vedlé *au*řad psalo se také vždy *ú*řad, vedlé *au*sta také *ú*sta atd.; a takovým pravidlem řídí se také spisovná čeština nynější: není s chybou psáti *ou*řad, *ou*dolí, *ou*stní atd., ale větším dílem píše se *ú*řad, *ú*dolí, *ú*stní atd.

V celku stala se tato proměna všude tam, kde podlé pravopisu novočeského píšeme *ú* neb *ou*, vyjmouc ovšem slova, kde *ou* vzniklo rozšířením z *ó* (b*o*řiti-b*ou*rati, moz*o*l-moz*ou*l), a pak slova jako d*ou*fati, B*ou*slav, B*ou*sov a p., kde *ou* vzniklo stažením z *o-u*: d*o*-*u*fati, B*oh**u*slav.

Co do času vyvíjejí se tyto proměny v jazyce spisovném takto: do sklonku XIV. stol. panuje *ú;* od konce XIV. stol. vyskytuje se *au* nejprve porůznu a čím dále hojněji, až ve 2. pol. XVI. stol. pravidlem se stává a zůstává až do pol. XIX. stol.; od r. 1849 píše se všeobecně *ou;* toto vyskytuje se porůznu již ve 2. pol. XV. stol. (u písařů necvičených) a to je důkazem, že psané *au* již tenkráte se vyslovovalo *ou*, že tedy *au* velmi brzy po svém vyskytnutí seslabilo se v *ou*.

Poznam. V nářečích zůstalo namnoze *ú* nerozšířené, zejména v domažlickém v Čechách, valašském a slováckém na Moravě, opavskoostravickém ve Slezsku a v trnavském a východním slovenském v Uhrách; spisovná slovenština má *ou* jen v instrum.: žen*ou* atp. Jinde (a to většinou v Čechách) je zase *ou* pravidlem i na začátku slov, kde jazyk spisovný dává přednost nerozšířenému *ú*, na př. *ou*řad, *ou*kol atp. *)

§. 84.

ð) *ý* se rozšířilo v *ay*, *aj* (později *ej*).

Dlouhé *ý* rozšířilo se v *ay;* ježto pak *y* již záhy začalo se vyslovovati úzce jako *i*, bylo *ay* = *ai* = *aj;* toto pak *aj* později přehlásilo se v *ej*. Na př. p*ý*cha-p*aj*cha-p*ej*cha, b*ý*ti-b*aj*ti-b*ej*ti, v*ý*klad - v*aj*klad - v*ej*klad, svat*ý* - svat*aj* - svat*ej*, svat*ý*ch - svat*aj*ch-svat*ej*ch atd.

Úplně neprovedla se tato proměna ve spisovném jazyce nikdy; i když se píše p*ay*cha, p*aj*cha a p*ej*cha, píše se vedlé toho také p*ý*cha atp., ano tento způsob byl vždy pravidlem a zůstal jím i ve spisovné češtině nové, kde jen v některých slabikách kmenových a

---

*) **Na tom zakládá se mechanické pravidlo pravopisné: na začátku slova píše se *ú*, kde se obecně vyslovuje *ou*: *ú*řad dle *ou*řad atd. — V prostředku slova píše se *ú* v mohútný slovútný a ve slož. z*ú*rodniti atp.**

jen výjimkou dopouští se *ej* místo *ý*, na př. t*ej*n vedlé t*ý*n, h*ej*řiti v. h*ý*řiti atp.

Co do času vyskytuje se proměna *ý* v *aj* v památkách písemných zaroveň s proměnou *ú* v *au*, totiž na konci XIV. stol.; z *aj* pak stalo se *ej* zpátečným přehlasováním ve stol. XVI.

Poznam. V nářečích obecných a zvláště v Čechách ujalo se *ej* téměř všeobecně a je pravidlem za spisovné *ý**); jen v instr. jedn. *dobrým* atp. nechává se *ý* (bezpochyby na rozdíl od dat. mn.: instr. dobr*ý*m a dat. mn. dobr*ej*m), ač místy i zde se slyší *ej* (s velk*ej*m hlukem atp., podkrk. 50; s mil*ej*m panem Bohem, Suš. 514; podobně v Radě Zvířat 1628: s tím hol*ej*m netopajřem; v Aesop. bajk. 1584: hlasem sv*ej*m, s lačn*ej*m životem; a již na konci XIV. st.: t*aj*mž provazem).

§. 85.

ε) V nářečích obecných rozšiřuje se také *í* v *ej*, na př. cítiti-c*ej*tit, z*í*skati-z*ej*skati, nož*í*k-nož*ej*k, nož*í*ček-nož*ej*ček, voz*í*k-voz*ej*k, les*í*k-les*ej*k, z*ej*ma, ano místy říká se i mnoz*ej*, velic*ej* (místo mnoz*í*, velic*í*, v nářečí podkrk. Kouble 49), *čej* (m. *čí*, *čej to pachole?* Suš. 218).

Poznam. V památkách staročeských bývá *í* dosti často rozšířeno v *ie*, na př. s n*ie*m, ze stienóv lesn*ie*ch, p*ie*ná RK. (sr. §. 90. 1).

§. 86.

ζ) Porůznu a nejvíce dialekticky vyskytuje se také rozšíření *é* v *ej*, na př. p*ej*sek (m. *pések od krátkého pes, jako d*ou*bek od

*) Na tom zakládá se pravidlo pravopisné: píše se *ý*, kde se obecně vyslovuje místo něho *ej*, na př. p*ý*cha vedlé obecného tvaru p*ej*cha, zm*ý*liti vedlé ob. zm*ej*lit atp. Ale ne za každé slyšené *ej* smí se psáti *ý*, nýbrž jen za to, které z *ý* povstalo, což mnohdy (zejména ve slabikách kmenových) se poznává potom, že proti němu bývá ve slovích příbuzných krátké *y*; na př. p*ý*cha dle ob. p*ej*cha a p*y*šný, v*ý*ška dle ob. v*ej*ška a v*y*soko. Kde obecné *ej* z *í* vzniklo, tam se jen *í* psáti smí, na př. c*í*titi, voz*í*k, ob. c*ej*-tit, voz*ej*k. — Příslovka *zítra* a *zejtra* psává se někdy také z*ý*tra, ale sotva po právu. Ve stčeštině byly dva výrazy příslovkové s genitivem *jitra*, jeden s předložkou *z* a druhý s předložkou *za*, *z-jitra* a *za-jitra*; na př. *zjutra* (přehláskou tedy *zjitra*) *záhe rozpálímy krutost vśu* (Čstm.) a *cos dnes byl volen sobě, snad nám zajitra povolen budeš* (Tkadl. II. 39). Ze *zjitra* stalo se *zítra* změnou *ji* v *í* (odsutím a zdloužením) a čte se již v památkách starých, na př. *inhed zítra, ne k večeru, vstavše* (Kat. 27), *pak netáhnu zítra vstáti* (tamt. 171); na obou těchto místech je *zítra* = *zjitra* = časně ráno. Ze *za-jitra* vzniklo zase vysutím *zajtra* a přehláskou *zejtra*; na př. *pak zajtra u pravej zoře by Čech sám jedin na hoře* (Dal. 2. 25). Vedlé obou těchto správných tvarů *zí*tra a *zej*tra vyskytuje se druhdy také z*ý*tra; je to nejspíše zůstatek po pravopise bratrském (§. 4, IV), který mimo to i v z*ej*tra oporu nalezl, když se (ovšem chybně) soudilo, že proti z*ej*tra má býti spisovné z*ý*tra, jako proti obecnému p*ej*cha je spisovné p*ý*cha a jako se proti obecnému pr*ej* (ze pr*aj* m. pr*aví*) utvořilo spisovné pr*ý* (§. 111, 2, *δ*).

d*u*b a p.), n*ej*ní (z prodlouženého *né*ní místo n*e*ní, Erb. pís. 170), a podobně m*ej*lí (z prodlouženého m*é*lí m. *jmelí*), t*ej*ď (z prodlouženého t*é*ď m. t*e*ď atd., v nář. podkrkonošském); i ve psaných památkách nalézají se četné stopy tohoto rozšíření, na př. l*ej*níci slíbili (m. *lé*níci = kteří mají léna, Pass. Hank. 628), ve sv*ej*m srdci (místo ve svém srdci, NR. 149); na sv*ej* hlavy (m. na sv*é*), město velik*ej* (m. velik*é*), pro velik*ej* bolesti; najliutěj*ej* vedro (m. najliutěj*é*, RK.); požehnaj dědiny tv*ej* a vládni jimi; oběti tv*ej* v obezřeniu mém sú vezdy (Žalt. Klim. l. 18 a 37).

§. 87.

Že příčinou těchto proměn je grammatická délka, o tom

1. ta okolnost nás přesvědčuje, že proměna místa nemá, jakmile slabika přestane býti grammaticky dlouhou; na př. *lé*tám-*lí*tám, ale letím; s*ú*d-s*au*d, ale s*u*dí; m*ie*ra-m*í*ra, ale instr. m*ě*rou; l*ú*ka-l*au*ka (l*ou*ka), ale gen. množ. l*u*k. Dále pak

2. nasvědčuje tomu i obdoba jazyků jiných, kde působením délky — nebo někdy přízvuku místo délky — podobné, ano tytéž proměny se objevují, jako v češtině; tak na př. anglické *ee* znamenalo původně *é* a vyslovuje se nyní jako *ý* nebo neměkčící *í*, *green* (zelený, vyslov *grýn*); starohornoněmecké *tôn* zní středohornoněmecky *tuon* (= thun) a latinské přízvučné krátké *o* v *bónus*, *lócus* atp. prodloužilo se pod přízvukem v $\bar{o}$ a rozšířilo se pak v *uo*, ital. *buono, luogo;* ze starého něm. *hûs* je nové *Haus*, *trûric-traurig*, atd.; podobně *lîp-Leib*, *wîp-Weib* atd. Také v češtině zdá se někdy, že rozšíření se stalo ve slabice krátké, na př. když prvé slabiky slov *zi*ma, *o*bec srovnáme s rozšířenými *zej*ma, v-*uo*bec nč. v-*ů*bec. Ale tu nicméně přece slabiku dlouhou před sebou máme a tedy i rozšíření způsobené kvantitou slabiky. Třeba totiž nebyla ta slabika dlouhou dle nářečí spisovného, zajisté je dlouhou v tom nářečí, ve kterém je samohláska rozšířená, a z*ej*ma, v*uo*bec atp. nevzniklo tedy z krátkého z*i*ma, *o*bec, nýbrž ze dlouhých tvarů *zí*ma, *ó*bec, které se tak vedlé tvarů krátkých vyvinuly, jako sm*ů*la vedlé sm*o*la, s*ů*va v. s*o*va atp.; jsouť dialektické rozdíly i co se délky slabik týká a obzvláště ve slabikách přízvučných snadno i délka se vyvine.

Poznam. Některé obecné formy s *ej* dopouštějí výkladu několikerého. Na př. op*ej*řiti mohlo vzniknouti rozšířením z op*é*řiti, anebo rozšířením z op*í*řiti (op*ý*řiti), jež by bylo zouženinou z opéřiti; — inf. hř*ej*t možno odvoditi rozšířením ze hřéti, anebo vysutím ze hř*ej*ati; — instr. duš*ej* místo duš*í* buď rozšířením *í* v *ej* vznikl, anebo souvisí s tím instr., jehož český tvar dle stb. duš*eją* by byl *duš*eju;* — 3. os. množ. chvál*ej* m. chvál*í* dle jednoho výkladu povstala přesmyknutím stčeského chvál*ie*, ale mohlo se také rozšířiti *é* v *ej* následkem kvantity (stč. chvál*ie* pozd. chvál*é* rozšířené chvál*ej*), anebo vznikla tato forma dle obdobných tvarův

uměji, *házejí* (jako se obecně říká *[oni] uměj*, *házej*, tak stalo se také zvykem, říkati *[oni] chválej*). V těch a takových případech podobá se, jakoby několik příčin zaroveň ku proměně bylo svádělo a nutilo a jakoby na př. obecné *chválej* bylo vzniklo i náchylností rozšířiti *é* v *ej* (chválé-chválej) i svůdnou analogií obecně užívaných forem *[oni] uměj* atd. Jinde slyší se dialekticky : *[oni]* umí, hází, shání, ano i *[oni]* jí, neví a nepoví (doudl. 26; domažl. a místy na Moravě, Šemb. 15); to jest bez odporu účinkem chybné analogie a dle toho i dialektické chválej nejbezpečněji za účinek chybné analogie pokládati můžeme.

III. Jiné seslabování a sesilování jakož i střídání samohlásek.

§. 88.

Mnohdy je patrno, že se samohláska seslabila nebo sesílila, ale příčina toho není dosti zřejma; takové proměny samohlásek jmenujeme prostě seslabováním a sesilováním. Na př. pr*a*-národ-pr*o*národ, j*u*nák-j*o*nák. Avšak jsou i takové případy, kde samohlásky závažnější a méně závažné v témže slově se střídají, ale viděti není, která z nich je původní a nastalali změna seslabením čili sesílením; v těch případech znamenáme tedy prostě jen střídání samohlásek, na př. st*o*nati a st*é*nati, syk*o*t a syk*e*t.

§. 89.

a) Důležitější případy, ve kterých se jeví seslabení samohlásek:

1. Střídnice za *ą* seslabila se v *y*. Tak na př. genitiv jedn. a nom. vok. akk. množný měl by zníti stb. *žen*ą* (jako obdobný měkký vzor duš*ę*) a český *žen*u*; ale za žádané *ą* a žádanou střídnici jeho *u* máme seslabeniny *y*, žen*y*. Bez této proměny nelišil by se tento tvar od akkusativu jednotného.

2. Střídnice za *ą* seslabila se ve střídnici za *ę*. Tak měl by býti nominativ jedn. muž. a stř. stbulharsky *pek*ą* a česky *pek*u* (podlé gen. pek*ą*šta pek*ú*ca, dat. pek*ą*štu pek*ú*cu, ž. nom. pek*ą*šti pek*ú*ci, atd., lat. am*an*tis, ř. *λύοντος* ly*on*tos); ale za žádané *ą* a žádanou střídnici jeho *u* máme v češtině střídnici za *ę* a jednotný nom. mužský a střední (ve stč.) zní pek*a*. Bez této proměny nelišil by se tento tvar od 1. osoby jednotné.

3. *a* seslabuje se v *o* v předložkách p*a*-p*o*, pr*a*-pr*o*, r*a*z-r*o*z, a ve slovích cizích. Na př. p*a*rob a p*o*roba, p*a*huba-p*o*hubiti, p*a*-

chuť i pochuť, paseka-posekati, paprslek- stč. poprslek (JM. 407; RH. 30); pamatovati doudl. pomatovat; pranárod a pronárod; sl. rázporok česky rozporek, rázsocha-rozsocha, ráztok-roztok, rásol-rosol (rozsol) atd.; lat. altare č. oltář, castellum-kostel, camera-komora, caminus-komín, caminata-komnata, paganus-pohan, acetum-ocet, compater-kmotr, atd.; staroněm. channa č. konev, abbas stněm. abbât č. opat atd.

Sem patří také dialektické seslabení *á* v *o*, na př. jo mom řodku karafije m. já mám řádku, jo chovom m. já chovám (Suš. 272 a j.).

4. *a* seslabuje se v *e*. Na př. hlas-hlesnouti; nám stč. také nem, vám-vem, nastojte-nestojte, bez mála-bez-mále (Dal. 69. 8), zače-zeče atp.

Dialekticky: taky-teky, bahno-behno (domažl., Šemb. 15), *až-ež* (od vrchu ež do země, Suš. 129, 154 a j.), atd.

5. *a* seslabuje se v *i*. Na př. stč. asa-asi; *patvořiti-potvořiti-pitvořiti.

6. *o* seslabuje se v *u* ve slovích cizích, na př. episcopus-biskup, Nicolaus-Mikuláš, Jacobus-Jakub.

Sem patří snad i moravské vun m. on, vutevřit, šohaj vuře (Suš. 215, 220, 253, 300 a j.)

7. *o* seslabuje se v *e*. Na př. stč. tobú-tebú, tebou, sobú-sebú, sebou; — stč. tamo i tame, kamo-kame, nikako-nikakež, tako-takež; — stč. jedno i jedne (jen), kto i kte, nikto i nikte, co i čse, nico i nice; vtorý-vterý, nohanehet, zpósob-zpósebiti, nobrž zdlouž. nóbrž seslab. *nébrž* zouž. nýbrž; stb. toprvo č. teprve atp.

Příklady dialektické: domů domažl. demu, dolů-delů; — tobě doudlebsky tebě, sobě-sebě; — toho mor. teho, oneho, keho, jedneho, dat. temu lok. tem atd. (Šemb. 35); — v uherské slovenštině je pravidelně pre za české pro (Hatt. sl. 38): probrati-prebrať, prohnati-prehnať, probuditi-prebudiť.

Poznam. *tobú* a *sobú* je ve staročeských písemných památkách pravidlem až do XIII. stol.; ve stol. XIV. starší *tobú, sobú* a mladší *tebú, sebú* vedlé sebe jdou; od stol. XV. jest *tebú, tebau, tebou.*

8. *u* seslabuje se v *y*. Na př. surový-syrový, hluboký-hlyboký, peluň-pelyněk; dialekticky slyší se také venky, po mály (v Krkonoších), po česky, po chudopacholsky (na Moravě), mysí (v Novohradsku na Slov.) atd. — Podobně seslabuje se *au* (pozdější *ou*) v *aj* a přehláskou v *ej*, jakož viděti zvláště na slovích cizích, na př. něm. Gaukler-kajkléř-kejklíř, Hauptmann-hajtman-

h*ej*tman; místo hl*ou*bka mluví se také hl*ej*bka, m. chl*ou*stnouti-chl*ej*stnouti atd. Ve všem tomto seslabování ukazuje se týž poměr hlásek seslabených, neboť *ou : ej = au : aj = ú : ý = u : y.*

9. *y* seslabuje se v *e* (a *ý* v *é*). Na př. v 1. os. množné: stč. nesem*y*-nesem*e*, imperat. nesm*y*-nesm*e*, aor. nesechom*y*-nesechm*e*; ve slovích jednotlivých: m*y*ji-m*e*ji, m*y*j-m*ě*j, a taktéž r*y*ji a kr*y*ji; stč. n*y*nie-n*e*nie (jež se stalo právě n*e*nie, kdež přívuzných králóv nenie, ep. zlom. ve Výb. I. 169; to sě ot nás n*e*nie otchýlilo, Kateř. 175; dán list n*e*nie v sobotu, Listy Žižk. Výb. II. 279), zah*y*-zah*e*; h*y*bký-h*e*bký, sek*y*ra-sek*e*ra, pr*y*č-pr*e*č; nezb*e*dný vzniklo snad z nezb*y*dný a toto z nezb*u*dný.

Pravidlem všeobecným je toto seslabení v nářečí hanáckém: r*y*b*y*-reb*e*, vžd*y*ck*y*-d*e*ck*e*, dobr*ý* pán - dobr*é* pán, mil*ý* s*y*náčku - mil*é* s*e*náčku, atd. (Viz též §. 112. pozn.)

Poznam. V 1. os. množ. střídají se v historické češtině tři koncovky *-my -me -m.* Aoristy jako nesecho*my* a nesech*me* vyskytují se sice ve XIV. stol., ale pravidlem mají aor. a imperfektum od nejstarší doby jen *-m*: rozmyslěcho*m* RZ., přětrpěcho*m*, milovacho*m* (RK.). Naproti tomu jde indikativ a imperativ nese*my* a nes*my* od nejstarších památek až do počátku XVI. stol. (u Olomúce dosud se slyší nese*my*, má*my*) a vedlé toho od XIV. stol. také indik. nese*me* a nese*m* a imperat. nes*me*; od XV. stol. je pravidlem novočeské nese*me*, nes*me* a nese*m*, vedlé něhož staré nese*my* a nes*my* do poč. XVI. stol. jen výjimkou se naskytuje.

10. *y* seslabuje se v *i*. Na př. r*y*četi-ř*i*četi, stb. t*y*sąšta-t*i*síc. Všeobecně nastoupilo toto seslabení, když původní, etymologické *y* začalo se vyslovovati způsobem nynějším jako *i*; nyní zajisté, vyjma nářečí některé, vyslovuje se jednostejně *vy*soký a *vi*seti, *bý*ti a *bí*ti, *lý*ko a *lí*ce atd.

Poznam. Již Hus vytýká Pražanům, že matou *y* a *i*, a Bratří českomoravští, jinak bedliví pozorovatelé jazyka, učí psáti c*y*z*ý* s*ý*la atd. Z toho jde, že původního rozdílu mezi *y* a *i* ve středních Čechách již ve XIV. stol. se nedbalo a že již v XVI. st. těžko bylo rozeznati ve výslovnosti původní *y* a *i*.

11. *e* a *ě* (ѣ) seslabuje se v *i*. Na př. přec*e* (= *před* + *se*, jako *zase* = *za* + *se*)-přec*i*, dobrod*ě*ní-dobrod*i*ní; j*i*stý pochází od koř. j*e*s (= býti, *jes*-m, *jes*-t atd.); stč. nal*i*t i na-l*e*t (srov. něm. flugs a na-chvat, na-kvap, na-spěch; v. Jgm. Sl.); adverbia dálej*i*, trapněj*i* a p. mají ve stč. *e*: trapněj*e* (a podobně stb. prъvěj*e*) a jsou to tedy seslabené akkusativy střední. Nejdůležitější je tato měna samohlásek ve skloňování: kde kmeny tvrdé v koncovce mají

ě (ѣ, *ě* nebo zdloužené *ie*, *í*), tam jejich obdobné kmeny měkké mají *i* (nebo zdloužené *í*), na př. žen*ě*-duš*i*, měst*ě*-moř*i*, t*ě*ma-j*i*ma, t*ě*ch-j*i*ch, t*ě*m-j*i*m, t*ě*mi-j*i*mi, stč. had*ie*ch-muž*í*ch, t*ie*m-j*í*m.

Sem patří také dialektické š*i*l místo š*e*l (deň bílé jož vešil, seneček nepřešil; snad ho voda vzala lebo na vojno šil, Suš. 223), pov*i*z m. pov*ě*z (Suš. 387 a j.), imperativ jd*i*te m. jd*ě*te, zas*i* m. zas*e*, a j.

Poznam. Mohlo by se zdáti, že v žen*ě*-duš*i* atd. je přehláska, jako v žen*a*-duš*e*, žen*u*-duš*i* atd. Ale není tomu tak, neboť při přehlasování mění se nepodnebná samohláska v podnebnou, kdežto zde *ě*, *ie* nejsou nepodnebny; a pak má srbskochorvátština a slovinština i ve tvrdých kmenech *i* místo našeho *ě*: žen*i* česk. žen*ě*.

12. Konečně možno za seslabení pokládati změnu samohlásky *i* v souhlásku *j* a podobně *u* ve *v*. Na př. *i*měti a *j*mieti (ve v. 8slab.: ten *imieše dceř jedinu; 10slab.: hrdlo, ňadra rozhalena *j*mieše, RKral.) a podobně *i*mě-*j*mě, *i*hra-*j*hra, *i*du-*j*du; dále bo*j* m. bo*i* (z koř. b*i*), *v*terý vedlé *ú*terý, ko*v* m. ko*u* (z koř. k*ŭ*), trá*v*a m. tra*u*a (z koř. tr*ŭ*). Sem patří také kup*ov*ati m. kup*u*-ati, vrch*ov*atý m. vrch*u*-atý atp. Byla tu totiž místo *u* dvojhláska jako stb. оѵ (§. 16, pozn. 5), a ta seslabila se dvojím způsobem: 1. před samohláskami změnila druhý svůj člen ѵ (ŭ) ve *v* a z -o*ŭ*a- stalo se -o*v*a-, na př. kup*u*-ati stb. kupоѵ-ati = *kupo*ŭ*-ati — kupo*v*ati; 2. před souhláskami pak seslabila se v *u*, na př. kupоѵ-ją — kup*u*ji.

Změny *i* v *j* a *u* ve *v* vyskytují se také dialekticky a ve verších staročeských. Zejména spojka *i* měnívá se v *j*, kdy předcházející slovo se končí samohláskou Na př. nad tě *j* krású neslýchaně (t. sahá, Kateř. 31, verš 8slab.); stavěj sobě tvrze *j* hrady (NR. 141); ohleduje lúky *j* sady (NR. 91); mohla bych a *j* choditi (Suš. 177); měl jsem já koňa, ba *j* sem byl doma (Suš. 222). Podobně: Eman*v*el (m Eman*u*el) to znamenáno (Kat. 109) a obecné *zv*ostati ze stč. *zu*ostati.

Poznam. Změnu *i*du-*j*du, *i*měti-*j*mieti, *i*mě-*j*mě, *i*hra-*j*hra možno vykládati také tím, že za náslovné *i*- bylo *ji*- a z toho *i* se odsulo; *i*du-*ji*du-*j*du.

§. 90.

b) Důležitější případy, ve kterých se jeví sesílení samohlásek.

1. *i* sesiluje se ve měkké *e* neb *ě*, dlouhé *í* v *é* n. *ie*. Na př. mus*i*ti-mus*e*ti, mysl*i*ti-mysl*e*ti, bydl*i*ti-bydl*e*ti, kož*i*ch-kož*i*šník-kož*e*š-

ník, Žirotín-Žerotín, stč. přímiřie(sr. mír)-příměří, zvlasti-zvláště, libo-lebo-nebo (stč. libo málo libo vele, RH., Výb. I. 249; slovensky *lebo;* změnou pak *l* v *n* české *nebo*), lij-lej, šíje-zášejky (m. zášijky); staročesky velmě m. velmi, tě m. ti (enklit.), mátě m. máti, jáz vize m. vizi (vidím), ot věce m. věci, tobě mdlu jsúce m. jsúci (dat., přehlasovaný ze jsúcu), slyšal ženu plačúce m. plačúci (akk. přehl. z plačúcu); — ve příponě *-ovec* místo *-ovic:* Vršovici-Vršovec, Malovec; ve slovích cizích: signare-žehnati, christianus-křesťan, prior-převor.

Dlouhé *í* sesílené ve dlouhé *é* slyší se na Hané, na př. síla-séla, blíž-bléž, slíbiti-slébiť atd. Ve staré češtině podobá se k tomu rozšiřování *í* v *ie* ve příkladech jako jsou piesmo m. písmo, s niem m. s ním, lesniech m. lesních atd. (sr. §. 85, pozn. a viz také poznámku *) při odstavci následujícím).

2. *i* sesiluje se v *u* ve stč. tocuž m. tociž (totiž).

Poznam. Mimo to psáno také *u* a *iu* místo žádaného *i* a *í* v inf. bíti, v nom. množném otci, gen. mn. ovcí atd.; ale nelze uvěřiti, že by byl inf. zněl skutečně *bítu*, nom. mn. *otcu*, gen. mn. *ovcú* neb *ovciu*, a máme tu před sebou spíše chybu písařskou: ve XIV. stol. vykonávala se přehláska *u* v *i* a psalo se ještě na př. v dat. otcu, ač se již vyslovovalo otci; tím bezpochyby sveden písař některý psal i tam *u* za slyšené *i*, kde nebylo přehlásky, a tedy na př. i za slyšený nom. množ. otci napsal otcu*).

3. *e* sesiluje se v *a*. Na př. stb. želądь stč. želud (RH. 186.) — nč. žalud; šel — stč. i přišal, nešal (Alx. 1133, 1137; bezpochyby dle obdoby *slyšal, běžal*); poněvadž — stč. poňavadž; atd. Obzvláště často takové sesílení nalézá se ve slovích z němčiny vzatých s koncovkou *-ář* neb *-ar* (proti něm. *-er*), na př. richtář (již v KR.), šafář (Tm.), farář, rejthar a p., pak ve příjmeních Fejfar, Vohnar, Štelcar, Rozlar (v list. z r. 1437, Archiv Č. I. 345), Henigar (r. 1499, tamt. 356), Prennar (r. 1454, t. II. 460).

---

*) Také v jiných případech písaři podobným způsobem chybovali. Na př. psalo se starším způsobem kuoň, saud, paycha a vyslovovalo se již novočesky kúň, soud, pejcha; tím mátli se písaři někteří a psali také: celuo ves m. celú, jsuo učinili m. jsú, Bauslav m. Bouslav (staž. z Bohuslav), najsem m. nejsem atd. Nejčastěji bývá tímto způsobem psáno *ie* místo *í*. Někde to ovšem může býti skutečné rozšíření nebo sesílení samohlásky *í* (v. poznam. předcházející a poznam. při §. 85), ale často tu písař spřežkou *ie* zajisté ne dvojhlásku *ie*, nýbrž jednoduché dlouhé *í* rozumí; to podobá se zejména v památkách, kde se takové případy zhusta vyskytují, jako na př. v českém překladě Majestas Carolina: duostojenstvie královskému (83), k skutečnému v spravedlnosti ukázánie (102), k vedenie spravedlnosti (105), proti ustanovenie tomuto (126), v královstvie našem (125, nom. bývá v MC. královstvie), na dědictvie vlastním (113, ač neli na dědictvě), svědkové cizie (135), řečených dědictvie (142) atd.

4. *y* sesiluje se v *u* a *o* v b*y*l, které se dialekticky vyslovuje také b*u*l a b*o*l.

5. *u* sesiluje se v *o* a dlouhé *ú* v *ó*. Na př. j*u*nák-j*o*nák, š*u*haj-š*o*haj, ch*u*máč-ch*o*máč, ch*u*ravý-ch*o*roba, st*u*peň-st*o*pa, chl*u*m-chl*o*mek, stč. or*u*dovati-or*o*dovati; staročesky též m*o*siti, roz*o*m, os*o*die; ve slovích cizích: reg*u*la-řeh*o*le, *U*rtheil-*o*rtel, *U*lrich-*O*ldřich.

Na Hané a v západní Moravě: tráva s*o*chá, kosa t*o*pá, j*o*ž sl*o*nýčko za˙hor*ó*, spadn*ó*t, zapomen*ó*t (Sušil, pís. 521, 558, 281).

§. 91.

c) Důležitější příklady, kde pouhé střídání samohlásek pozorujeme:

1. *o* střídá se s *e*. To nalézáme ve slovích jako st*o*nati-st*e*nati zdlouž. st*é*nati, ve slovenském l*o*b*o*da a českém l*e*b*e*da a p. Nejčastěji střídání toto ukazuje se v nářečích českých, když *o* a *e* zastupují stb. jery nebo když se vkládají do skupenin souhláskových; na př. ve příponě *-et*, *-ot* stb. *-ъtъ:* stč. skřeh*e*t- nč. skřeh*o*t stb. *skrъgъtъ (dle *skrъgъtati*) a podobně stč. tluk*e*t, syk*e*t, drnk*e*t, blsk*e*t, rach*e*t, hřm*e*t; česky d*e*ska sl. d*o*ska stb. dъska, m*e*ch-m*o*ch-mъchъ, syn*e*m-syn*o*m-synъmь, pát*e*k-piat*o*k-pętъkъ, or*e*l-or*o*l-orьlъ, js*e*m-s*o*m-jesmь, atd.

2. Ve kd*y*-kd*a*, nikd*y*-nikd*a*, odk*u*d-odk*a*d a p. máme před sebou neli sesílení *y* a *u* v *a*, tedy střídání těchto samohlásek.

3. Nejdůležitější je však střídání, které se pozoruje v historické a dialektické češtině při střídnicích za stb. *lъ*, *rъ*, *lь*, *rь*. Střídnicemi těmi jsou jednak souhlásky *l*, *r* s průvodnými samohláskami *e*, *i(y)*, *u*, *o*, *a*, jednak samohlásky *l*, *r*, jak nahoře v §. 36 ukázáno. Rozdíl mezi těmito střídnicemi je dialektický a časový; i obecná nářečí i minulý jazyk spisovný vzhledem k nim od nynějšího jazyka spisovného se odchylují.

α) V nářečích obecných slyší se p*e*lný, m*e*lha, smys*e*l (podkrkonoš. a doudleb.); k*e*rk, s*e*rce, s*e*rnec, sm*e*rt, perš*e*t (podkrkonoš. a domažl.); p*ry*v, h*ry*nec, s*ry*p (valaš.), nep*rý*ší (neprší, mor., Suš. 519), k*ri*v, *ri*cadlo (m. z*ri*cadlo, Světozor 1875, 595), tep*ří*va (domažl. a ostrav.); v*yl*ček, p*yl*ný (opavsk.), nap*il*níme (Suš. 701), ch*yr*t, s*yr*na (Suš. 623), h*yr*tuň (hrtan), s*yr*dečko, m*yr*kva (opav.); s*lu*zička, s*lo*uze (doudl.), s*lu*za (opav.), tep*ru*v (mor.), pet*ru*žel, v*ru*četi (Suš. 208); ž*ul*tý (opav., Suš. 341); sk*ro*z (třeboň.); ch*ar*pa vedlé chrpa; ž*l*č, ž*l*tý, s*l*nce (sl.), T*r*nov (m. T*ur*nov, podkrk.). Sem patří také některá jména vlastní, na př. K*ři*vo-

klát (staré K*r*voplát), K*ry*smol (v. K*r*smol, u N. Paky), V*il*ček, K*ir*pal a p.

β) V historické češtině spisovné znamenati jest i časový rozdíl v těchto střídnicích, a to ve dvojí příčině:

1. jednak totiž vyskytují se v nejstarších českých památkách (do poč. XIV. stol.) velmi často střídnice *le*, *li*, *il*, *el* a *re*, *ri*, *ir*, *er* tam, kde pozdější a nynější spisovná čeština má samohlásku *l*, *r* anebo střídnici jinou, na př. p*le*k nč. p*lu*k; *žleč* a *žlič* nč. *žluč*; p*le*zeň, P*li*zeň, P*il*zeň a P*el*zeň nč. P*l*zeň; p*re*venec (RZ.), p*ri*v (Cis. Mnich.), p*ir*venec (M. Verb.) nč. p*r*venec, V*er*bičané nč. V*r*bičané; a

2. jednak ukazuje se *le*, *re* býti střídnicí nejstarší (IX. až poč. XIII. st.) naproti mladším *li*, *ri* (XI.—XIII. st.), *il*, *ir* (XI.— poč. XIV.) a *el*, *er* (XI— stř. XIII.): tak čte se v listinách P*le*zeň-P*li*zeň-P*il*zeň-P*el*zeň, a tak bylo také p*re*venec(RZ.)-p*ri*v(Cis.)-p*ir*venec (MVerb.)-p*er*venec (dosud dial.).

Poznam. Že průvodná samohláska ve pl*e*zeň, pl*i*zeň, p*i*lzeň, pr*e*v, pr*i*v, p*i*rv atp. nejen v písmě byla, nýbrž také se vyslovovalo, tomu několik věcí nasvědčuje, zejména

1. ta okolnost, že tyto samohlásky i v dialektech živých se udržely a dosud se slyší, jak nahoře pod *α)* ukázáno;

2. jména německá některých míst českých, jako na př. K*re*tscham (K*r*čma v Žatecku), Dob*ri*kau (Dob*r*kov v okr. Chrudimském), B*rü*nn a B*rü*nnlitz (B*r*no, B*r*něnec na Moravě), Ud*ri*tsch (Úd*r*č v Chebsku), P*i*lsen, W*i*lkenau (V*l*kanov v Plzensku), W*il*kau (V*l*kov v Žatecku), P*il*hof (P*l*hov v okr. Náchodském), T*ir*schnitz (T*r*šnice v Chebsku), F*ür*witz (V*r*bice v Chebsku a Žatecku), T*ir*schowitz (D*r*žovice v Litoměřicku) a j. p.; jména tato jsou zajisté utvořena dle výslovnosti staročeské a zachovala bývalé původní samohlásky doposud;

3. nynější výslovnost v*l*k, p*r*v nastala odsutím samohlásek průvodných ze v*le*k, v*li*k, v*il*k, pr*e*v, pr*i*v, p*i*rv tak, jako se stalo krchov z něm. K*ir*chhof, vrtel (Suš. 252) ze v*ě*rtel něm. V*ie*rtel, konv*r*š z lat. konv*er*sus, dial. k*ň*že a k*ň*žky z k*ní*že a k*ní*žky (§. 12, pozn. 1), atd. Také německá nářečí podobným odsouváním samohlásky místy se odchylují od jazyka spisovného; na př. w'*r*t m. W*ir*t, k'*r*n m. K*or*n, h'*r*t m. h*ör*t, atd.

B. Samohlásky se odsouvají.

§. 92.

Nejvíce odsula čeština těch samohlásek, které byly ve střídě za stb. jery (v. §. 34—36); kdekoli totiž čeština proti stb. jeru nemá samohlásky žádné (ani pohybné), všude tam byla kdysi samo-

hláska nějaká, ale odsula se časem. Na př. za latinské *u* a *i* v somn*u*s a ign*i*s má stbulharština *ъ* a *ь* v sъnъ a ognь a měla i čeština samohlásku nějakou, ale odsula ji: *sen'*, *oheň'*.

§. 93.

Jiné příklady jsou:

1. *a* zřídka se odsouvá; na př. *A*lexius-*Lexa*.

Místo zač*a*la, zač*a*li, zap*a*la, zap*a*li atp. slyší se v obecné mluvě někdy *začli*, *zapli* atd., ale jazyk spisovný nedopouští forem takto zkažených.

2. *o* jest odsuto v *běžechmy*, *tažechme*, *bychme* m. běžech*o*my atd.; v *an*, *ana*, *ano*, *ande* m. a *o*n, a *o*nde atd.; v *rataj*, *rádlo*, *role*, *rolník* m. *o*rataj, *o*radlo atd. (od *o*r-, *o*rati; rusky *rataj* i *o*rataj); v *plzeň* vedlé stb. p*o*-lъza; ve *chci* m. ch*o*cu, *zabaliti* m. za-*ob*-valiti; v obecném *obědvati* m. obědovati; a zvláště často ve verších staročeských, kde se čte i *na 'heň* (m. na *o*heň), *pro 'na slova* atp. Dále v *neb* m. neb*o*, *jak*, *tak* a p. vedlé jak*o* a stč. tak*o*; v *tolik*, *kolik*, *několik* a p. vedlé sl. tolk*o* a stb. tolik*o*; také tam zhusta je odsuvka, kde *o* se seslabilo v *e*, o čemž doleji 5, *γ*.

3. *u* odsuto málokdy; v češtině spisovné je příkladem *mšice* m. *m*u*šica (*múcha*).

V obecných nářečích *chalpa* m. chal*u*pa; dativ sklonění zájmenného a složeného mor. *tom'* a *živém'* m. tom*u* živém*u* (Martin ale k živém Bohu přisáhal, Suš. pís. 713; praví jeden druhém, bratr bratrovi svém, tamt. 144; k mynarovém dvoru, Suš. 509); mor. *dom* a *do dom* m. do dom*u* (navrać se do dom, Suš. 196).

4. *y* jest odsuto v *dosti* m. do s*y*ti, *ptáti* m. p*y*tati, *kšíti* vedlé k*ý*chati, v *prospi* (MVerb.) m. pros*y*pi, stč. *ospu* nč. os*y*pu, *čtř* m. čt*y*ř, *naposled* m. naposled*y*; — zvláště pak zhusta bývá odsuvka, kde *y* se seslabilo v *e*, na př. nese*my*-nese*me*-nese*m*, o čemž doleji 5, *γ*.

5. *e* bývá odsuto velmi často.

α) Na začátku slova je odsuto v *biskup* vedlé *e*piscopus, jako v něm. *Bischof*.

β) Z prostředka slov (a tu počítáme předložku s pádem jejím za slovo jedno) jest odsuto etymologické *e* (neb *ě*) v imperativech *nesme*, *neste* atp. místo nes*ě*me, nes*ě*te; — ve *jsem*, *jsi*, *jsme*, *jste* m. jesm atd. (koř. *jes*); — ve *jho*, *jmu*, které někdy tak psáno bývá a častěji k vůli verši s touto odsuvkou čísti se musí místo j*e*ho, j*e*mu; ve krátkých tvarech *ho* a *mu* odsulo se

pak ještě *j;* podobně odsutím celé slabiky *je-* vznikla spojka *že* z původního *ježe*; — dále odsuto *e* ve stč. *chcmy* a *chcme* m. chcemy; ano i pouhé *chcm* se nalézá; — v *co*, jež povstalo smíšením souhlásek ze *čso* a toto z genitivu česo; — ve *dvacet*, *třicet* atd., místo tři-deseti atd.; podobně ve *dvanácet* kamenóv, *osmnácet* mužóv (As. 66, 67) m. -na-deset a v *jeden mecítma* atd. m. jeden mezi desítma (= 21); z *jedenáct*, *dvanáct* atd. místo jeden-na-deset odsuto jest *e* ze dvou slabik; — dále v *počkati* vedlé čekati; ve *řku*, *rčeš*, *rci* v. řekl; v nářek gen. *nářku*, pohřeb gen. *pohřbu; pkelný* je m. pekelný; *tdy* místo tedy (Dal. 4, 1); *krom-úterka* v. kromě-čtvrtka; *Zálší* m. Zálesí; atd. — Nejčastěji však odsouvá se z prostředka slov pohybné *e*, kterým se stb. jer zastupuje. Zůstává neodsuto, dokud ho pro snadné vyslovení slova potřebí jest; ale odsouvá se, kdykoli slovo tak se promění, že se vysloví snadně i bez pohybného *e*. Na př. den gen. *dne*, otec-*otce*, žnec-*žence*, pátek-*pátku*, čest-*ctíti*, obec-*občina*, orel-*orlice*, ode-mne a *od-sebe*, skrze-všecko a *skrz-okno;* atd. Stará čeština odsouvala ráda také pohybné *e* od předložky, když pád její se začínal touž nebo podobnou souhláskou, jakou se předložka končila; nyní pravíme ze-země, ze-svého, se-svým, ke-králi atp., ale ve stč. bylo pravidlem *z-země*, *z-svého*, *s-svým*, *k-králi* atd., jakož i dosud říkáme *s-sebou*, *od-domu* a p.

Se stčeským *jho* m. jeho srovnává se doudlebské a moravské *u-ňho* m. u něho, *za-ňho*, *o-ňho*, *na-ňho* (Suš. 112, 121, 226).

γ) S konce slov odsouvá se *e*, jež povstalo seslabením z *o* a *y*, na př. tamo-tame-*tam*, jedno-jedne-*jen*, nico-nice-*nic*, nikto-nikte-*nikt* (stč.); dvakráte(m. kráty)-*dvakrát;* 1. os. mn. nesemy-neseme-*nesem*, avšak *nesem* a p. slyší se jen v nářečích obecných a jen v těch třídách sloves, kde 1. os. jedn. má *-u: nesu-nesem*, *kupuju-kupujem* atd. naproti *trpím-trpíme*, *volám-voláme*, poněvadž by zde odsuvkou vznikla stejnost forem a tedy nezřetelnost. — Také odsuto bývá koncové *e (ě)* ode mnohých jmen podstatných vzoru *duše*, na př. *šíj*, *sluj*, *chvoj*, *postel*, *mez*, *hráz*, *tvrz*, *tíž*, *věž*, *stráž*, *mříž*, *stráň* atd. místo šíje, meze, věže atd.; — od komparativův a superlativů příslovcí *víc*, *nejvíc*, *míň*, *nejmíň* (ob.), *výš*, *níž*, *snáz*, *tíž*, *dál*, *blíž* a p. místo více, výše atd.; stč. hrděje seslab. hrději odsutím *hrděj* a podobně *lítěj*, *pěkněj* atd. (v. 6, *α*); — od přechodníku *nesouc* m. nesouce (množ. a dvoj.) a p.; — od zájmena *če* v *nač*, *proč* a p. vedlé načež, pročež; — od *přec* a *zas* m. před-se a za-se; — od *můž* a stč. *móž*, *toj*, *bieš* m. může, to-je, bieše (imperf. od

býti); — *zvlášť* m. zvláště; — od enklitického (příklonného) *-že* v *jenž*, *když*, *protož* a p. m. jenže, když*e*, protože atd.; ano i od spojky *že* odsuto někdy *e* a zbývá pouhé *ž*. (Šaf. Poč. 15, 16; Přísp. 76—78).

Poznam. Ve staré češtině čte se také 1. os. množ. *musím* místo musím*e* nebo musím*y*, a podobně *pokusím* (tobě věrni býti musím i s tobú všeho pokusím Alx. Výb. I. 156), *obořím* (v Živ. cís. Karla) atd.; ale tu nezřetelnosti nebylo, poněvadž týmže časem 1. os. jedn. nezněla *musím*, nýbrž *mušu* nebo *muši*, *pokušu* n. poku*ši* atd. — Spojka *že* vznikla ze vztažného zájmena *ježe*; z tohoto původního tvaru *ježe* vznikly rozličným odsouváním všecky pozdější: *jež*, *ež*, *ž* a *že*. Na př. *ježe* Christus bude na věky (v Evang. sv. Jana); *ež* nepálí oběť (RKr.); tako *ž* spade bezduch mezi mrchy (RKr.); neměj za zlé, *jež* sem bratra tresktal; *ež* tě otcem vzývá (leg., pol. XIV. st.)

6. *i* (a *í*) odsouvá se

α) v některých třídách slov velmi zhusta a jako z pravidla. Tak v nom. jedn. vzoru *hosť* a *kosť* jest odsuto až na některé vzácné výjimky: host*i*, chot*i*, smrt*i*, sanut*i* (v. §. 34); — dále bývá *i* odsuto od akkusativu jedn. těch jmen vzoru *duše*, která v nom. bývají bez *e* (v. nahoře 5, *γ*), na př. mez*e* akk. mez*i* n. *mez*, šíj*e*-šíj*i*-*šíj* atd.; — v komparativu a superlativu příslovcí radějí, nejradějí a p. povstalo *i* seslabením z *e* (radějé, = akk. střed.) a odsouvá se (v. 5, *γ*): *raděj*, *nejraděj*; — v přechodníku žensk. *nesouc* m. nesouc*i* stč. nesúc*i*; — v infinitivech v obecných nářečích pravidelně jest *i* odsuto: *pít* nebo *píť* místo spisovného pít*i*; — ve slovese určitém odsouvá se *i* (*í*) od 2. a 3. os. jedn., 3. os. množné a od imperativu: mútíš*i*(RZ)-*mútíš-moutíš*, myješ*i* (EvJ)-*myješ*, piješ*i*(RK)-*piješ*, ty js*i*-*tys*; jest*i*-jest; místo umějí a volají slyší se v mluvě obecné *uměj*, *volaj*; rozřěš*i*te(RK.)-*rozřešte*, bud*i*(RK.)-*buď*, ale bud*i*ž, sedn*i*, mysl*i* atd.; — také z přípony *ovic* se *i* často vynechává, na př. Vršov*i*ci-*Vršovci* (kněz vše Vršov*i*ce zhubi — zatrati veš *Vršovcóv* pluk, Dal. 57 v. 48 a 58) *Malovci* a p.

Infinitivě začalo se odsouvati *i* velmi záhy; již v RZ. dlužno čísti *iskať pravdu* m. iskat*i*, v RKr. *dáť šíju* a *slyšeť znova* m. dát*i* a slyšet*i*, atd.; v RH. *a jak zřieť na jeho těle* (8slab., Výb. I. 183); Lomnický píše dokonce *být*, *rýmovat*, *dokazovat* atd. — V 2. os. jedn. zachováno *i* ve js*i* a v několika příkladech stč.: mútíš*i* (RZ); myješ*i*, tiežeš*i* (tážeš), vies*i* (víš) a j. (EvJ.); piješ*i*, chceš*i* (RK.). — V imperativě nalézá se odsuvka již v nejstarších památkách: *volte*, *suďte*, *seber* (RZ.); ale vedlé toho jsou i impe-

rativy s neodsutým *i:* rozřěšite, ustavite, směrita, rozdělita (RZ.); věrite (EvJ); budi, otvoři, mluvi, vedi (RK.); přistupite, kupite (Mast.); sudi, ustavi, uslyši, prosti, posvěti, obráti (ŽWitt.); věři, zbudi, poprosite (RH., Výb. I. 44, 199, 203); měščenín též právo vedi (Kn. Rosenb., Archiv Č. I. 466), tolikéž [svědkóv] vedi (ib. 468), potom mluvi (477), oba dědiny držita (480); atd. Dosud udrželo se imperativní *i* jen tam, kde by slabika bez něho byla nesnadna vysloviti, zejména před enklitickým *ž* a když předchází skupenina souhlásková taková, jaké čeština na konci slov nemiluje; na př. vediž, sedni, mysli, pomsti, přečti, — ale *pusť*, *sprosť;* ve stč. také *mysl* (ty rozmysl sě dobře, Tristr. 73), *modl se* (Hrubý); — v pojdi a *pojď* jest odsuvka nápomocna k různění významu právě tak, jako kvantita v pojdu a půjdu.

β) Dále odsouvá se *i* také od slov jednotlivých, na př. stč. *iz*- nč. *z;* stč. iměti, ihra, inhed, ihned, idu, imě, pak *míti*, *hra*, *nhed* (nhed přistúpi papež k němu; 8 slab. verš, v leg. o sv. Alex. ČČM. 1851, 143), *hned* a obecné *du*, *meno* (v. §. 112, 1); písati-*psáti*, lízati-*lzáti*, *ocitnouti se-*octnouti se*, nežit-*neštovice*, lacino stč. *lacno*, veliký-*velký*, asi-*as*, to-ti *toť*, kdosi-*kdos*, jakýsi-*jakýs*, opěti-*opět* atd. (Přísp. 74—76).

Dialekticky říká se též *kolko*, *tolko* m. koliko (na Slovensku); *lacný-krajna* (mýt.); *odpočnouti* m. odpočinouti (a k tomu chybně zvoleno i příčestí min. čin. *odpočal* místo správného *odpočinul*) atd.

Předložka *z* čte se již v RZ.: vladyku *si-z*-roda vyberúce; snad tu *si-iz* splynulo. Ale také starší *iz* vyskýtá se ve stčeštině, na př. jeden *iz* učenik (EvJ.), *iz* Tatar přemnostvie, *iz*-úvala (RK.), ve vlastních jm. *Iz*braslav, *Iz*věstovici a p. — Místo iměti čte se *j*mieti a pak *míti;* podobně ihra a ihrati-*j*hra a *j*hráti a pak *hra* a *hráti;* a taktéž idu neb *ji*du-*j*du-*du* (ob.) a imě-*j*méno-*meno* (ob.); dle toho následovalo tu vlastně *j* na místo *i* (ať prostě změnou *i* v *j:* idu-*j*du, ať přechodem: idu-*ji*du-*j*'du, v. §. 89, 12) a pak toto střídné *j* se odsulo: iměti-*j*mieti-*míti*, ihrati-*j*hráti-*hráti* atd. Tvary *mieti*, *hráti* a *du* sáhají v písemných památkách až do XIV. stol., *hned* do poč. XVI.; vedle toho nalézá se *j*mieti a *j*hráti z pravidla až do konce XIV. stol. (*j*mieti výjimkou ještě u Březana 1609: *j*míti 1, *j*mají, *j*měli, *j*měvše 11, ne*j*měl 89 atd.) a ihned (za starší inhed, §. 228) do konce XV., ano dosud se udržuje. Také *meno*, *menovánie* čte se již na poč. XIV. stol. (v leg. o Pilat.); ale z pravidla píše se *j*mě, *j*mene atd., a dosud místo obecného *meno* a *du* má jazyk spisovný *j*méno a *j*du.

7. *l* odsouvá se: viz §. 114.

Poznam. O stč. *le*, *re* - *li*, *ri* - *il*, *ir* místo nč. *l*, *r* (prévenec-priv-pirvenec nč. prvenec, Plezeň-Plizeň-Pilzeň nč. Plzeň) viz ve střídání samohlásek (§. 91, 3).

§. 94.

Hlásky se odsouvají nejprve při zběžném a nebedlivém mluvení. Odsuvky pak jsou s počátku odchylkou od pravidla, ale ujímají se a časem i samy pravidlem se stávají neb aspoň si dobývají stejného práva s tvarem prvotným; tak zejména samohláska často i dle spisovného zvyku i zůstati i odsouti se může, na př. velíký a *velký*, kromě-tebe a *krom-tebe* atd. V takovýchto případech mělo by se vždycky hleděti ku blahozvuku a měla by se samohláska odsouvati, když se samohláskou jinou bezprostředně (a bez interpunkce) sousedí a tedy hiat způsobuje, a měla by zůstati neodsuta, když ruší souhláskovou skupeninu nesnadnou nebo neoblíbenou. Na př. tak-ve-středu m. ta*kž-v-stř*edu (Bř. 10), kromě-čtvrtka m. kro*m-čtv*rtka, blíže-ku-hřbitovu m. blí*ž-k-hřb*itovu, pode-mlýnem m. po*d-mlý*nem atd., a naproti tomu matka-neb-otec m. matk*a-a*neb*o-o*tec, více-nebo-méně m. víc*e-a*ne*b-mí*ň atp.

Mírou blahozvuku, až kam toto odsouvání samohlásek českých jíti může, jsou skupeniny souhláskové v češtině oblíbené: když se totiž samohláska odsune, skupí se souhlásky předcházející a následující v jednu skupeninu; jeli to skupenina v češtině oblíbená (v. §. 45, c), tedy blahozvuk dovoluje ano žádá, aby se odsouvalo, na př. *s-t*ebou a nikoli se-tebou, *z-d*omu a nikoli ze-domu, *v-l*ese a ne ve-lese atd., poněvadž skupeniny *st-*, *zd-*, *vl-* jsou snadné a v češtině oblíbené (jakož dokazují hojná slova s těmito skupinami, na př. *st*áti, *zd*áti, *vl*ast); jeli to však skupenina nesnadná a v češtině neoblíbená, tedy se odsutím samohlásky i blahozvuk ruší, na př. *k-bř*ehu m. ke-břehu, *v-sv*ětě m. ve-světě atp. Touto pak mírou blahozvuku řídí se čeština při odsouvání samohlásek vůbec a vždycky; všecky příklady správných odsuvek jsou toho dokladem. V některých příkladech jednotlivých jest ovšem nestejnost, ana tu ta, tu jiná samohláska se odsouvá; ale účel bývá týž, dosáhnouti totiž blahozvučného skupení hlásek. Tak na př. proti stb. žьnьcь máme odsuvku v nom. *žnec* ve slabice prvé a v gen. *žence* ve druhé; říkáme žnec, švec a nikoli *ženc*, *ševc*, poněvadž čeština nemiluje skupenin *nc*, *vc* na konci slov, ale gen. že*nc*e množ. nom. že*nc*i atd., poněvadž ona skupenina u prostředku slova mezi dvěma samohláskama snadno se vysloví. Říkáme *ze*-lnu a z-l*e*nu, poněvadž skupeniny *ln* a *zl* jsou snadny; ale neřekneme ani *z-ln*u ani *ze*-l*e*nu, poněvadž skupenina *zln* je nám obtížna a

ze-lenu se nám protiví. Podobně ve-Chbě a v-Chebě, ale ne *v-Chbě* ani ve-Chebě; hřbet lok. stč. chřebtě (ŽK. 48) nč. hřbetě, a ne chřebetě ani *hřbtě;* stč. čestte (Dal. 4, 29) nč. ctěte; stč. v-česti (NR. 165) nč. ve-cti; stč. vzektve (Dal. 6, 17) nč. zkvete; stč. se-třmi nč. s-třemi (Dal. 52, 16); ve-dskách i v-deskách (NR. 81, 85); v písni mor.: otevři-má milá otevř-okýnečko (Suš. 33); a p.

Míra blahozvuku však není vždy a všude stejná a mění se s časem a takořka s osobami. Ve stč. památkách čteme obyčejně *z-z*emě, *z-s*ebe, *k-k*ráli, *k-k*omu (Bř. 6), *k-K*rumlovu (Bř. 30) atp., nyní pak volíme říkati ze-země, ze-sebe, ke-králi atd. U Ondřeje z Dubé čteme ote-pánóv, přede pány, Oldřich ze-Hradce, což se Králová Milost se-pány ustanovil atp. (Archiv Č. II. 486, 508, 509, Poč. 10 atd.), u Václ. Březana (1609) ku-pánům poručníkům, ode-pána z Hradce, se-pány a přátely, se-devíti koňmi, se-pánem Vilímem, se-paní máteří (Bř. 6, 9, 10, 15, 29, 34), jinde se-pannú (Star. skl. 5, 9, 11), se-deerami (tamt. 72), atp.; nám se nyní naopak více líbí o*d-p*ánův, pře*d-p*ány, *z-H*radce, *s-p*ány, *s*-pannou, *s-d*cerami atd. Za novočeské *lst*ivý bylo v češtině staré lestivý (Alx. 1079); za nč. pohřeb gen. dat. lok. po*hřb*u, po*hřb*ený a p. bylo stč. pohřeba (v den pogreba mojego EJ), pohřebu (ku pohřebu Neb. 14, po tvém pohřebu RH. 32), pohřebený (tamt. 12; zahřeben v rovečce RK.), aor. pohřebech (Tristr. 32, 385), a na Moravě dosud se praví po pohřebě (Suš. 44, 349); k jednotnému četl má jazyk spisovný množné četli i *čtli*, v dialektech pak najde se i *čtl* a naproti tomu také četu, četeš (co vy to četete, Suš. 125); atd.

C. Samohlásky se přisouvají.

§. 95.

Nejčastěji přisouvá se *e*, tak zvané vkladné (§. 35, pozn. 1.). Má tentýž úkol jako *e* pohybné, totiž zrušiti nesnadnou a neoblíbenou skupeninu souhláskovou, a proto v těch případech se přisouvá, kdy pohybné *e* se neodsouvá, a naopak. Tak na př. vedlé stb. ognь měla by čeština míti *ohň;* ale skupenina *hň* na konci slova není oblíbena, proto ruší se vsutým *e*, oheň; gen. *ohně* je beze vsutého *e*, poněvadž ona skupenina *hň* v prostředku slova snadna jest vysloviti. Za stbulh. mozgъ měla čeština stará mo*zh* (m. mo*zg*, MVerb.) a mo*zk* (Tristr. 358), ale nová má mozek; podobně stb. mьzgъ a č. mezek. Vedlé genitivů množ. de*sk*, mě*st*

a p. čekali bychom také gen. sos*n*, vrs*tv*, o*kn*, společe*nstv* atd., ale říkáme sos*e*n, vrst*e*v, ok*e*n, společenst*e*v, poněvadž skupeniny *sk*, *st* nám jsou snadny a oblíbeny, ale nikoli skupeniny *sn*, *kn*, *stv* a *nstv* na konci slov. Místo *jesm* píšeme *jsem* a vyslovujeme *sem* a *nejsem;* kořenné *e* prvé slabiky se odsulo a zbylé *jsm* zmírnilo se vsutým *e:* nej'sem, sem. — Někdy bývá vkladné *e* zdlouženo; na př. ok*é*nko, věd*é*rko, zouženě ok*ý*nko, věd*ý*rko atp.

Pozn. Místo a vedlé vkladného *e* slyší se v nářečích českých ještě jiné samohlásky, zejména *y*, *o*, *u*, *ie* a *á*. Místo spisovného *sedm* říká se v Čechách obecně sed*u*m, na Moravě a na Slovensku sed*e*m a vedlé toho i sed*y*m a sed*o*m (na př. Dočkaj ty hodzinu sedym let; Co bys přišjol přes sedom razy k nám; Suš. pís. 341, 353); podobně *osm*, os*u*m, os*y*m, os*e*m (Šemb. 82); na Slovensku gen. plur. suk*ie*n i suk*á*n (m. suk*e*n); místo věd*é*rko slyší se dialekticky také věd*á*rko; atd.

II. Proměny hláskoslovné pouhé, které se ukazují na souhláskách.

§. 96.

Pouhé hláskoslovné proměny slova, které se jeví na jeho souhláskách, záleží jednak

A. v tom, že souhlásky se mění ve své jakosti, jednak

B. v tom, že se odsouvají a

C. že se přisouvají.

A. Souhlásky se mění.

§. 97.

Souhlásky jsou tužší a pevnější částka slova, nežli samohlásky, a proměnám během času méně podléhají, nežli tyto. Tak na př. v dat. množ. *súdóm-sauduom-soudům* proměnily se samohlásky *ú* a *ó* od konce XIV. stol. dvakráte, kdežto souhlásky *s*, *d*, *m* zůstaly beze změny.

Podlé patrného účinku jsou proměny souhlásek rozmanité a i rozmanitá jména mají. Místo pě*ť* vyslovujeme pě*t*, místo měkkého *ť* tvrdé *t;* souhláska tato tedy ztvrdla. Místo dě*ts*ko a a t*rs*tina vyslovujeme dě*c*ko a t*ř*tina, t. j. *ts* a *rs* smísily se v *c* a *ř*. Z me*dj*a stalo se (prostřednictvím me*dz*a a odsutím souhlásky *d*)

me*ś*a a z toho přehláskou me*ś*ě a me*z*e, z pi*tj*a pak (prostřednictvím pi*tś*a a smíšením *tś* v *c*) pí*c*a přehl. pí*c*e, a to nazýváno bývá rozlišováním. Atd. Můžeme tedy vůbec říkati, že se souhlásky mění; chtíce však změnu jménem jejich zevrubněji označiti, řekneme, že souhláska ztvrdne, nebo ztemní, nebo se smísí s jinou atd.

Poznam. Ode změn souhlásek dlužno rozeznávati střídání jejich, když se ovšem vespolek zastupují, ale původem spolu nesouvisí. Na př. místo *černo-oký* říká se dialekticky také černo*v*oký, černo*h*oký a černo*j*oký; zde jsou vloženy proti hiatu tu souhláska *v*, tu *h*, tu *j* a zastupují i střídají se tedy ve stejném úkole, ale nevzniklo ani *h* z *v* ani jiná z jiné proměnou nějakou, jako na př. v pi*tj*a-pí*c*e pozdější *c* z původního *tj* se vyvinulo.

§. 98.

Příčiny proměn souhláskových ukazují se na mnoze v sousedství souhlásek měněných: na př. v pe*k*u-pe*č*ete-pe*c*te (m. stb. pe*c*ête), v ma*z*ati-ma*st* atd. patrno jest, že se *k* proměnilo v *č* a *c* pro následující *e* a *ê*, a podobně jasné *z* v temné *s* pro následující temné *t*. Ale ve mnohých případech jiných naproti tomu příčina zřejma není; proto také nemožno rozděliti proměny souhláskové dle příčin a dělíme je tedy dle toho, zdali na nutnosti se zakládají a ve všech jazycích (třeba s nějakými výjimkami) se ukazují, či zdali jen porůznu a bez důslednosti se vyskytují. Dle tohoto dělidla rozeznávají se

I. spodobování souhlásek temných a jasných ve skupeninách, známé ve všech jazycích a tedy takořka spodobování všeobecné, na př. le*bk*a vysl. le*pk*a; a

II. proměny jiné, zvláštní, které v češtině a ve slovanštině porůznu a třeba dosti důsledně vystupují, ale nutny nejsou, na př. medvě*d* adj. medvě*z*í a medvě*d*í.

I. Spodobování souhlásek.

§. 99.

Souhlásky rozeznávají se také temné a jasné a má každá temná proti sobě svou jasnou a naopak (v. §. 23); totiž

temné k, ch, t, ť, s, ś, š, c, č, p, f,
a jasné g, h, d, ď, z, ź, ž, dz, dž, b, v.

Kdykoli v proudu řeči (ať ve slově témž, ať na rozhraní dvou slov interpunkcí nedělených) souhláska temná s jasnou se setká a neprostředně sousedí, změní se buď temná ve svou jasnou buď jasná ve svou temnou, tak aby skupenina byla buď všecka jasná, buď všecka temná. Na př. v *nádcha* (*dech*-nouti) stýká se jasné *d* s temným *ch;* vyslovujeme však *nátcha*, kde za jasné *d* jest jeho temná střídnice *t* a tedy všecka skupenina *tch* jest temná. Naopak ve *sbírati* (*se-brati*) temné *s* před jasným *b* mění se ve svou jasnou střídnici *z* a všecka skupenina vyslovuje se jasně, *zbírati*. Tak také psané le*hký* vyslovujeme le*chký*, a podobně le*hčí*-le*chčí*, ne*ht*y-ne*cht*y, tě*žký*-tě*šký*, lo*ďk*a-lo*ťk*a, po*dš*ev-po*tš*ev (po*č*ev), po*dsíň*-po*tsíň* (po*cíň*), po*d*-sebou po*ts*ebou, po*d*-*str*om po*tstr*om, ú*zký*-ú*ský*, ka*vk*a-ka*fk*a, *vč*ela-*fč*ela, o*bch*od-o*pch*od, o*b č*as o*pč*as, sr*bský*-sr*pský*, *kdy*-*gdy*, le*ckdy*-le*dzgdy*, *čb*án-*dž*b*án, ná*š*-*d*ům ná*žd*ům, jeji*ch*-*d*ům jeji*hd*ům, *h*rtan (2slab.)-*chř*tán (1 slab.; *ř* je před *t* temné a *h* připodobujíc se k temné skupenině *řt* mění se v *ch*) atd.

Větším dílem a z pravidla mění se spodobou souhláska předcházející, jakož na příkladech předešlých viděti jest. Ale někdy mění se za příčinou spodoby souhláska následující, na př. místo ne*sh*oda slyší se ne*zh*oda, ale často i ne*sch*oda; tak i s*ch*nít místo s*h*níti, a podobně s*ch*ořet, s*ch*odit (s-hoditi), s*ch*on, tedy vůbec při skupenině *sh*.

Výjimkou zůstávají v češtině a ve slovanštině beze spodobení skupeniny temných souhlásek s *v;* rozeznáváme i ve výslovnosti *dv*oje a *tv*oje, *zv*oliti a *sv*oliti, *zv*ážiti a *sv*ážeti, *žv*ýkati a *šv*ihnouti, *zdv*ihni a *s tv*ými atd.

Poznam. 1. Sem patří také proměna souhlásek jasných v temné, když v řeči následuje přestávka; na př. padá sní*ch*, koně táhnou vů*s* atp. Přestávka má tu podobný účinek, jako kdyby následovala souhláska temná. Avšak toto vyslovování je v češtině zajisté jen dialektické; z pravidla dosti zřetelně se rozeznává i v takovém případě du*b* a du*p*', vě*ž* a vě*š*, po*d* a po*t* atd. (Kostmích, 12).

Poznam. 2. Pozoruhodno je v této příčině nářečí doudlebské tím, že ani stran jasného *v* se neodchyluje od pravidla obecného a za souhláskami temnými je mění v temné *f*, na př. *kf*ám místo *k*-*v*ám a podobně *tf*ůj, čer*stf*ějc, králo*stf*í (Kotsm. 9, 15; tak děje se i v nové bulharštině: *sf*oj m. *sv*oj, *sf*ět = *sv*ět, a taktéž v polštině, *sw*ój vysl. *sf*uj, *kw*iat vysl. *kf*iat atd.)

Poznam. 3. Některá slova vzhledem k těmto proměnám souhlásek dvojako se píší, jednak totiž etymologicky čili dle původu svého a bez ohledu ku změně slyšené, jednak foneticky

čili dle slyšeného znění svého; na př. etymologicky *s*bor (poněvadž to slovo složeno z předložky *s* a *bor*, jak viděti i slyšeti ve příbuzném slovese *sebrati*) a foneticky *z*bor; etymologicky *z*kaziti (předlož. *z*, *iz*, a *kaziti*, stb. *iskaziti* m. *izskaziti*) a fonet. *s*kaziti; *z*působ a *s*působ atd.

II. Jiné proměny souhlásek.

§. 100.

Ostatní proměny souhlásek, totiž mimo spodobování ve skupeninách jasných a temných, dělíme si pro přehled dle toho, ukazujíli se na souhláskách

1. retných a retozubných,
2. podnebných a předopatrových a
3. hrdelných.

§. 101.

1. Proměny souhlásek retných a retozubných.

Retné souhlásky jsou *b*, *p*, *m*, a retozubné *v*, *f* (§. 22.).

1. Temné mění se v jasné a naopak; na př.

b-p: *o*b*vra*t*-o*p*ra*t*, zá*b*latník-zá*p*latník;

p-b: *p*avouk-*b*abouk (dial.);

v-f: *v*rčeti-*f*rčeti, *v*ous-*f*ous (ob.);

f-v: něm. O*f*ner- stč. o*v*nieř a p.

2. Retné mění se v retozubné a naopak, na př.

b-v: stb. *b*ъčela (*b*učeti)-*v*čela (*f*čela), pruna se*b*astica-š*v*estka, ský*b*a (Schei*b*e)-ský*v*a, stč. bar*b*a (Far*b*e)-bar*v*a, Bar*b*ier-stč. bar*v*íř (ranhojič).

v-b: žera*v* (MV.)-jeřá*b*, vys*v*oboditi-vys*b*oboditi (ŽK.), klet*v*a-klet*b*a, honit*v*a-honit*b*a, kle*v*eta-kle*b*eta, pří*v*uzný-pří*b*uzný; cizí Se*v*erus-Še*b*íř, *V*enetiæ-*B*enátky, sthněm. ka*w*âti (= oděv, střhn. ge*w*æte)-ka*b*át (za stč. krzno).

Dial.: *b*rá*b*orat, *b*rabec, po*b*říslo, *b*řed, *b*raný kůň, *b*řetýnko, ří*b*a (hří*v*a), ho*b*or, ja*b*or, ba*b*orský (mýt. 335, krk. 51, doudl. 18—19, mor. a j.)

m-v: čer*m*ák-čer*v* (m. čer*m*, lit. kir*m*is, Hatt. Skup. 47).

v-m: *v*nuk- dial. *m*ňuk, na*v*naditi-*na*m*naditi-na*m*laditi, *v*zdor-

na*m*zdory (doudl. a mor., Suš. 20), tepr*v*-tepre*m* (Suš. 461), šk*v*or-šk*m*or (Hatt. Skup. 77), *v*esper- stč. *m*ešpor.

p-f: *p*áv- doudl. *f*áb.

f-p: něm. *f*asten-*p*ostiti se, *p*ůst; lat. sca*ph*a něm. Scha*ff*-ško*p*, ško*p*ek; a podobně kry*p*ta (něm. Gru*f*t), luci*p*er, Ště*p*án, Kai*p*a, *P*ilip.

f-b: *f*irmo-*b*iřmuji, *F*abian-*P*aběna, Gra*f*-hra*b*ě, *F*arbe- stč. *b*arba nč. *b*arva, *Pf*laume-*b*luma, Wol*f*ram-Vol*b*ram a Ol*b*ram; *ph*asianus-*b*ažant.

3. Retné mění se v zubné; na př.

m-n: *m*ravenec- stč. *n*ravisko, stč. *m*ešpor (z *v*esper)-*n*ešpor, *m*edvěd-*n*edvěd.

Dial. ka*n*, vez*n*u (domažl., a vých.-mor., Šemb. 17).

p-t a *b-d:* *p*itvořiti (m. potvořiti)-*t*itvořiti.

Dial. *d*eh, *t*et (m. *b*ěh, *p*ět; litomyšl. 336, 338).

4. Retné mění se v hrdelné; na př.

p-k: *p*apraď (MV.)-*k*apradí, *p*eň-**k*eň- (odtud *k*niha), lat. *p*runia-stněm. *b*runna-*k*runýř;

p-h: leo*p*ardus-lev*h*art.

5. Kromě toho mění se ještě

b-m v ko*m*oň, vznikloli to slovo z *ko*b*-oň (dle ko*b*-yla);

m-b v dial. *b*rabenec, píse*b*ně (doudl. 14), upří*b*ně (podkrk. 51), *b*ramor (lavečka z *b*ramora, celá *b*ramorová, Suš. 353);

v-l: s*v*oboda-s*l*oboda, lat. s*u*avis m. *svadvis skr. s*v*âdus-s*l*adký (Hatt. Skup. 51 a 52);

v-u v dial. ka*u*ka, ko*u*, boru*u*ka, ve*u*si (ve *v*si), poli*u*ka (sev.-vých. Č.); hua*u*a (hla*v*a, morav.).

6. V onomatopoetických výrazech *b*ručeti-*m*ručeti-*v*ručeti (Suš. 208), *v*rčeti střídají se retnice *b*, *m*, *v*.

Poznam. 1. Souhláska *f* je ve staré češtině a vůbec ve staré slovanštině neoblíbena; ve slovích cizích zastupuje ji *b*, *p*, *v*, na př. *b*arva, *p*ůst, o*v*nieř. Někdy ovšem také zůstává i ve slovích cizích, jako o*f*ěra, *f*ysika, *f*ara. Ano později i v některých slovích českých se usazuje; tato pak jsou větším dílem onomatopoeticky (t. j. dle slyšeného zvuku) utvořena, na př. *f*oukati, *f*ičeti a podobně *f*rčeti vedlé *v*rčeti. V dou*f*ati povstalo *f* z kořene *pv* (do-u-*pv*-ati, stb. u-*pъv*-ati), jehož význam se ukazuje ve slově odvozeném *pev*ný.

Poznam. 2. Měkkost souhlásek retných a retozubných v tom záleží, že příhlas jotový při sobě mají; na př. běh = b*j*eh, věk =

Kde tedy jiné souhlásky měknou, tam retné a retozubné *v* přijímají, na př. *žena-ženě* a *ryba-rybě* = ry*bje* *pj*ivo atp.); a naopak když slabiky *bě*, *bja*, *pě*, tedy se z nich vlastně odsulo *j*, na př. *běžeti* *z*dět, doudl. ř*ibja*ta-hř*íba*ta atp. (v. §. 112, 2).

§. 102.

Proměny souhlásek podnebných a předopatrových.

Souhlásky předopatrové mají své střídnice mezi podnebnými, př. *d-ď*, *z-ž* atd. Proměny jejich takového jsou způsobu, že jich nelze od sebe děliti, a proto volíme pro přehled následující rozdělení proměn sem náležitých:

α. proměny souhlásek plynných

a) *j*,

b) e*l*ových,

c) e*r*ových,

d) e*n*ových;

β. proměny souhlásek sykavých a

γ. zubných *d*, *t*, *ď*, *ť*.

α) Proměny souhlásek plynných.

§. 103.

a) Plynná souhláska *j* mění se

1. v *ž*: *j*ud(EvJ.)-*ž*id;

2. v *ź* a *ś*, totiž *rj* v *rź* a z toho smíšením *ř*; — *dj* v *dź* a z toho odsutím *ź* (*z*); — a *tj* v *tś* a z toho smíšením *c*; na př. *bú*rj*a-*bú*rź*a-bú*ř*a (bouře), *me*dj*a-*me*dź*a-me*z*a (meze), *svie*tj*a-*svie*tś*a-svie*c*a (svíce) (v. §. 105 pozn. a 109, 2);

3. v *ň*, na př. *j*eho od-*ň*ěho, *j*ich v-*n*ich, *j*ísti-s*n*ísti, *j*ímati-s*n*ímati, *j*-utr v*n*itř, *j*esle-*n*ěsle (Štít.), *j*ehně-*n*ěhně (doudl.), *ne-*j*e-ne*n*ie (není, zdlouž.), *měď* vysl. m*j*eď-m*n*ěd (ob.), *město*-m*n*ěsto (ob.); — ve tvrdé *n*: vy*j*du, se*j*du- stč. vy*n*du (Žalt. Kl. 44), se*n*du a dial. vy*n*do, na*n*do (mor. Šemb. 40);

4. v *l*, na př. *j*edno-*l*edno (často v Knize Rosenb., na př. nemáš viece škody, *l*edno sto hřiven, v Arch. č. I. 466), *j*en (jedno-

jedne-jen)-*l*en (len kúsek, Suš. 713; mor. a sl., v. §. 115, pozn.), *j*edva-*l*edva, krahu*j*ec-krahu*l*áček (Suš. 317).

Poznam. *j* se střídá s *h*: pi*j*avka-pi*h*avka, kní*j*e (jméno místní, vlastně = dříví, les) -kni*h*a, kle*j*-kli*h*, atd.

§. 104.

b) Plynné souhlásky *elové* jsou v češtině hrubé *ł*, střední *l* a měkké *ľ* a mění se takto:

1. Stč. *ł* mění se v *ľ* všude tam, kde *r* v *ř* a kde i jiné tvrdé souhlásky ve své měkké se mění; na př. chvá*ł*a, dat. chvá*ľ*ě, chvá*ľ*iti, imperat. chva*ľ*, chva*ľ*ěn (jako slova poko*r*a-poko*ř*e-poko*ř*iti-poko*ř*-poko*ř*en).

2. Stč. hrubé *ł* a měkké *ľ* změnily se v pozdější střední *l*; na př. stčeský gen. mn. zněl chva*ł* a imperativ chva*ľ*, novočesky zní obé chva*l* se středním *l*, které není ani *ł* ani *ľ*; a podobně nom. chvá*ł*a dat. chvá*ľ*ě atd. proti nč. chvá*l*a a chvá*l*e.

Poznam. Písaři čeští XIII. a XIV. stol. znamenají měkkost jotováním, t. j. přidáváním litery, která znamená *i* nebo *j*; na př. *věděl* psáno w*i*ed*i*el nebo w*y*ed*y*el. Při *l* nalézá se jotace v žádané slabice měkké *ľu*, kterážto dílem *lu*, dílem *liu* n. *lyu* se píše, a nad míru zřídka ve slabice etymologicky měkké *ľě*. Z toho vysvítá, že *ľ* záhy zanedbávati se počalo a že zejména rozdíl mezi etymologicky tvrdým *le* a měkkým *ľě* brzo vymizel. — O málo později vytýká Hus Pražanům, že nevyslovují *ł* náležitě. V tisku pak Bratří českomoravští pro tuto hlásku zavedli literu zvláštní s obloučkem nahoře v pravo (ľ) a té užívá se pak více méně důsledně v tiskárnách českých. Z toho zase jde, že v nářečí středočeském již ve XIV. stol. etymologický rozdíl mezi *ł* a *ľ* se nezachovával a střední *l* se ujímalo, kdežto v nářečích jiných ještě v XVI. stol. a později aspoň hrubé *ł* se slyšelo. — V nářečích nynějších jsou stopy měkkého *ľ* nemnohé (na př. p*ľě*nky, mor., Suš. 457); naproti tomu v některých krajích často se slyší hrubé *ł* (na př. ch*ł*ap, be*ł*a u Vysokého pod Krk. a u Zábřeha) a ještě častěji vzniklé z něho *u* (by*ł*a-by*u*a, v. doleji 6.).

3. *l* se mění v *n*; na př. *l*eda-*n*eda (kaž sě přieteli pohnati *n*eda ze co, = z leda čeho, v Kn. Rosenb., v Arch. Č. I. 464), mor. a sl. *l*ebo (stč. *l*ibo, *l*ib, v. §. 90, 1) -*n*ebo, stč. zas*ľ*iubiti-zas*n*oubiti, jeho-mi*l*ost jem*n*ost. — Svět*n*ice (mor., slovensky a rus. svět*l*ica) vzniklo ze svět*l*ice buď bezprostředně změnou *ľ* v *ň*, buď přisutím *ň* a pak odsutím *ľ*; druhému výkladu svědčí stč. svět*ln*ice (sr. §. 109, 6).

V nářečích mění se také

4. *l-r:* ve*l*bloud-ve*r*bloud (podkrk. 52);

5. *l(ł)-v:* *l*žice-*v*žice, *ł*háti-*v*hát (podkrk. 52);

6. *l(ł)-u:* v hrdlo *ł*háti-vrdlo*u*hat, na *l*žicí - na*u*žici (podkrk.); še*l*-še*u*, da*u*, ch*l*um-ch*uu*m-chum, minu*l*(minu*u* = minú =)-minou (doudl. 20); bi*l*-bi*u*, mýd*l*o-mýd*u*o, *l*úka-*u*uka (mor. a sl., Šemb. 57, 66); *l*žičky-*u*žičky (3slab., Suš. 481);

7. *l(ł)-e*: m*l*č-m*e*č (Suš. 707).

§. 105.

c) Plynné souhlásky *erové* jsou *r* a *ř;* mění se

1. *r* v *ř* všude tam, kde hrdelné ve své podnebné a jiné souhlásky tvrdé ve své střídnice měkké se mění, na př. m*r*u-m*ř*eš (jako pe*k*u-pe*č*eš), ho*r*a-ho*ř*e (jako že*n*a-že*ně*), ku*r*a-ku*ř*e-ku*ř*átko-ku*ř*í (jako ptá*k*-ptá*č*e-pta*č*átko-pta*č*í), brat*r*-brat*ř*i (jako ptá*k*-ptá*c*i).

Porůznu ve slovích jednotlivých a v nářečích obecných mění se také

2. *ř* v *r*, na př. bé*ř*eš-be*r*eš, be*ř*-be*r*, še*ř*adný a še*ř*edný-še*r*edný, po*ř*ád-po*r*ád, dví*ř*ka-dví*r*ka, atd.;

3. *ř* ve *ž*, na př. *ř*ebřík-*ž*ebřík (v. §. 108, 9);

4. *r* v *l*, na př. *l*ekruta, b*l*loch (m. b*r*loh, doudl. 13).

Poznam. 1. Souhláska *ř* je smíšenina z *rž* (před temnými = *rš*, jako *c* = *ts*, *č* = *tš* atd., v §. 26); *rž* pak vzniklo z původního *rj:* jako je k nom. ry*ba* dativ ry*bě* = ry*bje*, tak čekáme také k nom. ho*ra* dat. ho*ře* = ho*rje;* z toho se stalo ho*ře* a tedy *ř* z *rj*, a to prostřednictvím *rž*, t. j.: *rj-rž-ř* (v. §. 103, 2); příhlas jotový změnil se ve příhlas sykavý. V písemných památkách starých píše se *ř* již v pol. XIII. stol. spřežkou *rz* n. *rs*, t. j. s označením příhlasu sykavého, a ve výslovnosti skutečné vyvinulo se vřískavé *ř* z *rj* bezpochyby mnohem dříve. V nářečí slovenském *ř* není.

Poznam. 2. V *ř*eřab a *j*eřáb střídají se *ř* a *j* a obé vzniklo ze *ž:* *ž*eřáb; podobně *j*eřicha a *ř*eřicha ze *ž*eřicha.

§. 106.

d) Plynné souhlásky *enové* jsou *n* a *ň* a mění se

1. *n* před samohláskami měkkými v *ň:* ho*n*-ho*n*iti, sed*nu*-sed*ni*, stb. zele*nь*- č. zele*ň;*

2. *nj* (t. j. *n* s následujícím *j* neb *i*) mění se v *ň*, na př. *vó*nja*-vů*ně*, *ho*ni*-*e*n ho*ně*n;

3. *n* v *m*, na př.: *N*icolaus-*M*ikuláš, chá*n*-ch*rám*, hra*n*ostaj-chra*m*ostejl, stč. *n*rav-*m*rav, jedi*n*- stč. jedi*m*, spe*n*-spe*m*, spe*m*ši (sepjavši), poče*n*-poče*m*, poče*m*ši (počavši), paméte*n*-paméte*m* (památe*m* sem byl boha Žalt. Kl. 58, vedlé paméte*n* 59 a paměte*n* 69), posluše*n*-posluše*m* (tamt. 65), atp.

Dialekticky mění se také

4. *ň* v *n* (obzvláště ve slabice *ně*-), na př. stč. k *ne*mu, uči-*ne*n; doudl. a mor. *ne*hdy, *ne*kam, *ný*skej (*ní*zký).

5. *n* v *l*, na př. *než*-*lež* (raděj bych umřela, *lež* bych sa vydala, Suš. 94, 276).

6. *nn* v *dn*, na př. A*nn*a-A*dn*a, souke*nn*ý-souke*dn*ej atd. (mýt. 335, podkrk. 51.)

7. *nb* a *np* v *mb* a *mp*: ha*n*ba vysl. ha*m*ba, ho*m*ba, pá*m*bůh.

Poznam. Souhláska *n* náleží dle proudu ku plynným, dle učlánkování ústního k zubným. Co se tkne měkčení v *ň*, shoduje se v češtině spisovné se zubnými a odchyluje se od plynných; zůstává zejména před původním *e* nezměkčeno. Tak na př. vok. pa*ne* (vedlé brat*ře*), vi*n*u-vi*n*eš atd. (vedlé m*r*u-m*ř*eš atd.). V uherské slovenštině však i zde *n* se mění v *ň* a podobně v některých nářečích moravských: sed*ně*š, sly*ně* (Suš. 97, 28); tu také v přechodníku přít. totéž změkčení se naskýtá: sed*n*a-sed*ň*a a p. Viz ostatně tytéž proměny u zubnic *d*, *t* (§. 109, 2. pozn.).

β) Proměny souhlásek sykavých.

§. 107.

Sykavé souhlásky jsou dle novočeské abecedy *z*, *s*, *c* (= *ts*), *ž*, *š*, *č*. Ale k nim dlužno počítati také staročeské *ź*, *ś*, *c* (= *tś*); pak smíšeniny *dz* (le*dz*gde, ps. leckde), *dź* (dial., *dzě*va), *dž* (*dž*bán) a *ř* (= *rź*, před temnými = *rś*), které jsou touž měrou hlásky jednoduché, jako *c* a *č*. (Viz §§. 7, 9, a 26.)

Poznam. Pro následující výklady o proměnách souhlásek sykavých nebude od místa podati roztřídění sykavek zevrubnější, nežli obsahuje přehledná tabulka v §. 11. Dělíme je dle podnebnosti, dle složitosti a dle proudu, za jakého se článkují.

Dle podnebnosti rozeznávají se sykavky

a) nepodnebné (tvrdé), totiž:	z,	s,	dz,	c (nč., = ts);	
b) podn. (měkké), a to 1. řidší:	ź,	ś,	dź,	c (stč., = tś),	ř;
2. hustší:	ž,	š,	dž,	č (= tš);	

dle s l o ž i t o s t i jsou

a) prosté č. nesmíšené: z, ź, ž, s, ś, š;
b) smíšené
1. se zubnicemi
čili zubné sykavky: dz, dź, dž, c (= ts), c (= tś), č (= tš);
2. s jazyčným *r*
čili jazyčná sykavka: ř(=rź) ř (= rś);

dle p r o u d u jsou

a) jasné: z, ź, ž, dz, dź, dž, ř (= rź);
b) temné: s, ś, š, nč. c (= ts), stč. c (= tś), č, ř (= rś).

Přehledně ukazuje se toto roztřídění v tabulce následující:

Sykavky jsou		prosté (nesmíšené)		smíšené: se zubnicemi = sykavky zubné		smíšené: s jazyčným *r*, = sykavky jazyčné	
		jasné	temné	jasné	temné	jasné	temné
nepodnebné (tvrdé)		z	s	dz	c (nč. = ts)	—	—
podnebné (měkké)	řidší	ź	ś	dź	c (stč. = tś)	ř (= rź)	ř (= rś) před temnou
	hustší	ž	š	dž	č (= tš)	—	—

O *ř* jednáno již při proměnách souhlásek plynných; ale při proměnách sykavek také třeba se ho dotýkati.

§. 108.

Důležitější proměny souhlásek sykavých jsou:

1. Jasné skupení *zd*, *žď*, *zg* a j. mění se někdy ve své temné; na př. *Zd*ebuzeves-*St*ebuzoves (ve Vožicku), stb. dъ*žd*ь slc. da*žď* č. de*šť*, ro*zh*a pol. ró*zg*a-rů*sk*a, ro*žď*í(od ro*zh*a)-ro*šť*í, sl. mo*zg* stč. mo*sk* (psáno *mozk*).

2. Prosté nepodnebné sykavky *z*, *s* mění se

α) před *i* a před střídnicemi za stb. *ê*, *ę* a *ь* ve své podnebné střídnice řidší *ź*, *ś*, a dále

β) před samohláskou jotovanou pojí se s *j* (*zj*, *sj*) a mění se ve své podnebné střídnice hustší *ž*, *š*;

nebo j i n a k řečeno: tvrdé *z*, *s* měkne

α) na prvém stupni v *ź*, *ś*,

β) na druhém v *ž*, *š*. Na př.

na 1. stupni: sl*z*a dat. sl*z*ě (m. sl*ź*-ě), ro*s*a-ro*ś*ě, ve*z*u imperat. ve*z*i (m. ve*ź*-*i*), ve*ź*, ne*s*u - ne*s*i, ne*ś*; stb. gąsь-huś, *gąsę-húsě (house);

na 2. stupni: z kmene *nos*- a přípony *-ja* je no*sj*a-nóša-nůše; z kmene *vozi*-, *nosi*- a přípony *-en* je vo*zi*en-vo*zj*en-vo*ž*en, no*si*en-no*sj*en-no*š*en; z km. *mazi*-, *pisi*- je 1. os. ma*zi* + u ma*zj*u ma*ž*u, pi*si* + u pi*sj*u pí*š*u.

Poznam. 1. Tvrdé *z*, *s* měkčí se na prvém stupni celkem tam, kde *d*, *t* v *ď*, *ť* měknou, a na druhém, kde *d*, *t* v *z*, *c* se proměňují; na př. ne*s*u-ne*ś*-nů*š*e jako řa*d*u-ře*ď*-pří*z*e. Ale jsou i výjimky, na př. ko*z*í, hu*s*í, kde bychom čekali ko*ž*í, hu*š*í proti hově*z*í (*d* v *z*), tele*c*í (*t* v *c*).

Poznam. 2. Ve skupeninách jako *zd*, *zl*, *st*, *sl* mění se *z*, *s* týmže způsobem, když příčina měkkosti až po *d*, *t*, *l* následuje; na př. po*zd*ě (m. po*źď*ě), ma*sť* (m. ma*śť*), stb. my*slь*-my*śľ*, po*sl*ati-po*šl*u (*po*slj*u), opo*žď*ěn, pu*šť*ěn, my*šl*ení, Ko*žl*any atd.

3. Staročeské sykavky podnebné řídší *ź*, *ś*, *c* (= *tś*) zanikají časem měníce se ve výslovnosti větším dílem ve své střídnice nepodnebné *z*, *s*, *c* (= *ts*), dílem také v podnebné hustší *ž*, *š*, *č*; — nebo jinak řečeno: staročeské *ź*, *ś*, *c* (= *tś*) větším dílem tvrdnou v *z*, *s*, *c* (= *ts*), dílem v *ž*, *š*, *č* se mění. Na př. stč. skr*zě*, *sě*, *cě*sta a nč. skr*z*e, *se*, *c*esta; za stč. ží*ź*eň máme ží*z*eň a ží*ž*eň, za ohra*ź*en jest ohra*z*en a ohra*ž*en, za ve*ś*- je ve*s*mír a ve*š*keren, za dědi*c* (= *tś*) je dědi*c* (= *ts*) a dědi*č*, atd. S tím srovnává se i změna skupeniny *śc* v *šč*, na př. pol*sk*ý množ. pol*śc*í a pol*šč*í.

Poznam. Proměna v *ž*, *š*, *č* má více příkladů v nářečích obecných; výslovnost knižná a jazyk spisovný dávají přednost tvrdým střídnicím *z*, *s*, *c*. Na př. za žádané pově*ź* píšeme a vyslovujeme pově*z*, ale na Moravě slyší se i pově*ž* (pově*ž* ty mně má milá, Suš. 334); a podobně stojí proti sobě žádané *ź*, spisovné *z* a dialektické *ž* ve slovích jako: vo*ź*-vo*z*-vo*ž* (doudl.), pomo*ź*-pomo*z*-pomo*ž* (doudl.), stře*ź*-stře*z*-stře*ž* (k tomu pak přiděláno chybně: *střežiti*, *střežím* atd. m. *stříci*, *střehu*), sná*źě*-sná*z*e-sná*ž* (doudl.), re*ź*bář-ře*z*bář-ře*ž*bář (doudl.), ste*z*ka-ste*ž*ka; v pohlí*ž*eti má i spisovná forma *ž*; — dále žádané *ś*, spisovné *s* a dialektické *š* ve příkladech: no*ś*, du*ś*, ha*ś* — no*s*, du*s*, ha*s* — no*š*, du*š*, ha*š* (dle Husa a v nář. doudl.), mu*s*ím (*ś*)-mu*s*ím-mu*š*ím, *sě*no-*s*eno-*š*eno (opav.), ná-mě*s*tí-námě*š*tí, *s*ahati-*š*ahati (sęg-); v *š*edý (stb. *s*ědъj), *š*erý (stb. *s*ěrъj), vzne*š*ený (proti ne*s*ený), ve*š*keren (proti ve*s*mír) a nom.

-oši (proti sl. Česi, lenosi) má i spisovná forma *š*; —
-vnému *c* máme dialektické *č* na př. v imperativech
-ečte a podobně tluč, uteč a j. — Co do času
-d od stč. slabik *cě*, *zě*, *sě* k pozdějším *ce*, *ze*, *se*
. XV. stol.; v Žalt. Klem. (XIV. stol.) píše se
cělý, *cěsta*, obrancě, příjemcě, rcěte, u bozě, sěděti,
jimkou vedle toho také příjemce, u boze, sediucí
92) a p., a naproti tomu čte se *sě* ještě ledakdes
V. stol.

s mění se v *ž* a *š*. Proměna tato je častá zvláště ve slo-zatých z jazyka cizího; tak na př. Jesus-Ježíš, Simon-Šimon, žalm-žalm, ἐλεημοσύνη-almužna, Blasius-Blažej, crux = cru(c)s-starohornoněmecké krûzi a středohornoněmecké kriuze a kriuz-kříž, Ursula-Voršula, Alžběta, sedile- něm. Siedel-židle, Sold-žold, žoldnéř, Semmel-žemle, Siegfried-Žibřid, střhn. spîse-špíže, got. hus a stněm. hûs- stč. húž (v svú húž RH., Výb. I. 262) a chýže a p. Ze slov domácích jsou toho příkladem skvrna-škvrna, skřehot-škřehot, stopka- dial. šťopka a j., zvláště pak 2. os. dvoj. a množ. imperfekta a aoristu: bysta-byšta, byste-byšte, vadišta, ležešta a p.

Poznam. Ve tvarech jako byste-byšte psáno *ſſ* již ve XIII. st., byſſte (ApŠ. 333); ale nelze říci, jak tu znělo, neboť dle staršího pravopisu *ſſ* znamená i *s* i *š*. Bratří píší abyšte.

5. *s* mění se v *ch*. Mimo slova cizí (jako na př. lochtuše z něm. Lakentuch) a dialekt. zvláštnosti (lektati-lechtati) *ch* ve slovanštině všude vzniklo ze staršího *s*. Starší *s* proti pozdějšímu *ch* vidíme zejména v lok. množ. lit. vilkůsu- stb. vlъcěchъ č. vlcích a v archaických příkladech tohoto pádu Polás, Lužás, Topolás a p. m. Polanech, Lužanech, Topolanech; — v imperfektovém a aoristovém *s* a *ch*: 2. os. aor. nesesta množ. neseste proti 1. os. jedn. nesech, množ. nesechom (ř. ἔλυ-σ-α, lat. scripsi); — a ve slovích jednotlivých, jako na př. lísati-lichotiti, mísiti-míchati, lit. sausas-suchý, dausas-duch a j.

6. *ž* mění se v *j*; na př. žeřáb- stč. jeřáb, žeřavý-jeřavý, žeřucha (MV.)-jeřicha; žádný-jádný, žádati-jádati (jádati budú zákona. Žalt. Klem. 99; jádati budú přikázaní tvých 101; budú jádati přikázaní boha mého 103).

7. Sykavé souhlásky prosté mísí se s předcházejícími zubnými v sykavky zubné *dz*, *dž*, *c*, *č*; a s předcházejícím *r* a *ř* v sykavku jazyčnou *ř*. Na př. bohatství-bohactví, dvadeset-dvadset- spodobou dvatset-dvacet, dva na deset-dvanádset stč. dvanácet (dvanácet ka-

menóv a na nich bieše dvanáste hvězd, As. 67), nč. dvanáct, dva mezi desietma (22) -dvamezdsietma-dvamecítma; tštice (m. tešt-ice, tesk-nota)-čtice, odtud tští-ctí (= teskný, prázdný) a čtitroba i štitroba (v. doleji 9, m. ctí útroba = prázdná útroba, lačný žaludek); podešev-počev; trest gen. trsti-tŕtina, křest gen. kŕtu, křestiti-kŕstiti-kŕtíti a p.

8. *c* a *č* mění se v *t* ve slovích: maličký-malitký, militký, Břecislav-Břetislav.

Poznam. Ježto *c = ts* a *č = tš*, tedy tu vlastně jest odsuto *s* a *š*.

9. Sykavky prosté mění se ve smíšené a naopak: *s-c, c-s, š-č, č-š, dž-ž, ž-ř, ř-ž*. Na př. sloniti-cloniti, zacláněti; *s-vyk-cvik (Hatt. Zv. 108), pošta-počta (ob.), čtyry-štyry (ob.), džbán-žbán, džber-žber, bažina (bahno)-bařina, žeřáb-řeřáb, žeřucha (MV.)-řeřicha, žeřavý-řeřavý, řebro (stb. rebro, něm. Rippe)-žebro, řebřík-žebřík.

Poznam. Hojnější příklady mají nářečí obecná. Na př. capouch a copouch m. sopouch, a podobně kapca, pulc, polckej (doudl. 14), Sacko, zicknej (podkrk. 51); *so* místo *co* říkají v krajině humenské na Slovensku a mají za to přezdívku Sotákův (Šemb. 79); za *š* bývá *č* zvláště vedlé *p*: lepčí, čpalek, čpulit a p. (podkrk.); jako štyry, tak také štvrt, štvrtý štitroba (m. ctí útroba, v. 7), štenář, šteník se mluví (doudl. 15, mýtské 337 a podkrk.); místo mládež říká se mládeř a podobně drůbeř, kráděř, rohořka (mýt.). — Poněvadž *c = ts* atd., tedy při změně *s-c* a *š-č* se vlastně *t* přisouvá a naopak při změnách *c-s, č-š, dž-ž* se *t* a *d* odsouvá.

10. Rozmanité proměny dějí se, když sykavé souhlásky v jednom skupení bezprostředně se stýkají. Zejména

α) dvě stejné sykavky jako jedna se vyslovují, na př. rozzlobiti vysl. rozlobiti, ssáti vysl. sáti, vyšší-vyší, babiččin-babičin atp. To platí ovšem i tenkráte, kdy obě sykavky jen tím se liší, že je první jasná a druhá temná nebo naopak; tu spodobou stejnými se stávají, na př. bez-sebe spodob. bes-sebe vysl. besebe, rozsol ros-sol rosol, přes-zimu přez-zimu přezimu, slezský-slesský-sleský atd. Avšak při výslovnosti poněkud bedlivější zdvojená sykavka i sluchem se znamená; jsou totiž sykavky hlásky trvací (v. §. 24.) a zdvojené mají delší znění než jednoduché, na př. ušší-ušší a gen. uší, kompar. tišší a 3. os. tiší, těžší-těšší a 3. os. těší, dat. pecce (pecka) a peci (pec), atd. — O rozzev-rozděv v. §. 123. 1. pozn. 1.

β) Jindy zase mění se *šs* v *ss* a *s*, a naproti tomu *sš* v *šš* a *š*, *sč* v *šč* a p. Na př. če*š*ský-če*s*ký, vla*šs*ký-vla*s*ký, bo*žs*ký spodob. bo*šs*ký-bo*s*ký, mno*žs*tví spodob. mno*šs*tví-mno*s*tví, proro*čs*ký-proro*c*ký (*čs* = *tšs-ts-c*), *čs*ti-*c*ti, *čs*o-*c*o, atp.; a naopak sna*zš*í spodobeno ve sna*sš*í-sna*šš*í, vě*cš*í-vě*tš*í (*cš* = *tsš-tš-č*, tedy větší nebo vě*č*í), *sč*estí-*šč*estí (štěstí) atd.

Poznam. Ve vla*šs*ký-vla*s*ký a p. může se proměna vykládati dvojím způsobem: proměnou *šs* v *ss* a dále v *s*, vla*šs*ký-*vla*ss*ký-vla*s*ký, anebo prostě odsutím *š*, vla*šs*ký-vla*s*ký; výsledek je týž. Ale sna*zš*í, které při vyslovení poněkud bedlivějším zní s prodlouženým *š* čili s *šš*, nenasvědčuje pouhému odsutí sna*(z)š*í-sna*š*í, nýbrž potvrzuje výklad, že za *z* nastoupilo *š*: sna*zš*í-sna*sš*í-sna*šš*í; a také dialektické bo*hs*tvie m. bo*žs*tvie (v. doleji *δ*) prozrazuje povědomost toho, že slovo to nezní jen bo*s*tvie a že před *s* ještě nějaká hláska náleží.

γ) Dialekticky mění se také *sc* v *chc*, *šč* v *chč*, na př. *sc*ípati-*ch*cípati, *šč*estí-*chč*estí (štěstí), ne*chč*estí, *chč*ebetat (domažl. Šemb. 17).

δ) Když ze dvou skupených sykavek prvá vznikla proměnou ze souhlásky jiné nesykavé, tato často vrací se na místo sykavky. Na př. místo stč. mla*zš*í je nč. mla*dš*í, a podobně sla*zš*í-sla*dš*í, chu*zš*í-chu*dš*í, *kru*cš*í-kru*tš*í atd.; ano také bo*hs*tvie se čte (Štít., Rozbor stč. lit. II. 8) a dru*hc*i (NR. 51.) m. bo*žs*tvie a dru*zc*i; smá*hš*e (v RK.) je místo žádaného sma*žieš*e a vzniklo bezpochyby odsutím *ie*, *smá*ž-š*e, a zpátečnou výměnou *ž* za původní *h*.

ε) Dále mění se ze skupených dvou sykavek prvá v *j*, obzvláště často v dialektech. Ve spisovné češtině je toho příkladem pů*j*čiti z po*ži*čiti (= k požitku dáti; *požič* nám času, Žalt. Klem. 144); pak ve starších památkách za*jž*e, za*jž*enie, o*jž*enie m. za*žž*e atd. (Štít. vyd. Vrť. 391; 1. os. přít. je za*žh*u, nikoli za*išh*u; v Žalt. Klem. oheň za*jž*en jest 60, za*jž*e sě jako oheň hněv tvój 63); sla*jš*í, mla*jš*í, pře*jš*í m. sla*zš*í (sladší); mó*js*ě m. mó*ž's*ě (veš kraj mo*j-s*ě tiem pronésti, v Nové Radě 85).

Poznam. 1. Tvary s *jč* m. *žč* čteme již od poč. XV. stol.: pó*jč*iti (MC, 115), pó*jč*eno (Ž. Alex.), vypó*jč*ují (Všehrd, Výb. II. 1044). Nezměněné *žč* psáno v puo*žč*ím (Gesta Rom., Výb. II. 919) a dosud se drží dialektické po*žč*iť a po*žč*ať (mor., Suš. 220 a j.), ano i po*žič*iť a po*žič*ať (slc.).

Poznam. 2. Hojné a rozmanité jsou příklady v nářečích obecných. Tak mění se v nářečí doudlebském be*z-z*losti v be*jz*losti,

přes *z*imu-pře*jz*imu, pros *z*a nás-pro*jz*anás, zas *s* náma-za*js*náma, přes-sebe pře*js*ebe, mla*zš*í-mla*jš*í přehlas. mle*jš*í, u*ž* som tu-u*j*som, ko*čc*e-ko*jc*e (Kotsmích 11, 18); podobně ve východních Čechách se slyší re*jš*í (za ra*zš*í-ra*jš*í, radší) (mýt. 336); v nář. podkrk. bo*js*ký (m. bo*žs*ký) (Kouble, 52); na Moravě mle*jš*í, re*jš*í, kra*jš*í šaty (Suš. 147), dy*js*vé vole nazobal (m. dy*ž-s*vé, Suš. 269), uče*js*i vlásky (m. uče*šs*i, Suš. 727), a*js*e ke mně dostaneš, a*js*e hory zelenaly (m. a*ž s*e, Suš. 269, 749), na tej ty*jc*e, na tej tyči*jc*e (m. ty*čc*e, tyči*čc*e, Suš. 749 a 750), na kyti*jc*e, mati*jč*ino (Suš. 426, 429), dat. svej mati*jc*e, svej sestři*jc*e (m. mati*čc*e, sestři*čc*e, Suš. 752); lazebník mě*js*ký (m. mě*s-s*ký, městský, Arch. Č. II. 394, v listině slezské); na Slovensku tera*jš*í, kra*jš*í (Hatt. ml. sl. 51); atd. Obdobné příklady jsou ovšem i jinde ve slovanštině; na př. polské o*jcz*yzna je místo o*ć-cz*yzna (= otčina), chorv. mogu*js*tvo m. mogu*ćs*tvo atd.

ζ) Když ze dvou skupených sykavek druhá je sykavka smíšená zubná (*c* = tś, *č* = tš, *dz*, *dž*), měnívá se ve svou měkkou zubnici; na př. *šč* = *štš* mění se v *šť*, *zdz* v *zď* atd. Ježto ve měkké skupenině *štš* i *ť* měkké jest, může se proměna *šč* = *štš* v *šť* také odsutím druhého *š* vyložiti; a podobně při *zdz-zď* atd. Jaké jiné proměny se tu dějí, ukáží příklady. Tak změněno stč. *šč*ít ve *šť*ít, *šč*ep ve *ště*p, za nebo*žč*ík od stč. nebo*žec* máme nebo*žť*ík, a podobně hru*šč*ička-hru*šť*ička, *sč*astný-*šč*astný(dle β)-*šť*astný; pol*ský* nom. pl. pol*scí* (dle vel*cí*, = pol*śtsí*) — pol*ští* (slovensky pol*stí*)-pol*ští*; podobně de*ska* lok. de*scě*-de*ště*(slc. de*ste*, vysl. de*stě*)-de*ště*, v Pol*ště*, ve voj*ště*; ře*cký*-*ře*cčina-ře*čč*ina-ře*čt*ina; něme*cký* nom. pl. *něme*ccí*-slc. něme*ctí*-nč. něme*čtí*, *křtíti* příč. pok*ř*cen (jako *chytiti*-chycen)-pok*ř*těn, slc. ra*zga* dat. *ra*zdzě*-ra*zde* (vysl. ra*zdě*), č. ro*ždí* m. *ro*ždží*, atd. (v. L. fil. 2. 317.)

Poznam. 1. Mimo to vyskytují se v nářečích ještě jiné proměny, na př. polský-pol*št*ina a na Slovensku pol*č*ina (Hatt. slc. ml. 53); — lhotský plur. lhot*ští* a na Mor. lhot*cí* (Suš. 778), černocký (z Černotína)-černo*ccí* (Suš. 773), bohotický-bohoti*cí* (Suš. 212); — moravský nom. pl. morav*ští* a morav*čí*, pavlov*čí* (Suš. 591, 717), hrade*čč*í podruzi (Šemb. 48) a p.

Poznam. 2. Ve starých památkách českých čte se větším dílem *šč* za novočeské spisovné *šť*: je*šč*e m. je*ště*, *šč*estie m. *ště*stí, luči*šč*e atd. Tak to jde až do XV. stol.; ale již od stol. XIV. také *šť* psáti se začíná, na skl. XIV. a poč. XV. stol. takořka stejně často se naskýtá jako *šč*, pak nabývá vrchu a od stol. XVI. je pravidlem. V nářečích dosud drží se *šč* místo spisovného *šť*, zejména v Domažlicku, v doudlebštině a na Moravě.

η) *řč* a *řc* změněny jsou v *rč* a *rc* v *určen* m. *uřčen*, *určitý* a p., pak ve *rci*, *rcete* m. *řci*, *řcete*; ale naproti tomu *horce* (nom. horko) i *hořce* (nom. hořko).

11. Někdy ukazuje se proměna *zl* v *sl;* zejména ve slovích *vez-veslo*, *vrz-povříslo*, *maz-máslo*, *vaz-obáslo* (len obvázaný na přeslici). Ale tu je příponou vlastně *-tlo* a *veslo* atd. nevzniklo tedy z *vez-lo*, nýbrž z *vez-tlo*, totiž spodobením jasného *z* s temným *t* a pak odsutím hlásky *t* (v. §. 99).

γ. Proměny souhlásek zubných.

§. 109.

Zubné souhlásky jsou *d*, *t*, *n* a jejich podnebné *ď*, *ť*, *ň*. O proměnách *n* a *ň* byla řeč již u souhlásek plynných (§. 106); důležitější proměny ostatních zubnic jsou:

1. Jasné *d*, *ď* měnívá se v temné *t*, *ť* a naopak. Na př. *d*rkati-*t*rkati, nu*d*iti (odkud nou*z*e = nú*z*a = nu*dj*a)-nu*ť*iti (Šaf. Poč. 22), slc. labu*ď*-labu*ť*, o*t*-o*d*, k*t*o-k*d*o.

Poznam. Že v o*t* (stb. o*tъ*) a k*t*o (stb. kъ*t*o) je *t* původní a *d* pozdější obměna jeho, dokazují i historická čeština i příbuzné jazyky jiné. Co do času je v písemných památkách pravidlem *ot* do XIII. stol., *ot* a vedlé něho *od* ve stol. XIV., samo pak *od* v češtině pozdější od stol. XV. počínajíc. Dosud však píšeme i vyslovujeme o*t*vor, o*t*evříti. — Ve *kt*o-*kd*o (vysl. *gd*o, dial. též *hd*o) a ně*kt*o-ně*kd*o (vysl. *gd*) změnila se celá temná skupenina *kt* v jasnou *gd* a nalézá se v písemných památkách z pravidla *kt*o až do konce XV. stol., načež ještě nedlouho vedlé *kd*o se drží; ve 2. čtvrti a v polovici XVI. stol. je již novočeské *kd*o pravidlem.

2. Nepodnebné *d*, *t* mění se

α) před *i* a před střídnicemi za stb. *ê*, *ę* a *ь* v *ď*, *ť*; dále

β) před samohláskou jotovanou pojí se s *j* v *dj*, *tj* a vzniká *z* (= *ź*), *c* (v *dj* změní se totiž *j* v *ź*, dle §. 103, 2, tedy *dj* v *dź*, z toho odsune se *d* a zbude *ź*; v *tj* změní se zase *j* v *ś* a tedy *tj* v *tś* = *c*); — nebo jinak řečeno: *d*, *t* mění se

α) na prvém stupni měkkosti v *ď*, *ť*,

β) na druhém v *z*, *c*. Na př.

α) sou*d*-sou*ď*iti- lokal sou*dě* (-*ê*)- přechodník sou*dě* (-*ę*), čele*ď* (-*dь*); pla*t*-pla*ť*iti- lok. pla*tě*- přech. pla*tě*, kos*ť* (-*tь*);

β) *radi*-ti 1. os. jedn. *ra*di*-u *rą*dj*u-ra*ź*u (přehl. ra*z*i, stč., místo nyn. *radím*), a podobně ra*dj*en-ra*z*en, ha*dj*ati-há*z*ati přehl.

házeti, hradja-hráža přehlas. hráze, medja-meze, nudja-nouze, přadu a příze, snad a snáze, snadný a nesnáze, hovado a hovězí, choditi a příchozí, zad a záze, nejzáze; — múti-ti 1. os. jedn. *muti-u mutju-múcu (stč., m. nyn. moutím), *meti-u metju mecu přehlas. meci, 2. os. meceš, 3. mece atd. vedlé metám atd., a podobně platjen-placen, placení, vypláceti, pitja-píce (koř. pit = krmiti), pratja-práce (prt-ati), svietja-svíce; pekoucí, honící; telecí, jehněcí (od jehněte, proti tomu jehněčí od jehence, nom. jehněc), panic (m. *panitj), královic, Královice, macecha, tisíc, cizí (m. *tjudjí) atd.

Poznam. 1. Před původním e neměkčí se d, t (ani n, viz §. 106, poznam.), leda v dialektech. Na př. pták vok. ptáče, peku 2. os. pečeš, pečen atd., bratr-bratře, mru-mřeš, a naproti tomu hade, svate, pane, vedeš, pleteš, vineš, veden, pleten atp.; ale dialekticky také jedě (Suš. 40), budzě (tamt. 55), chcetěli (t. 40), těbe, sedněš, slyně (t. 97, 28).

Poznam. 2. Mnohdy nalézá se ď, ť místo žádaného z, c, t. j. změkčení stupně prvého místo druhého. Tak máme imperfekta budiech a mútiech m. buziech a múciech (stb. buždaachъ a mąštaachъ, ale výjimkou také chodêachъ místo choždaachъ a p., Mikl. III[2] 117) atp.; příčestí děděn, voděn, cíděn, zděn, cítěn, dialekticky také probuděn, vypuděn, obohatěn (mor. Šemb. 36); hoďený, chyťený (slovenské, vysl. dě-, tě-); v V. třídě prováděti (proti provázeti), vyváděti, dováděti; dial. sluněčko zachádí (Suš. 333), hotrátět, vyplátět (mor. Šemb. 39).

Poznam. 3. dj změnilo se v dź a toto odsuvkou dále v z (ź). Spisovná čeština má jen z, ale v nářečích udrželo se také dz n. dź (jako v polštině), zejména ve slovenštině a v Opavsku. Na př. sl. núdza m. č. nouze, hrádza, hádzat, sádzat, medzi, jedz, vidz, povedz, hovädzi (Hatt. sl. ml. 67 a 132, Mikl. I. 146) a p.; opavsk. řidźen (Šemb. 55) atd.

Poznam. 4. Skupeniny dj a tj proměnily se v každém jazyce slovanském jinak. Viděti to na příkladech *medja a *svêtja, za něž má srbskochorvatština medja a sveća, slovinština meja a svêča, pol. miedza a świeca, čes. meze a svíce, rus. meža a svêča, stb. mežda a svêšta atd. Je tedy české (a lužickosrbské) z, c v těchto případech střídnicí polského dz a c, stbulharského žd a št atd., a kde se d, t mění v stbulh. žd, št, má se i v češtině měniti v z, c.

3. Podnebné ď, ť mění se v nepodnebné d, t v příkladech: zdě-zde, všadě-všade, smrť-smrt, vlast, kost, milost a p. O podobném tvrdnutí ň v n viz §. 106, 4.

Poznam. Častěji pozoruje se tato změna srovnáním tvarů spisovných s dialektickými, na př. sva*ď*ba (Suš. 467)-sva*d*ba, sva*t*ba; čaro*dě*jník-čaro*d*eník (doudl. 17); stb. *tь*ma sev.-mor. *ć*ma-*t*ma; *t*ěch, *t*ěm, *t*ěmi — *t*ech, *t*em, *t*emi (mýt. 333); ře*tí*zek-ře*ta*zek (Suš. 725).

4. Dialekticky mění se také *ď*, *ť* v *dź*, *c* (a *sť* v *sc*) a vyskytují se takové dialektické změny tytýž i ve starých památkách písemných. Na př. *dz*ěd, *dz*ěkan, *dz*iec*ě* a p. z pravidla v bohemáři (napsaném r. 1390 od Moravana Martina ze Strážnice); podobně jinde po různu *ú*c*ě*cha, užívac*i* (inf.), stáci, vzhodici, vícez, cělíčko; hos*c*ie (hos*t*ie, hos*t*é), le*c*al a p. se čte (Šaf. Poč. 22 a 23); a na Moravě a na Slovensku slyší se také *dz*ěvka, koš*č*i (m. kości), *dz*ed*z*ina, *dzi*ća, taciňek (Suš. 453 a j., Šemb. 67).

5. *d*, *t* před *t* mění se v *s;* tedy (*d*, *t*) + *t* = *st*. Na př. ve*ď*u inf. ve*d*-*t*i vé*st*i, ple*t*u inf. ple*t*-*t*i plé*st*i, a podobně klá*st*i, krá*st*i, pří*st*i, hou*st*i, mé*st*i, kvé*st*i, či*st*i, skýs*t*i (skytnouti); kmen pa*d* + příp. *ť* = pas*ť*, a podobně sla*sť*, stra*sť*, závi*sť*, če*sť* (= čьt + *t*ь), přá*st*va (pra*d* + *t*va), vr*st*va (koř. vr*d* = růsti, anebo *vrt*-*vrát*iti); mě*st*o a mo*st* (m. mê*t*-*t*o a mo*t*-*t*ъ, kde mêt- i mot- stupňováno z met-, metati), pé*st*oun (m. pê*t*-*t*unъ, kdež pêt- stupňováno z pit-, = krmiti). — Sem patří také *sl*, které vzniklo z (*d*, *t*) + *l*. Ku kmenovému *d*, *t* přistupuje totiž přípona s *tl*- se začínající; (*d*, *t*) + *tl*- mění se ve *stl*, *t* se vysouvá a zbývá *sl* (srov. §. 108, 11), na př. *je*d*-*tl*e *je*stl*e-je*sl*e, *či*t*-*tl*o *či*stl*o-čí*sl*o a podobně také hou*sl*e, pře*sl*ice.

6. *d*, *t* měnívají se v hrdelné *g*, *k*. Na př. *d*louhý slc. *d*lhý a *g*lhý, ži*d*le sl. a mor. ži*g*la, oc*t*nouti (m. oci*t*nouti dial. ocej*t*it) se-oc*k*nouti se, s*t*řemcha-*k*řemcha (doudl.), svě*t*nice-svě*k*nice i se*k*-nice, *T*ruthenne-*k*ruta, *t*luku-*k*luče na dveře (Suš. 128) atd. Zamě*sk*nati vzniklo ze zamě*st*nati, buď bezprostředně proměnou *t* v *k*, buď přisutím *k* k *st*, zamě*stk*nati, a pak odsutím *t*: *st*-*stk*-*sk* (v §. 126).

7. *d*, *ď* měnívá se v *j*. Na př. *D*ětřich-*J*etřich, *d*ětel-*j*etel.

Poznam. Častěji vidí se to v nářečích a ve skupení *dt*, *ďt*, *ťt;* na př. cho*ď*- sl. cho*j*, necho*j* (Hatt. Zv. 90), je*ď*te-je*j*te, na*d* témna*j*tém, po*d* tém-po*j*tém (hornomoravské, Šemb. 44), vra*ť*te-vra*j*te (jihočeské).

8. *d*, *t* změněno v *r* v dialektických výrazech bo*r*ejť m. bo*d*ejť, ka*r*lec (m. tka*d*lec), he*r*bábi, sva*r*ba (mýt. a podkrk.) a v cizím slově ka*r*toun (*cotton*).

3. Proměny souhlásek hrdelných.

§. 110.

1. Jasné hrdelnice proměněny jsou ve své střídnice temné a naopak ve příkladech: *h*matati- *ch*matati, *h*ranostaj-*ch*ramostejl, mo*zh* (MV.) starší mo*zg*-mo*zek*, me*zh* starší me*zg*-me*zek*, sl. ro*zg*a-rů*zk*a (vysl. rů*sk*a), mí*zh*a starší mie*zg*a- mí*zk*a (vysl. mí*sk*a), ro*h*oz starší ro*g*oz-ro*k*os, rá*k*os; — šti*k*a-ští*h*le (mladá štika), *k*rušiti-*h*rušiti (RK.), *kto*-*gd*o (v. §. 108, 1 a 109, 1).

2. *g* se změnilo v *h*: stč. *g*lava- nč. *h*lava, bó*g*-bó*h*, atd.; ve slovích cizích: *G*raf-*h*rabě, pa*g*anus-po*h*an, re*g*ula-ře*h*ole, or*g*anum-var*h*any, *G*raecus-*H*řek a *h*řecký atd. Proměnou touto liší se čeština od většiny ostatních jazyků slovanských, které mají *g* pravidelně za české *h*, na př. české no*h*a- stbulh., srbchorv., slovinské, ruské, polské a dolnolúž. no*g*a, *h*ora-*g*ora atd. České *h* jest tedy zastupitelem staršího *g* a vůbec střídnicí slovanského *g*.

Nyní má čeština *g* jen ve slovích cizích a když temné *k* spodobou v *g* se mění; na př. *g*doule, *g*roš, *g*rejcar (ačkoli psáno *k*rejcar), *k*do vysl. *g*do, a podobně ně*g*do, *g*de, *g*dyž, *g*-*b*ohu atp. Ale i tu měnívá se v *h*, když se mluví dialekticky *h*do m. *g*do, *h*de m. *g*de (na př. hděs děvečko, hděs byla, hdě si krásy nabyla, Suš. 421). — Dialekticky drží se *g* v některých slovích na Slovensku a na Moravě, na př. sl. *g*ríb, *g*yzdavý (o*h*yzdný), miaz*g*a, roz*g*a i raz*g*a, moz*g*y (Hatt. Zv. 98 sl.), mor. *g*řích, *g*řešit (Šemb. 43). V památkách písemných je *g* pravidlem do XII., *h* od XIII. stol.; ale *h* se zajisté vyslovovalo dříve, než je začato psáti.

3. *ch* je změněno v *k* ve slovích cizích- *ch*or-*k*ůr, *Ch*ristus-*K*ristus, *ch*ristianus-*k*řesťan; a dialekticky ve s*ch*ovati-s*k*ovati, *ch*řtán-*k*řtán, *ch*orúhev-*k*orouhev, *ch*atrč-*k*atrč, *ch*ocholouš- doudl. *k*ocholouš.

4. Souhlásky hrdelné mění se před samohláskami měkkými a jotovanými v sykávky podnebné řidší a hustší; totiž

h(*g*) mění se v *ź* a *ž*,
k „ „ „ *c* a *č* a
ch „ „ „ *ś* a *š*.

Zejména děje se proměna v *ž*, *č*, *š* před samohláskami *e*, *i* a před střídnicemi za *ь* (= *i*) a *ę*; před střídnicemi za *ê* bývá proměna v *ź*, *c*, *ś* i v *ž*, *č*, *š*; a taktéž před samohláskou jotovanou pojí se hrdelnice s *j* a dávají *ž*, *č*, *š* a někdy také *z*, *c*.

α) Před *e* mění se hrdelnice v *ž*, *č*, *š*; na př. vok. bo*ž*e, vra*ž*e, člověče, du*š*e (*svatý duše*!), stře*h*u-stře*ž*eš, pe*k*u-pe*č*eš, stře*ž*en,

pe*č*en, atd.; a podobně *h*rdlo a *ž*eru, *h*ořím a *ž*éřím n. *ž*iřím, po*k*olení-*č*eleď, *k*ápě-*č*epice, *k*rev-*č*ervený atd.

Poznam. Rozumí se zde *e* původní. Před *i*, které je novočeskou střídnicí za *ê*, mění se hrdelnice dle *ε*) (v. doleji), a před vkladným *e* zůstávají bez proměny, na př. gen. mn. ba*h*en, o*k*en, ka*ch*en.

β) Před *i* mění se hrdelnice v *ž*, *č*, *š*; na př. dru*h*-dru*ž*ina, mat*k*a-mat*č*in, mace*ch*a-mace*š*in; slo*ž*itý, o*č*itý, u*š*itý; no*ž*ička, vl*č*ice, m*š*ice (mou*ch*a); zbo*ž*ije-zbo*ž*ie-zbo*ž*í, lý*č*í; bo*ž*í, pta*č*í, mu*š*í; tr*h*-tr*ž*iště; slu*h*a-slou*ž*iti, ru*k*a-ru*č*iti, ru*ch*-ru*š*iti, sna*ž*iti se, mů*č*iti, sko*č*iti, bu*š*iti, vr*š*iti atd.

Poznam. *i* v nom. množ. bo*z*i a v imperativě stře*z*i atp. je vlastně střídnicí za *ê* a hrdelnice mění se před ním dle *ε*).

γ) Před střídnicemi za *ь* (= *i*) mění se hrdelnice v *ž*, *č*, *š*; na př. lъ*g*-ь le*ž*, sê*k*-ь se*č*, vetъ*ch*-ь vete*š*, ře*č*, žlu*č* (pro-žlu*k*-lý); no*g*-ьka no*ž*ka, ru*č*ka, Če*š*ka; bo*g*-ькъ- bů*ž*ek, vl*č*ek, vr*š*ek; lo*g*-ьko lů*ž*ko, o*č*ko, rou*š*ko; bê*g*-ьnъ bě*ž*ný, dlu*ž*en, dlu*ž*ník, la*č*ný, ro*č*ní, stra*š*ný; a podobně vra*ž*da stb. vra*ž*-ьda, slu*ž*ba, bo*ž*ský stb. bo*ž*ьskъj, vla*š*ský, *ře*č*ský = řecký, jednoro*ž*ec stb. inoro*ž*ьсь, mu*č*ec, pě*š*ec; *k*onec a po*č*nu stb. *č*ьnǫ, *ch*od a *š*el stb. *š*ьd-; atd.

δ) Před střídnicemi za *ę* mění se hrdelnice v *ž*, *č*, *š*; na př. bů*h*-bů*ž*e, kъnę*g*ъ-kní*ž*e a kní*ž*ata, ptá*k*-ptá*č*e a ptá*č*ata, ho*ch*-ho*š*e a ho*š*ata, atp.

ε) Před střídnicemi za *ê* mění se hrdelnice 1. někdy v *z*, *c*, *s* a 2. někdy v *ž*, *č*, *š*.

Proměna 1. v *z*, *c*, *s* (kteréž dle §. 108, 3. v pozdější češtině v *š* přechází) ukazuje se v ohýbání slov v dat. a lok. jedn. slu*z*ě, ru*c*ě, mú*s*ě, později slu*z*e, ru*c*e, mou*š*e; v lok. jedn. a množ. bo*z*ě, vl*c*ě, du*s*ě, bo*z*iech, vl*c*iech, du*s*iech, později bo*z*e, vl*c*e, du*š*e (*o svatém duše*), bo*z*ích, vl*c*ích, Vla*š*ích; v adverbialních lok. tu*z*e, veli*c*e, ti*š*e; v mužském nom. množ. bo*z*i, vl*c*i, Vla*s*i pozd. Vla*š*i, kdež *i* je vlastně střídnicí za žádané *ê* (srov. ř. *λόγοι*, *λύκοι*, lit. *-ai*, vilk*ai*; lat. *-i* m. staršího *-ei*, agr*i* m. star. agr*ei*); a podobně v imperativě vr*z*(i), vr*z*te (stb. vrъ*z*ête), pe*c*, pe*c*te (stb. pe*c*ête), kde české *i* také takovou střídnicí jest.

Proměna 2. v *ž*, *č*, *š* ukazuje se ve tvoření kmenů, na př. v komparativech (a superlativech) bla*h*o-bla*ž*eji (m. *blagêje =

blagъ + ijъs), krot*č*eji, ti*š*eji; v infinitivních tvarech sloves III. třídy: bě*ž*eti (= *bê*g*êti), ml*č*eti, sly*š*eti, bě*ž*al, ml*č*al, sly*š*al; cvr*č*ala, pí*šť*ala (m. pí*šč*ala); obli*č*aj přehlas. obli*č*ej, oby*č*aj př. oby*č*ej; atd.

ζ) Před samohláskami jotovanými pojí se hrdelnice s *j* a dávají 1. obyčejně *ž*, *č*, *š*, a někdy 2. též *z*, *c*.

Proměna 1. v *ž*, *č*, *š* ukazuje se ve slovích velmo*ž*e stb. velьmo*ž*a (= velьmo*g-j*a), pé*č*e (pe*kj*a), du*š*e (du*chj*a); mu*ž* stb. mąžь (= mą*gj*ъ), plá*č*, leme*š* (v. leme*ch*); Pra*ž*an, Mělni*č*an; plá*č*u (= pla*ki*-u), strou*ž*u; ap.

Proměna 2. v *z*, *c* ve jménech ste*z*e (stь*g-j*a) a pl*z*eň (stb. po-lь*z*a — po-lь*g-j*a) se naskytuje a ve slovesích tá*z*ati (ta*h*), klou*z*ati (v. klou*h*ati), mi*z*eti (mi*h*-), narí*c*ati (v. nařie*k*ati), dotý*c*ati (ty*k*-), ní*c*eti (v. ni*k*-nouti, pučeti), mý*c*eti (my*k*-), ponú*c*eti (nu*k*-, poče těch katóv ponú*c*eti, Pass. Výb. I. 298), lé*c*eti (na-lí*k*-nouti).

Poznam. 1. Ve *ž*láza proti *h*láza, *stř*ih m. **čř*ih proti *kr*oj atp. změnily se hrdelnice, ačkoli jsou mezi nimi a následující samohláskou podnebnou ještě souhlásky *l*, *r*.

Poznam. 2. Slovenština rozeznává *g* a *h* a mění *g* v *dz* a *dž*; na př. stri*g*a dat. lok. stri*dz*e adj. stri*dž*í subst. stri*dž*a (-ę).

Poznam. 3. Jdeli před hrdelnicí sykavka, povstává při těchto změnách skupení dvou sykavek a s tím slovanština a čeština rozmanitě nakládá; viz §. 108, 10. Na př. ti*sk*-ti*šč*en-ti*šť*ěn; pi*sk*-pi*šč*eti-pi*šť*ěti; voj*sk*o- lok. voj*sc*ě-voj*šť*ě-voj*šť*ě; — pol*sk*ý- nom. pl. pol*sc*í-pol*šť*i-pol*šť*í; pol*šč*ina-pol*šť*ina a polčina; vo*sk*-vo*šč*ený-vo*šť*ěný; mo*zg*, mo*zh*-*mo*ždž*ênъj-mo*žď*ěný, dří*zh*a-Drá*žď*any atd.

Poznam. 4. Někdy zůstávají hrdelnice v těchto případech beze změny. Tak zejména v nářečí slovenském dat. lok. no*h*e, st*rig*e, mu*ch*e, ru*k*e; nom. pl. mno*h*í, vel*k*í, ti*ch*í; adj. stri*g*in, mat*k*in (Hatt. ml. sl. 51); v domažlickém komparativy divo*k*ejší, su*ch*ejší a p. (Šemb. 17). Také sem patří vr*ch*ní (bylali příp. -ьnьj), pro*k*ní (proti roční) a některá příjmení, jako Ma*ch*ek, Du*ch*ek a p. — O bo*h*stvie, dru*h*ce, smá*h*še viz §. 108, 10, δ).

Poznam. 5. *ch* vyvinulo se dle §. 108, 5. všude ve slovanštině ze staršího *s*; na př. *duch* stb. du*ch*ъ předpokládá starší tvar *du*s*ъ. Lokal jednotný je stb. du*s*ê stč. du*s*ě nč. du*š*e (na př. *o svatém duše*); naskýtá se otázka: je stb. lokal du*s*ê utvořen ze kmene *du*s*ъ či ze km. du*ch*ъ? Rozhodnouti o této věci není vždy snadno a pro naši potřebu to také není nevyhnutelno; ale vzhledem k tomu, že lokaly stč. ro*s*ě, hla*s*ě, ča*s*ě, kla*s*ě pl. hla*s*iech, ča*s*iech, kla*s*iech, nom. pl. ko*s*i, bo*s*i atp. se nezměnily ve hla*š*e, hla*š*iech, ko*š*i atd., a naproti tomu že týž lok. mú*s*ě, du*s*ě, du*s*iech

přešel v mouše, duše, dušiech a nom. hosi v hoši, dlužno předpokládati lok. *muchê (jako je sl. muche), nom. pl. *hochi atd., z toho změnou musě, hosi a mouše, hoši.

5. *g* je proměněno v *j* v an*j*el, *J*iří a p.;

6. *k* v *s* ve *k*loniti-*s*loniti, *k*luzký-*s*lizký;

7. *ch* v *š* (*ž*) a *s* ve *ch*matati-*š*matati, *ch*múra-po*š*mourný, *ch*vastati-*š*vastati n. *ž*vastati, *ch*ramostiti-*š*ramotiti, po*ch*va-po*š*va; — v mor. ne*s*co, ne*s*ce atp. m. ne*ch*ci atd. (Suš. 512, 685). Naproti tomu v pr*s*ť (proti pra*ch*), sr*s*ť (sr*ch*-, sr*š*eti, stra*ch*), te*s*ť (t*ch*án), by*s*te (by*ch*, by*ch*om) jest *s* původní; *ch* pak, které ve příbuzných slovích proti němu se vyskytuje, pozdější z něho vzniklá střídnice jest (dle §. 108, 5).

8. Skupeniny *gt*, *kt* (ve stbulh. také *cht*) mění se tak, jako *tj* (v. §. 109, 2), tedy v češtině v *c*, ve stbulh. v *št* atd. Na př. no*k*-*t*ъ (lat. gen. no*c*-*t*is) stb. no*št*ъ č. no*c*, pe*k*-*t*ь stb. pe*št*ь č. pe*c*, dъ*g*-*t*i (*θυγάτηρ*) stb. dъ*š*t*i č. d*c*i, a podobně ve*št*ь-vě*c* (got. vai*ht*s) a infinitivy pé*c*i (m. pe*k*-*t*i), mo*c*i (m. mo*g*-*t*i), tlou*c*i, té*c*i, ří*c*i, sí*c*i (sek-), vlé*c*i, stří*c*i, do-sí*c*i (-sie*g*-*t*i) atd.

B. Souhlásky se odsouvají.

§. 111.

a) Odsouvají se souhlásky retné a retozubné. Zejména

1. často před *n*, a bývá tu za žádané *bn*, *pn*, *mn*, *vn* pouhé *n*. Na př. *hy*b*-*n*outi hy*n*outi, ohe*b*n*ý*-oh*n*outi, nah*n*outi a p. (příč. fem. *nahla*, *sehla*, maličko se sehla. Suš. 32), *hr*b*-*n*outi hr*n*outi, *ko*b*-*ň* kó*ň* (vedlé ko*b*-yla); a podobně jest ka*n*outi (místo ka*p*-*n*outi, dle ka*p*-ati), ky*n*outi (těsto ky*n*e, ky*p*í), l*n*outi (l*p*ěti n. l*p*íti), osl*n*outi (osle*pn*outi), to*n*outi (to*p*iti se), tr*n*outi (tr*p*ěti), kle*n*outi (skle*p*), se*n* (m. *se*pn*, dle s*p*áti a dle lit. sa*pn*as ř. *ὕπνος* hy*pn*os), us*n*outi, stč. také uskři*n*outi (m. uskři*pn*outi: neroď prsta mezi dřvi a podvoj klásti, jistě věz, že tě uskřine, Dal. kap. 85, 59); ochr*n*outi a ustr*n*outi dle stb. chrъ*mn*ąti a ustrъ*mn*ąti (tedy = chromým, strmým se státi); z*n*íti vzniklo ze z*vn*íti stb. z*vь*n*ê*ti a de*n* stb. dь*n*ь z *dь*vn*ь (z koř. div = svítiti; Hatt. Skup. 78, Mut. 96); místo pr*vn*í slyší se i per*n*í (podkrk. 52) a i ve starých památkách se čte pr*n*í (Šaf. Poč. 25).

2. V jiných případech odsuto bývá

α) *b* z infinitivů I. tř. na př. *pohřiesti* od pohře*b*u (Boleslav...

po třech letech káza ho [svatého Václava] do Prahy přinésti a u sv. Víta tajně jej pohřiesti, Dal. kap. 31), a podobně *skústi* m. sku*b*sti; *botnati* a *botněti* vedlé bo*b*tnati a bo*b*tněti, stb. *botěti;* — z předložky *ob* ve složení o*b*klíčiti stč. okliučiti (RK.), o*b*stoupiti stč. ostúpiti (s všech stran Čechy ostúpichu, Dal. kap. 89).

β) *p* jest odsuto ze slov *žalm* a *žaltář* proti *p*salmus a *p*salterium (dle sthněm. *salm*, *saltâri*), z *neť* m. *ne*p*tь lat. ne*p*tis, ze stč. *obtrčiti* m. obtr*p*čiti (Šaf. Poč. 25), ze *slina* (utvořenoli to slovo z *pli* = plíti, tedy *s*p*lina, Hatt. Skup. 75) a p.

γ) *m* jest odsuto z ca*m*phora-*kafr*.

δ) *v* velmi často se odsouvá, zejména

z gen. mn. *-uov*, *-ův*, haduo*v* a hadů*v*-*haduo* a *hadů;* —

ze skupení *bv*, ježto vzniká stykem předložky *ob* s náslovným *v:* *o*bv*aliti-o*b*aliti, o*b*álka; *o*bv*oz-o*b*oz, o*b*ojek; o*bv*yknouti i o*b*yknouti (obé v NR. 155) a o*b*yčej; o*bv*ěsiti a o*b*ěsiti (s rozlišeným významem), o*b*ěť; o*bv*inouti stč. o*b*inúti, *o*bv*id-o*b*id (pohled), *o*bv*lek-o*b*lek, o*b*lak, o*b*lastní, o*b*lý (m. o*bv*lý z o*b* a *v*l-, valiti); *o*bv*rátiti-o*b*rátiti, o*b*rv (stč. *v*rv, provázek); podobně aor. *b*ěch má pouhé *b* místo *bv* (m. *bv*ěch od *bu-*, býti);

v odsuto dále z předložky *vz:* *vz*pomenu-*z*pomenu, *vz*ejdu-*z*ejdu atd.; táž předložka jest ve *vz*ácný, jež se obecně i bez *v* vyslovuje (*vz-á-cný* má předložku *vz* a příponu *cný;* kmen *á* = stb. *ę* stejný jest s kořenem slovesa jíti stč. jieti stb. jęti, 1. os. jmu atd.);

konečně odsuto *v* ze slov jednotlivých, na př. *W*olfram stč. *V*olbram a *Olbram;* pra*v*í a z toho *praj* přehl. *prej* (k tomu pak utvořeno pr*ý*, jako vedlé pe*j*cha bylo p*ý*cha; srov. §. 84, poznam.); tr*v*ati stč. *tráti;* stč. ch*v*rastí-*chrastí;* stb. *v*ъdodъ-*dudek;* *v*dolek ob. *dolek* a p.

Poznam. 1. Od gen. mn. *haduov*, *hadův* a p. odsouvá se *v* již v XVI. stol.: *mravuo*, *mužuo* atd.; nynější pak čeština dopouští oba tvary, *hadův* i *hadů*. Ale nemá se psáti libovolně tak i onak, nýbrž má se dbáti na to, aby nevznikal ani hiat (v. §. 131) ani obtížná skupenina souhlásková; nepěkně znělo by na př. král*ů*-*o*zdoba i králů*v*-*skv*osty. — Místo *vz* čte se pouhé *z* již ve stč. velmi často; v češtině nynější význam této předložky téměř z povědomosti vyšel. — Příslovce *praj* naskýtá se již na poč. XVI. stol. (u Všehrda, Hrubého z Jel. a j.). — Ve slovese *trvati* je *trva-* ve staré češtině jen jednou slabikou; *v* tím snáze se odsouvá a pouhé *tráti* se velmi často i píše.

Poznam. 2. V nářečích obecných odsouvá se *v* ještě častěji. Místo *-ovi* a *-ovic* slyší se *-oj* a *-ojc*: zedník*oj* (podkrk. a vých.), zedník*oj*c dům (v Budějovicku, Šemb. 13). Podobně -o*v*ství -ostfí: kralostfí a p. (doudl. 15); slíkat m. s*v*lékati, slák m. s*v*lak atd.

§. 112.

b) Souhláska *j* se odsouvá:

1. *j* za starší *i* ve *j*mieti, *j*hra, *j*du, *j*méno a p. odsulo se, o čemž v §. 93, 6. *β*. Totéž stalo se ve *j*melí-*mejlí*, a ve stč. vyskýtá se také *uný* m. *j*uný (RZ.), *zevný* a *zeviti* (na př. v Pass. ok. 1475) m. z*j*evný, z*j*eviti.

Poznam. V *j*-esm, *j*-esi, *j*-est atd. jest *j* přisuto (v. §. 120) proti hiatu; srov. *j*-est s lat. est, ř. *ἐστί* atp. Toto přisuté *j* zůstává však, i když se kmenové *e* odsulo a příčina hiatu se odstranila; mluvíme i píšeme ne*j*sem, ne*j*si, ne*j*sme atd., a dle toho píšeme také *j*sem, *j*si, *j*sme, *j*ste, *j*sou, *j*soucí. Obecně však jenom *sem*, *sme*, *ste*, *sou* se slyší. V těchto tvarech porovnaných s ne*j*sem, ne*j*sme atd. zdá se býti *j* odsuto; ale vlastně je tu *j* nepřisuto, kdežto v ne*j*sem m. ne*j*esm přisuto jest. Co se týká *sem* a *j*sem, *si* a *j*si, atd. naskýtají se tvary s *j* v písemných památkách velmi záhy, totiž na konci XIII. a poč. XIV. stol. (na př. v leg. o sv. Alexiu, v Žalt. Wittenb. a Klement. atd.; v RZel. toto slovo se nevyskýtá a v Evang. Jan. jest kmenové *e* neodsuto, jesum, jesi); ale vedlé nich bývají častěji střídné tvary bez *j*. Obé jde nejprve bez rozdílu vedlé sebe, na př. *nečinili smy* a *snížil jsi* (ŽWitt.), *já jsem chudý a bolestiv* a *že jsi mně chtěl* (přál, Žalt. Klem., l. 52 a 30); ale během času, zejména od Husa do Bratří vyvíjelo a ujalo se pravidlo, které rozeznává *sem* a *j*sem, *si* a *j*si atd. a béře tvary bez *j* v platnosti slovesa pomocného; na př. *kázal sem a najhorší jsú domácí nepřietelé* (Hus, Výb. II. 201 a 222). Spisovatelé novočeští upustili však větším dílem od tohoto pravidla, které toliko na zvyku se zakládalo, a píší ve všech případech *j*sem, *j*si atd., *jsem zdráv* i *byl jsem* atp.

2. *j* (jotový příhlas) při souhláskách retných odsuto jest ze slabik původně měkkých *bja*, *pja*, *mja*, *vja* (*bja* = stb. *bę* anebo stb. *blja* m. *bja*, atd.). Na př. hří*ba*ta (stb. žrě*bę*ta), dou*pa*ta, za*pa*tý v. zap*j*atý (-*pę*t-), u*va*dnouti (stb. -*vę*d-), Ří*ma*n (stb. Ri*mlja*ninъ), Opa*va*n atp.

Poznam. V nářečích některých se zde *j* zachovalo. Na př. ři*bj*ata, hra*bj*ata (doudl. 6); holou*bj*ata, dou*pj*ata, Opa*vj*ané (vých.-mor. Šemb. 51); travěnka u*vj*adne (Suš. 498). V doudlebštině i m*j*ilost, b*j*it, p*j*ivo, v*j*isí, raf*j*ika atp. se mluví (Kotsm. 5). Na-

proti tomu *zema* m. zem*ja*, pod zem*u* (Suš. 12, 493), a zvláště často místo spisovných slabik *mě, bě, pě, vě, fě* (t. j. dle výslovnosti *mje* atd.) dialekticky jen *me*, *be* atd. se vyslovuje a tedy *j* se odsouvá; to je zejména ve slovenštině pravidlem a místy také v Čechách, na př. *be*hat, *pe*knej, *me*sto, *ve*žka, *fe*rtoch (mýt. 333), *me* (doudl. 17), do ze*me* a p. Stopy takovéto dialektické výslovnosti nalézají se i v památkách starých; na př. v Žalt. Klement. (z poč. XIV. stol.) *me*siec, před *me*siecem, na*pa*l (na l. 4, 54 a j.), v R. Kral. ru*me*nci, o*be* straně, *pe*tkrát, *pe*j, s*pe*j, *ve*nce, k*ve*tóv, z*ve*ř, ho*vé*dce, — v jiných památkách ze*me*né (Arch. Č. II. 364 a častěji) atd.

3. Dativy a lokaly *té*, *své*, *dobré* a p. mají ve staročeských památkách také koncovku *ej;* řídčeji se to shledává při genitivech (na př. ve Knize Rosenberské z pol. XIV. stol. je pravidelně gen. *té zlé pře* a dat. i lok. *tej zlej při;* podobně v Alexandreidě atd.). Místy se dosud tak mluví, ale v památkách písemných od konce XIV. stol. dostávají vrch formy bez *j*, kteréž se tu tedy odsulo.

Poznam. 1. Podobně odsouvá se *j* ze hláskové spřežky *ej* v nářečí hanáckém a jinde na Moravě; zbylé *e* dlouží se pak náhradou v *é* (v. §. 136, b, 2) a toto místy zase se ouží v *í* (*ý*). Na př. v kompar. a superl.: mil*ej*ší-miléší, pon*ej*prv-pon*é*prv-pon*ý*prv (Suš. 23, 79 a j.); v imperativech: d*ej* — prsteň mi d*é* (Suš. 384) — upadlo mně břetýnečko, pod*ý* mně ho mé srdečko, d*ý* mně ho do mí ručičky (Suš. 762); a podobně nezapír*é*, nesmek*é*, chov*ý*, nepromrh*ý* (tamt. 384, 223, 376) a p.; — ve 3. os. množ. shán*ějí*-shán*ěj*'-sháň*é*, na-n*ěj* na-ň*é* (Šemb. 47) atd.

Poznam. 2. Na Hané a jinde na Moravě slyší se též *é* za *ý*, na př. kamen mlénský (Suš. 479), kévá, bévá (Suš. 550) a p. Srovnáním obojích tvarů ml*ý*n-mlén ukazuje se to býti seslabením *ý* v *é*, jako se i krátké *y* v *e* seslabuje (v. §. 89, 9); bylyli ve starší hanáčtině přechodné tvary ml*aj*n a ml*ej*n, byl by možný i ten výklad, že mlén vzniklo odsuvkou ze ml*ej*n a že tu změny takto za sebou šly: ml*ý*n rozšíř. ml*aj*n přehlas. ml*ej*n-mlén. — Podobné dialektické stopy nalézají se také v některých památkách staročeských. V Millionu čte se na př. mezi králem Barkú a jiném králem Tatarském (Výb. II. 546, v rkp. gin*e*m kralem Tatarſk*e*m), jazykem tureckém (t. 349); v Mandevillu: bohatém kupcem a s jinémi bohatými lidmi (Výb. II. 601 a 602) atd. V prvých třech příkladech mohla by se viděti koncovka sklonění jmenného, instr. tureck*em* dle had*em;* ale byl by to archaismus neobyčejný a ve příkladě posledním jest jinémi bez odporu místo jin*ý*mi a tedy *é* m. *ý*.

§. 113.

c) Sykavky se odsouvají.

1. *z* odsuto je z *já* stč. já*z*; z *mecítma* m. me*z*cítma, na př. dva*mecítma* = dva-mezi-desítma n. dva-mez'-d'sítma.

Poznam. já*z* se čte ve starých památkách až do zač. XIV. stol.; ale vedlé toho vyskýtá se *já* již na sklonku XIII. a zač. XIV. stol. (v Mast., Alexd.) a jest pravidlem od pol. XIV. st. — V Žalt. Klem. pozoruhodno jest časté odsouvání *z* od předložky *roz* ve složeninách; na př. vstane bóh i *roprášeni* (m. ro*z*prášeni) budú nepřietelé; a podobně v *rovieváníu*, *roliucenie* (l. 48, 44, 42, 129 a j.). — Z češtiny obecné patří sem *vemu*, *vem* místo ve*z*mu, ve*z*mi.

2. *s* odsouvá se z náslovných skupenin *stř*, *skř* dílem ve výslovnosti obecné, dílem i v písmě; na př. *třešně*, *třislo*, *třída*, *s*tříkati-*tříkati*, *s*třemen-*třemen*, *s*třevíc-*třevíc*, *s*křeček-*křeček*, *s*křivan-*křivan*, *s*kříň-*křínka* atd.

Poznam. Doudlebsky mluví se však také *s*třešně, *s*třída, *s*tříslo (Kotsmích, 15).

§. 114.

d) Souhlásky jazyčné *l*, *r* se odsouvají.

1. *l* jest odsuto ve výslovnosti obecné z příčestí min. čin. sloves kmene zavřeného: nes*l*-*nes*, jed*l*-*jed* atd.

Poznam. Ve verších staročeských toto *l* dle potřeby tu svou slabiku tvoří, tu zase netvoří a na př. *mohl* dlužno dle potřeby verše vysloviti slabikou tu jednou, tu dvěma; když pak se mohl jen jednou slabikou vyslovuje, tu již i samo odsutí koncového *l* blízko a na snadě jest.

2. *r* jest odsuto v *máti*, *dci*, *sesti*, *neť* (vedlé mate*ř*-e, dce*ř*-e, sest*r*-a, nete*ř*-e); v *brat* v. brat*r;* v dial. *tuť* (doudl. 15) m. *r*tuť a j.

§. 115.

e) Souhlásky zubné *d*, *t*, *n* se odsouvají.

1. *d* odsuto jest ze skupeniny *dl* v je*l* místo je*dl* (inf. jeti, jedu), še*l* m. še*dl*, stč. také kla*l* m. kla*dl* (Poč. 24), v nevyhnutelný vedlé -te*dl*ný, vidite*l*ný, smrte*l*ný a p.; — z *dm* v ru*m*ěný m. *ru*dm*ěný (Mikl. II. 128), dá*m* m. da*dm*, ví*m* m. vě*dm*, *jím*

[illegible]: — z *dn* v ky*n*outi (= vrci) [illegible] m. akk. je*dn* (a toto m. je*dn*o) a [illegible]: z *ds* a *dch* ve stč. vie*s*i stb. [illegible] m. vě*ds*i, ostý*ch*ati m. *osty*dch*ati; — [illegible] *z*vihnouti (Suš. 491); — od *hle*, [illegible]; na př. nebo *aj zři!* králové se- [illegible] nepřietelé tvoji zvučeli sú; Žalt.

[illegible] *dl* a *l* viz také §. 123 pozn. 2. — [illegible] a *jenom* nalézají se v památkách starších [illegible] tvary jiné, které však vesměs s akkusa- [illegible] souvisí a rozmanitým odsouváním, se- [illegible] hlásek se vyvinuly. S akkusativem *jedno* [illegible] *jene*, *jen*, *len*, *eno*, *ene*; a k lokalu *jednom* [illegible] *enom*, *enem*, *edem*. Na př. jakžto *jedno* sami [illegible] volu měli (Výb. I. 176); nemáš viece škody, [illegible] §. 103, 4); buď ústavné mysli *jedne* (Nová [illegible] jednym domě, *jene* na chvilečku (Suš. 388, 416); [illegible] v. §. 103, 4); kupim ti šatečku, *eno* ju ně- [illegible] neslyšim ptačka zpivati, *ene* tvůj hlas nařikati [illegible] jedna (Suš. 409); *enom* pána Boha pros [illegible] od pátku do neděle (Suš. 461); *edem* mně ne- [illegible]

[illegible] jest od 3. os. přítomné jedn. i množ. *veze*, *vezou* [illegible] vezątъ (srov. lat. vehi*t*, vehun*t*, něm. is*t*, sin*d*); [illegible] zachoval se v jes*t* a stč. věs*t* a das*t* (EvJ.); — ze [illegible] *pt*, *stk*, *stkl*, *stl*, *stn*, *ctn*, *ctm*, *stb*, *stbl* je *t* od- [illegible] *tk*adlec ob. *k*adlec, neto*p*ýr m. *nekto*pt*yr (= v noci [illegible] Skup. 62, Mut. 92), trys*k*a m. trys*tk*a (tresť), *sklo* [illegible] (skrze s*t*klo, Tristr. 198), *s*loup doudl. *stl*oup (Kotsm. 14) [illegible] sl. *stl*p, *zblo* (*ani zbla*) m. *stbl*o, *stébl*o, ji*zb*a v. stb. [illegible] stč. *Cm*ír vedlé *Ctm*ír a p.

Poznam. V pa*d*esát m. pě*t*-*d*esat připodobilo se *t* k *d* a [illegible] vyslovuje se jen jedno *d*; taktéž v deva*d*esát. V památkách starých psáno druhdy pa*td*esát, deva*td*esát (na př. v leg. o sv. Dor., ČČMus. 1859, 27), i pa*dd*esát (Alx. Vý*b*. I. 1076). — Podobně ve sta*č*iti m. sta*tč*iti (sta*tek*), sva*č*iti (svá*tek*), poži*č*iti (poži*tek*) splynulo *tč* v *č* (*tč* = *ttš*, *-tš*, *-č*), a taktéž děje se, když svě*dč*iti jen svě*č*iti vyslovujeme (*dč* = *dtš*, *-ttš*, *-tš*, *-č*). — Dialekticky a obecně mluví se také *k*adlec m. psaného *tk*adlec, *k*aňčka m. *tk*anička, *k*erej m. *kt*erý, šve*sk*a m. šve*stk*a, šťa*sn*ej m. šťa*stn*ý, *cn*ost m. *ctn*ost; ano také rado[illegible] veselo*s* atp. (podkrk. 52).

3. *n* odsuto jest od *n*ikto, *n*ijeden, *n*ižádný, stč. též *ikto*, *ijeden*, *ižádný* (otec ot ižádného jest neučiněn, Žalt. Klem. 135; kdežto stien smrtedlný a ijeden řád, ale věčná hróza přebývá, tamt. 145); od **nimě-imě* (vedlé něm. *N*amen lat. *n*omen atd.; Šaf. Poč. 24 a 25).

Poznam. Dialekticky praví se též *pajmáma* m. pa*n*imáma, *pajmatka* (podkrk. 52), *sekajna* m. seka*n*ina, *nadívajna* (mýt. 331); moravsky *edem* = jenom m. jed*n*om (edem ta nevěsta, Suš. 85.; srov. §. 115, 1).

§. 116.

f) Souhlásky hrdelné *h*, *ch*, *k* se odsouvají.

1. *h* odsuto jest ze skupenin *zh*, *hv*, *hm*, *hn*, *hd*, *hr* i *hř*, *hl* ve slovích mí*zh*a-mí*z*a, te*hd*y-te*d*y, bo*hd*ejž-bo*d*ejž, zdvi*hn*outi stč. zdvi*n*úti, vztr*n*u, vytr*n*u, povr*n*a (Výb. II. 59), *Ř*ehoř, *Ř*ek, *ř*ecký a p.

Dialekticky také *v*ězda m. *hv*ězda a podobně *v*ozd, *v*izdat, *m*ožditi (litomyšl. a mýt. 338), one*d*y, *r*ožeň vína, *ř*mot, *ř*ib, ten*l*e, tám*l*e a j.; stč. též přisá*l* m. přisá*hl* (přisá*l* sem Davidovi, přisá*l* sem u svatém mém, Žalt. Klem. 70, 71).

2. *ch* jest odsuto ve stč. *rozprnúti* m. pr*ch*núti, v *leptati* v. *ch*loptati (Hatt. Mut. 85) a v obecném *nešť* m. *nech-ž-ť*.

3. *k* jest odsuto v *lopotiti* vedlé *k*lopotiti, tre*s*tati v. stč. tre*sk*tati, aor. *řiech* m. *ře*k*ch, *netopýr* m. *ne*k*toptyr (v. str. 116).

Místo *k*do, *k*dopak, *k*depak a p. říká se obecně *do*, *dopak*, *depak*, *dypak*.

§. 117.

Druhdy odsuto je hlásek několik. Tak na př. od *ho*, *mu*, *že* odsuto jest *je-*, jak nahoře (§. 93, 5. β) ukázáno; také stč. *den* m. *je*den se nalezlo (Šaf. Poč. 24); od *je* proti je*st* odsuto *st*; taktéž ze *šedesát* m. še*st*-desát (šestdesát tisícev, Alx. Výb. I. 148); místo z pros*tř*edka čte se i *z prosědka*, *u prosědcě* (Žalt. Kl. 81, 83, 92, 96 a j.); z Bo*hu*slav a Lu*bo*mír stalo se odsutím *Boslav* a *Lumír* (Šaf. 16.); z obecného *dycky* proti *vž*dycky odsuto kmenové *vž* a jen přípona zůstala; ze *tdy* proti *tehdy* odsuto *eh*; v dialektickém slově *drodomský* (podkrk. 54) dr*uh*odomský odsuto *uh*; v obecném *třá*, *potřá* (tamt. 55) odsuto *eb*, potř*eb*a; ve *vévoda* m. v*oj*evoda odsuto *oj* a podobně v *mé* m. m*oj*e, *mého* m. m*oj*eho atd.; v *dobré* m. *dobr*oj*e odsuto taktéž *oj*, v *dobrého* m. *dobr*aj*eho zase *aj*, v *dobrému* m. *dobr*uj*emu *uj* atd.

§. 118.

Mnohdy ztrátou jedné nebo několika hlásek ztrácí se i slabika, na př. veliký (3 slab.)- *velký* (2 sl.), stb. gen. čьsti- č. *cti*, vojevoda-*vojvoda*, vojevoda-*vévoda*, *dobrajeho-*dobrého*, pytati-*ptáti*, třideset-*třicet*, tři-na-deset-*třinácet* (As. 66, 67) a *třindruct* atd. Takovým způsobem dvě ano i tři slabiky v jednu se srážejí (*veli*-ký *vel*-ký, tři-*nadeset* tři-*nàct*) a to se nazývá stahováním (§. 130, 2). Slabika, která stažením ze dvou nebo tří jiných povstala, bývá často dlouhou (v. náhradné dloužení v §. 136, b).

C. Souhlásky se přisouvají.

§. 119.

a) Přisouvají se souhlásky retné a retozubné, zejména

1. *b* přisuto jest ve *b*lízati proti *lízati*, *b*reptati proti *reptati*, *b*ahnice proti stb. *ągnica;* v dialektických slovích *b*otka (stč. *v*otka) a *b*acoun m. *otka* a *ocún;* —

2. *p* je přisuto do skupeniny *mpn* v te*mpný* m. te*mný*, ze*mpný* m. ze*mný* (Šaf. Poč. 26) a ka*mpna* m. ka*mna*;

3. nejčastěji však přisouvá se *v: lastovica*-*v*lastovice (Hatt. Mut. 98), *ruko-jeť* rukověť; *iskati*-*v*iskati; *umění*-*v*umění (Pass., Poč. 27), pa*v*úk, pří*v*uzný, moto*v*úz; ná*v*yk vedlé *ná-uka;* a obzvláště proti hiatu před náslovné *o*-, za které v památkách staročeských často a v obecné výslovnosti nynější z pravidla jest *vo-:* *v*ovce, *v*ohrazen (ŽWitt.). *v*omýlen (NR.), *v*ostatek, *v*obrátiv (Lobk.), *v*onen, *v*okolo, s *v*ochotností (Pís.) atd.

Poznam. Čeština obecná má větším dílem (vyjmouc na př. nářečí doudlebské) *vo*- místo *o*- na začátku slova, na př. *vo*ko, *vo*běd, *vo*strý, *vo*hlásit atd. Toto *v*- hodí se sem dobře proti hiatu. Jak se sem dostalo, to možno vyložiti způsobem dvojím:

1. buď se přízvučné *o* proměnilo ve dvojhlásku *uo* (jako na př. v-*o*bec v*uo*bec a p., v. §. 81) a dvojhláska *uo*- dále přešla ve *vo-;* jako pak ze stč. z*uo*stati vzniklo vedlé spisovného nč. z*ů*stati také obecné z*vo*stati, tak ze běžných výrazů k -*uo*bědu, s-*uočí* vyvinulo se k-*vo*bědu, s-*vočí* a takto vzniklé *vo*- pak vůbec zůstalo, nom. *vo*běd, *vo*ko, gen. *vo*běda, *vo*ka atd.;

2. buď je tu *v* přímo přisuto proti hiatu, jako jindy *h* nebo *j*, na př. černo-oký černo*v*oký, jako moravské černo*h*oký a černo*j*oký.

Ježto však ve starých památkách *vo-* velmi záhy se naskýtá (lt. Wittb. má *vo*vce, *vo*hrazen), neli dříve, tedy zároveň a ježto *v* vůbec velmi často proti hiatu se předsouvá, jest (e podobno, že i v náslovném *vo-* před sebou máme hiatové *v*, hožto rozšíření ovšem i změna *ó* v *uo* a *uo-* ve *vo-* valně spívala. Ve spisích z konce XV. a ze XVI. stol. čte se *vo-* velmi často.

§. 120.

b) *j* přisuto bývá často proti hiatu; na př. *j*ehně stb. *j*agnę (lat. agnus ř. ἀμνός), *j*ablko něm. *Apfel*, *j*ilm něm. *Ulme*, a podobně v *já*, *j*esm (v. §. 112, pozn.), sivo*j*oký, černo*j*oký (Suš. 113, 101) atd. Dále je vsuto v superlativním na*j*- místo *na-*, na př. na*j*vyšší (Miklosich II. 359) a porůznu ve slovích jednotlivých na př. stč. ne*j*málo, ze*j*spánie (Šaf. Poč. 26), ve*j*půl, ve*j*spod (krkon.).

§. 121.

c) Přisouvají se sykavky.

1. *z* přisuto bývá před *d* a *ň;* na př. bro*d*iti-brou*zd*ati se, u*d*idlo-u*zd*a, u*d*ice-u*zd*ice (Dal. 5, 9), je*d*u-jí*zd*a, hroma*d*a-hroma*zd*iti, che*bd*í- slc. cha*bzd*a; pří*z*eň místo přie*zň* stb. prija-*zn*ь proti hole-*ň*, da-*ň*, káz-*eň* (od *káz*-ati, Mikl. II. 119), a podobně bá*z*eň stb. boja*zn*ь, stč. ži*zň* stb. ži*zn*ь (život).

2. *s* bývá přisuto před *t* a *ň* (jako jasná střídnice jeho *z* před *d* a *ň*) a před *k*.

Před *t* zejména

α) ve příponě *-sť* proti příbuzné příponě *ť*, na př. bole*sť*, žádo*sť* atd. proti smr*ť*, louko*ť;* a dále

β) když předchází souhláska retná; tu mění se skupenina souhlásky *retné* + *t* ve skupeninu *retné* + *st*, na př. *zebe* inf. za*b*-*t*i zá*bst*i, a podobně stč. skú*bst*i, té*pst*i, pohřie*bst*i, lé*pst*i, slc. zia*bsť*, skú*bsť*, hrie*bsť*, d*ľbsť* (Hatt. sl. 49) atp. Obyčejně za přisutím následuje tu odsutí retnice: *pohřie*bt*i přisutím pohřie*bst*i a odsutím pohřie*st*i, o čemž v. §. 111, 2.

Před *ň* je přisuto *s* v bá*s*eň m. bá*sň* stb. ba-*sn*ь (proti da-*n*ь a p., Mikl. II. 119), pí*s*eň m. pie*sň* stb. pê-*sn*ь (pě-ji).

Před *k* je přisuto *s* ve příponě *-ský* stb. -ь*sk*ъj (proti lat. -icus ř. -ικος), na př. božský stb. božь*sk*ъj atp.

Poznam. S proměnami *pohrie*bt*i-pohřie*bst*i-pohřie*st*i srovnává se lat. *a*bt*ineo-a*bst*ineo, *su*bt*ineo-*su*bst*ineo-su*st*ineo, *o*bt*endo-*o*bst*endo-o*st*endo a p. — V doudlebském le*kst*ati místo le*kt*ati je *s* vsuto do skup. *hrdelné + t;* tak se vykládá také na př. lat. a*st*ucia = *a*c*-*s*-*t*utia (Vaníček, Etym. Wtb., 2) a tak možno také české *noc* = no*k*-*ť* a inf. *péci, moci* a p. vyložiti: do pe*k*-*ti* vsulo se *s* a bylo *pe*k*-*s*-*ti*, z toho odsutím hrdelnice *pe*sti* a z toho pé*c*i (buď přesmyknutím *st* v *ts*, buď jiným způsobem).

3. *c* je přisuto v obecných komparativech příslovcí jako hrděj*c*, lítěj*c*, pěkněj*c* a p.

§. 122.

d) Souhlásky jazyčné *l*, *r* se přisouvají.

1. *l* je přisuto ve š*l*ahati, šk*l*ubati a p., a několikráte mezi souhláskou retnou a samohláskou měkkou, na př. Litov*l*e (lat. Lutovia), Třebov*l*e, Počáp*l*e a. dial. m*l*íč m. *míč* (doudl. 14), vrab*l*ec, brab*l*ec (Šemb. 45), brab*l*eneček (Suš. 553), sl. a mor. hrab*l*e m. *hrábě* (Šemb. 53) a p.

Poznam. Vsouvati *l* (*ľ*) mezi retnici a samohlásku jotovanou je pravidlem ve slovanštině jihovýchodní; na př. stč. ze*mja* (ze*mě*) stb. ze*mlja*, a podobně krъ*mlje*nъ (č. kr*me*n m. kr*mje*n), va*blje*nъ (vá*be*n), kro*plje*nъ (kro*pe*n), goto*vlje*nъ (hoto*ve*n) atd. Slovanština západní v té příčině od východní se liší a jen porůznu naskytují se některá slova jako nahoře uvedené příklady české se vsutým *l*.

2. *r* je přisuto ve *r*moutiti proti stč. *mútiti;* zá*r*mutek a *zámutek;* pak ve *r*dousiti, pocházíli to slovo od *dusiti*.

§. 123.

e) Souhlásky zubné *d*, *t*, *n* se přisouvají.

1. *d* bývá vsuto do skupenin *zr*, *nr*, *rl*, *zn* a přisuto k *z*, *ž*, *l*, *n;* na př.

zr-zdr: ma*zdr*a (ma*s*-*r*a: temné *s* proměnilo se v jasné *z*, doudl. má*zr*a; do *zr* pak vsuto *d*); no*zdr*y (no*s*-*r*y); E*sr*as-E*zdr*áš;

nr-ndr: po*nr*ava-po*ndr*ava, Hei*nr*ich-Ji*ndr*a a Ji*nd*řich; Ko*nr*ad-Ku*ndr*at, wie*ner*-vi*ndr*a;

ž-žd: dra*ž*iti-drá*žd*iti, dla*ž*iti-dlá*žd*iti, slc. mo*ž*iar-mo*žd*íř, *ž*mu stč. *žd*mu;

n-nd: Ja*n*-Ja*nd*a;

l-dl: *l*oučiti- stč. otko*dl*účiti, rozko*dl*účiti (rozloučiti) a p., kadi*l*o-kadi*dl*o, diva*l*o-diva*dl*o, ši*l*o-ši*dl*o atd.

Poznam. 1. Hojnější příklady mají dialekty. Tak místo *z*ráti, zá*z*rak, u*z*říti a p. slyší se z*d*ráti, z*d*rostu, z*d*rovna, z*d*řejmý, uz*d*řím, z*d*řetel, podez*d*řele, záz*d*rak atd., stč. též iz*d*rahelský; — místo be*rl*a a p. zase ber*d*la (podkrk. 51), ber*d*le, per*d*le (doudl. 14), per*d*lička (mýt. 335); — místo pr*z*niti mívá Štítný prz*d*niti, prz*d*nění, prz*d*níce, prz*d*nie; — ko*z*elec-ko*zd*elec (podkrk. 51); — k Ja*n* a Ja*nd*a patří také uko*nd*ejšit (podkrk. 51, 54) a srovnává se s tím, že i za *nn* bývá *nd* aneb i *dn:* A*nn*a-A*nd*ulka i A*dn*a, souke*dn*ej, o čemž v. §. 106, 5; — podobně kože*dn*ej (mýt. 335, krk. 51). — V ro*zd*ěv m. ro*zz*ev, ro*zd*ívati m. ro*zz*ívati je *ď* buď přisuto anebo spíše tu máme před sebou proměnu *zž* v *zď*. Týmže dvojím způsobem lze odvoditi také *žď*ár ze *žž*ár (m. *zž*ár a toto m. *s-ž*ár). Hojné obdoby pro výklad druhý má zejména stará bulh., na př. i*žd*eną m. i*z-ž*eną, be*žd*elêza m. be*z-ž*elêza, *dręzga* dat. a lok. drę*zd*ê m. drę*zz*ê (a Drá*žď*any; v. str. 104 a 110).

Poznam. 2. Příklady jako kadi*l*o, diva*l*o, česa*l*o, ši*l*o vyskytují se ve stč. a na Slovensku; příponou v nich je *-lo* (Mikl. II. 96) a čeština přisouvá *d*, *-d*lo. Tím způsobem dostává čeština skupeninu *dl* za pouhé *l*. Čeština totiž a vůbec slovanština západní libuje si ve skupenině *dl*, kdežto slovanština jihovýchodní přednost dává pouhému *l:* kde skupenina *dl* etymologicky vzniká, odsouvá se *d* ve slovanštině západní jen leda výjimkou (v. §. 115, 1) a v jihovýchodní z pravidla; a kde naproti tomu samo *l* býti má, tu zase v západní slovanštině často se *d* k němu přisouvá, jako právě v příponě *-d*lo, kdežto slovanština jihových. bez přísuvky je nechává. Tedy na př. české ve*d*-l a stb. *ve-lъ*, se*d*-lo a *selo*, a zase kadi-*d*lo a *kadilo* atd.

2. *t* bývá vsuto do skupenin *sr*, *čř*, *sn* a přisuto k *s;* tedy ve případech obdobných, jako *d:* jasné *d* je přisuto ve skupení jasném *zd*, *zdr*, *zdn*.., a temné *t* ve skupení temném *st*, *str*, *stř*, *stn;* na př.

sr-str: stb. *s*rebro-s*t*říbro, *sr*êda-s*t*ředa, *s*řín a s*t*řín, s*t*raka, s*t*rach atd.; —

čr, skupenina jinde ve slovanštině oblíbená, změknouc v *čř* stává se obtížnou a mění se vsutým *t* ve **čtř* a změnou další ve *stř* a *tř;* na př. stb. *čr*êvo sl. *čr*evo č. *stř*evo a odsutím *tř*evo (§. 113, 2); a podobně *čr*êda-*čr*ieda-*stř*ída-*tř*ída, *čr*êpъ-*čr*ep-*stř*ep, *čr*êšьnja-*stř*ešně-*tř*ešně atd.

Porůznu ve slovech jednotlivých a dialekticky bývá přisuto *t* v

sn-stn: stč. těle*stn*ý m. těle*sn*ý, ma*stn*ý krám m. ma*sn*ý;

s-st a *š-šť:* kou*stí*ček m. kou*sí*ček, gen. pl. jednu*štěk* m. jednu*š*ek;

pn-ptn: se*ptn*i m. se*pn*i (Žalt. Klem. 144);

Poznam. Vsutým *t* ve skupení *str* (*stř*) liší se některá slova česká ode střídných výrazů slovanských jazyků jiných; na př. proti českému *stř*íbro je stb. a srbchorv. *sr*ebro a pol. *śr*ébro, proti č. *stř*eda stb. *sr*ěda, srbchorv. *sr*eda a pol. *śr*oda, proti č. *str*aka pol. *sr*oka, proti č. *stř*ín pol. *śr*on. Slovensky praví se *sr*iebro, *sr*eda, *sr*ebať, *sr*etnúť (Hatt. sl. ml. 49) a výjimkou nalézají se i ve starých památkách příklady bez *t*, jako *sř*eda (v Cis. Mnich.), u pro*sř*edcě (v Žalt. Klem., l. 40a; na l. 40b čte se zase u pros*tř*edcě), pro*sř*ednieho moře, v pro*sř*edku, pro*sř*ed ščíta, pro*sř*ed stáda, pro*sř*ed noci (Alx., Výb. I. 1107, 1110, 1119, 1143).

3. Ve s*ň*ímati, v-*ň*ich a p. je proměněno *j* v *ň* (v. §. 103, 3); proměnu tu možno tak vykládati, že se přisulo *n*, které pak s *j* v *ň* splynulo: sjímati-s*n*jímati-s*ň*ímati.

§. 124.

f) Souhlásky hrdelné *h*, *ch*, *k* se přisouvají.

1. *h* je přisuto v roz*h*řešiti m. *rozřešiti;* ve *h*nísti, *h*nízdo, *h*níkati, *h*ňapný, ne*h*ňapný vedlé *nítiti*, lat. *nidus*, *jíkati*, *japný* a *nejapný* atd.

Zvláště často dialekticky proti hiatu, na př.: stč. *h*orel, *h*orati, *h*oheň, *h*i (ŽWitt.); *h*opice, *h*ostaven (Alex.); *h*oko (EM); *h*ovad (Háj.); v nář. obecném *h*apatyka, *h*arest; domažl. *h*aby, *h*až, *h*ale, *h*utekl, *h*upe*k*l; mor. *h*abe, *h*omrlý, *h*iný (Suš. 368, 688, 628).

2. *ch* je přisuto v pra*ch*nic, pra*ch*málo;

3. *k* přisuto jest ve psaném zaměst*k*nati m. zaměs*tn*ati a st*k*víti se m. *stvíti* (a toto m. stb. *svьtěti*); ale srov. §. 126.

§. 125.

Druhdy přisuto je souhlásek několik. Na př. více-více*j* ob. více*jc*, zase ob. zase*jc;* a snad také v dusiti-*hr*dousiti a p.

§. 126.

Někdy kořenná souhláska slova se přisouvá. Takovým způsobem vykládá se *jej* m. *ji*, stč. *tet* v. stb. *tъ*, *žež* m. *že* (*žež* byla drahota, *žež* jemu to vše naplní, Tristr. 55, 63 a častěji) dialektické *zez* m. *ze*, na př. *zez-Klatov*, *zezdolejška*.

Někdy ovšem se vidí, že ten tvar má o hlásku víc a onen méně, ale nesnadno říci, zdali ta hláska ve tvaru prvém je při-

suta či ve tvaru druhém odsuta; tak na př. *b* v onomatopoetických výrazech *břinkati* a *řinkati*.

Někdy je přisutí patrno ve formě psané, ale forma mluvená dopouští výkladu jiného. Tak na př. srovnáli se psané *stvíti* a *stkvíti*, vidí se přisuté *k*, a když vedle toho pak i *skvíti* se píše, je zase odsuto *t;* avšak možno a podobno jest, že v živé řeči přešlo se od s*t*víti hned ku s*k*víti (změnou *t* v *k*, jako oc*t*nouti a oc*k*nouti se, svě*t*nice a se*k*nice, §. 109, 6) a že písaři chtíce hověti obojímu znění, s*t*víti i s*k*víti, psali s*tk*víti. Podobně má se věc se zaměs*t*nati-zaměs*tk*nati-zaměs*k*nati a j.

Jména osobní převlékají se ráda do formy domácké za rozmanitého měnění, odsouvání a přisouvání hlásek a slabik. Na př. *Alexius-Lexa*. *Agnes-Netiše, Anastasie-Stasa*, *Ambrosius-Brož*, *Nicodemus-Nikodým* a *Kodým*, *Sigmund-Žich* (Sv. 160) a *Žižka*, *Petr-Pech*, *Václav-Vach*, *Matěj* n. *Matouš-Mach* (demin. *Mašek*), *Mikuláš-Mich* (Mich alias Mikuláš, Sv. 161), *Ulrich-Oldra, Heinrich-Jindra* atd.

III. Proměny v pořádku hlásek čili přesmykování.

§. 127.

Při mluvení nedosti bedlivém pořádek slabik a hlásek snadno se ruší; slova pak se hláskami přesmyknutými ujímají se často a vytiskují formy bývalé nepřesmyknuté. Na př. stč. *povraz* — nč. *provaz*. Nad to pak někdy nesnadné a neoblíbené skupeniny souhláskové ku přesmyknutí takořka svádějí; na př. *mhla-mlha-hmla*.

Přesmyknutím hlásky třeba jen jedné změní se vždycky pořádek hlásek několika; ale přece zejména na některé z nich bývá patrno, ona že pořádek porušila a se přesmykla. Když na př. z *povraz* se stalo *provaz*, tedy hlásky druhá, třetí a čtvrtá ze svého pořádku se vymkly, ale přece je patrno, že vlastně *r* z místa čtvrtého na druhé přešlo a *ov* že jen následkem toho se pošinulo.

Poznam. V obecné rozprávce často se přihází, že někdo „se podřekne“ a slabiky rozličných slov přesmykne; známa jsou o tom posměšná pořekadla *svíťčko sluní*, *štípí dřívat* atp.*) Často také ohýbací forma se přesmykne; na př. místo „hněv řečí“ praveno že „řeč hněvem“ se dráždí (NR, 1080), t. j. místo nominativu *hněv* je instrumental, a místo instrumentalu *řečí* zase nominativ; podobné čte se u Dalimila (66, 4): Za Oldřicha kněze Zlického,

*) Také ve psaní písmena někdy se přesmyknou písaři neopatrnému; tak na př. jeden rukopis NR. má *wſſudy* m. *wduſſy* (*všudy* m. *v duši*) NR. 94.

nazvan*ým* potom Kúřimsk*ého*, svatý Prokop (s)světa snide, m. nazvan*ého* Kúřimsk*ým*.

§. 128.

Důležitější proměny tohoto druhu jsou:

1. *n* je přesmyknuto ve *hn*ed, i*hn*ed, místo staršího i*nh*ed; ve z*no*biti m. *ząbiti = z*on*biti, be*dn*ář vedlé něm. Bi*nd*er, Kor*ven*al (Tm. 1) v. Cor*nw*allis, pe*nv*ý (dial.) v. pe*vn*ý, pi*nv*ice, v. pi*vn*ice.

Poznam. i*nh*ed čte se v památkách stčeských z pravidla do pol. XIV. stol.; pak se vyskytuje i*hn*ed, ale i*nh*ed vedlé toho až do konce XV. stol. se drží; od XVI. stol. je pravidlem *hn*ed a vedlé toho též i*hn*ed přichází a za důraznější se pokládá (sr. §. 93, 6).

2. Často bývá přesmyknuto *l*, *r* (*ř*):

α) ve slovích jednotlivých a porůznu, na př. stb. mъ*gl*a č. m*hl*a-m*lh*a, stb. sl. a stč. pov*r*az-p*r*ovaz, h*r*ab-hab*r*, kop*ř*iva (kop*r*-iva) stč. k*r*opiva, dve*ř*i staročesky d*ř*vi, sk*ř*ehotati-škoh*r*tati, h*ř*bitov-b*ř*itov, t*r*uť (od trŭ-, truji, Hatt. Skup. 64)-*r*tuť, Kromě*žíř*-Kromě*říž*, U*dal*rich-O*ld*řich, k*r*okodil stč. kokod*r*il, lat. ca*r*pio-kap*r* a p. Zvláště snadně přesmykují se *l*, *r*, kdy v témže slově se setkají; na př. *l*eto*r*ost-*r*ato*l*est.

Poznam. Hojnější příklady jsou v nářečích; k*l*obása mor. kob*l*asą (Šemb. 44), *olše* slovensky *olša* přehlas. *jelša* přesmyk. *lejša* (Šemb. 69 a 70), *jestli* mor. es*l*i a *l*esi (lesi já ťa nedostanu, Suš. 320) i *l*esti (lesti ťa hlava bolí, Suš. 605), pav*l*ač-pa*l*vač (podkrk. 53), *lž*íce-ž*l*íce, majo*r*án mor. ma*r*jánek, če*r*v-čeve*r* (podkrk. 53), pozříti stb. požrěti-poržít, poržu, poržel (doudl. 13), *záře* mor. *řáza* (Šemb. 82), to*l*a*r*-to*r*a*l*, Ty*r*o*l*-Ty*l*o*r*y, ko*l*a*r*-ko*r*á*l*ky. Naproti tomu zachovala se v nářečích mnohdy forma bez přesmyku: na př. mh*l*a, mh*l*ivej (doudl. 13); h*r*ab, h*r*abí (m. hab*ř*í, na Slovensku, vých. Mor. a v Opavsku), t*r*uť (sl. a podkrk. 53), pov*r*az (sl.) — S *l*eto*r*ost-*r*ato*l*est a podobnými příklady srovnej lat. mi*r*acu*l*um a špan. mi*l*ag*r*o, pa*r*abo*l*a-pa*l*ab*r*a, c*l*a*r*us-c*r*a*l*o a p. (Diez [2], I. 191 a 208).

β) Zvláště často a s jakousi pravidelností bývá v češtině *l*, *r* před samohláskou, kdežto ve příbuzných slovích jazyků jiných naopak bývá samohláska před *l*, *r*. To viděti zejména ve slovích cizích a střídných výrazech slovanských a českých, jako jsou na př. m*ar*mor — m*ra*mor, *ar*ca — *ra*kev, *Al*bis — *La*be, tur. q*āl*pāq — k*lo*bouk (Mikl. II. 253, stč., sl. a mor. též kob*l*úk, kob*l*ók), a

ve stb. *al*nij č. *la*ně, *al*dija — *lo*dí, *lo*ď, *al*kati — *la*čněti, *la*komý, *lá*kati. To ukazuje se také srovnáním stejnorodých slov jako něm. B*ar*t — b*ra*da, H*ar*m — stč. s*ra*m, G*ar*ten — h*ra*d, *Ar*m — *rá*mě, *Ar*beit — *ro*bota, *Ar*t — *ro*d, F*ur*t — b*ro*d, k*al*t — ch*la*dný, w*al*ten — v*lá*dnouti, M*il*ch — m*lé*ko, G*ol*d — z*la*to, B*er*g — b*ře*h; lit. k*ar*vè — k*rá*va, v*ar*nas — v*rá*na, g*al*va — h*la*va; lat. c*ur*tus — k*rá*tký, c*ul*men — ch*lu*m; ἕλκω — vleku, atd.

Poznam. Tím není řečeno, že by snad české slovo *robota* bylo utvořeno přesmykem z něm. *Arbeit*, nebo *hlava* z lit. *galva* atd. Celková podoba těchto slov odtud pochází, že jsou stejného původu; na př. německé *Arb*eit i české *rob*ota (jakož i sanskrtské *arbh*a = dítě, *robě*) kořennou slabikou svou od téhož kořene (*arbh*) se odvozují a rozdíl mezi německým *ar-* a českým *ro-* tím se vysvětluje, že v německém tvaru původní pořádek (*samohl.* + *r*) se podržel, v češtině pak (a velikou měrou vůbec ve slovanštině) se převrátil (*r* + *samohl.*) — t. j. vysvětluje se to vůbec pravidlem, dle něhož čeština (a velkou měrou i ostatní slovanština) za skupení samohlásky s *l*, *r* mívá v pořádku přesmyknutém *l*, *r* na místě prvém a samohlásku na druhém.

3. Jiné hlásky jen z řídka se přesmykují. Na př. vo*sk* proti něm. Wach*s*, pu*šk*a — chorv. pu*kš*a něm. Büch*s*e ř. πυξίς pyk*s*is; *st*vol a stb. *st*volъ i cvolъ (= *ts*v-); *č*mel a *št*mel, *št*váti a *č*váti (čemu si psa nečval, Suš. 133; proč ho's nečval, tamt.); *k*ámen proti lit. a*km*ů, *km*itati vedlé *mk*ytati (Hatt. Skup. 67), sl. *hm*la v. *mh*la; *vz*níti m. *zv*níti stb. *zv*ьnêti; s*tv*íti m. stb. s*vьt*êti, ve stč. oblíbené k*tv*u m. k*vet*u; k*va*siti m. k*av*siti (viz stupňování *i* — *ê* a *u* — *av*, §. 143).

Poznam. Ve *mh*la — *hm*la, a*km*ů — *ká*men ap. vyměnily si přesmyknutím místa svá dvě hlásky bezprostředně sousedící. Ale někdy i nesousedící souhlásky dvě tak se přesmyknou, že si místa svá vymění; na př. *l*eto*r*ost — *r*ato*l*est, pa*z*ne*h*t — pa*h*no*s*t (mor.), *b*e*d*nář — *d*e*b*nar (Hatt. sl. 48). — Někdy zase několikeré přesmyknutí v témže slově se vidí, na př. *mhl*a — *mlh*a a *hml*a, m*h*ou*ř*iti — sl. *ž*múr*i*ť a mr*úž*iť (Hatt. Skup. 68).

IV. Proměny ve skladě slabikovém.

§. 129.

Slovo mění se ve svém skladě slabikovém každou proměnou hlásek jednotlivých jakož i přisouváním a odsouváním; ale zvláštního uvážení zasluhují ty proměny, jimižto

A) počet slabik se mění, anebo jimiž
B) hiat a
C) skupeniny souhláskové se ruší.

§. 130.

A) Slovo změnilo se co do počtu slabik, když mu

1. o slabiku přibylo, aniž přibylo hlásek. To platí zejména o slovích, která mají v češtině nové slabiku se samohláskou *l*, *r* a dle výslovnosti staročeské souhlásky *l*, *r* na tom místě měla a tedy o slabiku méně; na př. *krva*-vý vyslovováno staročesky dvěma slabikama, nyní *kr-va*-vý třemi, a podobně *mohl* (1 slab.) a *mo-hl* atd.

2. Jindy naproti tomu o slabiku ubylo, ne že se odsula, ale že pozbyla své samostatnosti; na př. d*o*-*u*fati (4 slabiky) — d*ou*fati (3 slab.). Mnohdy je to následkem toho, že slabika svou samohlásku ztratila a ostatek její ku slabice sousední se přirazil, na př. *do-sti* (2 slab.) — *dost*, za-j*i*tra — *zajtra* (přehl. *zejtra*), vel*i*ký — *velký*, třid*e*set — *třicet*, tři-na-d*e*set — třinác*e*t — *třinácť*, pol*e*dne — *půldne*, č*e*stiti — *ctíti*, chal*u*pa — *chalpa*, voj*e*voda — *vojvoda*, v*o*jevoda — *vévoda*, *dobr*o*je — *dobré*, *dobr*a*jeho — *dobřého*, *dobr*u*jemu — *dobrému* atd. Takovéto srážení dvou neb i tří slabik v jednu nazývá se stahováním.

Stahování slabik bývá spojeno

a) vždycky se ztrátou samohlásky samostatné, ana se

buď se samohláskou předcházející ve dvojhlásku spojila, na př. d*o*-*u*fati — d*ou*fati; —

buď v souhlásku proměnila, jako na př *i*měti (3 slab.) — *j*mieti, *i*hrati — *j*hráti, *i*menem — *j*ménem;

buď dokonce odsula, na př. p*y*tati — *ptáti*, p*i*sati — *psáti*, stb. lьpêti — *lpíti*, rьdêti sę — *rdíti se*, chъtêti a chotêti — *chtíti*, čьstiti — *ctíti*, čьstь gen. čьsti — *cti*, mьzda — *mzda*, mьgla — *mhla*, dьnьsь — *dnes* atp. — Mimo ztrátu samohlásky bývá se stahováním slabik spojeno

b) mnohdy také odsutí některých souhlásek pomezních, a to nejčastěji *j*, řidčeji jiných; na př. m*oje* — *mé*, m*oj*eho — *mého*, m*oj*emu — *mému*, m*oj*em — *mém*; *dobr*aja* — *dobrá*, dobr*uju* — *dobrú*; zbož*ije* (3 slab.) — *zbožie* (2 slab.), gen. zbož*ija* — *zbožia*, dat. zbož*iju* — *zbožiu*, lok. zbož*iji* — *zboži* = *zboží*,

instr. zbož*ij*em — *zbožïem*; b*oj*azeň — *bázeň*, st*oj*ati — *státi*; pra*v*í — *praj* (§. 111, 2. δ), Bo*h*u-slav — *Bouslav*.

c) Velmi často bývá se stažením slabik i zdloužení jich spojeno, jakož viděti na příkladech d*ou*fati, *mé*ho, *bá*zeň, cht*í*ti, ct*í*ti, pt*á*ti a j.; jest to zdloužení náhradou za ztracenou slabiku čili dloužení náhradné (v. §. 136, b).

Co se týká času, čte se stažené *svégo*, *svému* již v nejstarší památce české (RZ.) a naproti tomu dosud se drží také nestažené *moje*, *tvoje*, *svoje* atp. Mluvíme a píšeme nestaženě *pije*, *bije*, *lije* atp., a v památkách z doby střední a staré čteme stažené formy nezab*í*li m. nezab*ij*eli (Háj.), jí a p*í* m. p*ije* (z Púch.), nal*é* m. nal*eje* (Výb. I. 938), zal*í* m. zal*eje* (Pref.), a podobně zab*í*m, vyl*é*m i vyl*í*m, nezab*íš*, vyl*éš*, p*í*me (m. p*ij*eme), zab*í*teli, vyl*é*te (příkl. v Jungm. Sl. *piji*, *zabiji*, *vyliji* ap.), pov*í* (m. pov*ij*e, poví dceru JM. 390), př*í*ti m. př*ijí*ti (aby ráčil k tobě příti, verš 8slab., RH. 44), p*í*ce m. p*ij*íce (podlé nich píce jedíce, Výb. I. 222), pob*í* m. pob*iji* (tak vašeho krále pobí, Alx. 147). Dosud vedlé sebe se drží hr*aj*eš a hr*á*š, hr*aje* a hr*á*, hr*aj*eme a hr*á*me atd. Ale naproti tomu má stará čeština mnoho nestažených forem, které v češtině nové jsou staženy, na př. m*oj*ego, duša m*oja*, gen. duše m*ojé*, akk. dušu sv*oju* (EvJ.); m*oju* drahú, chrabrosť m*oju*, sv*oju* bratř, v hněvě sv*oj*em, kopiem sv*ojím*, se sv*ojím* junošú, se sv*ojím* holúbcem, se sv*ojú* chasú, sv*oj*ich vojnóv, pozn*aje*, podvih*aje* (RK.), atd. Celkem tedy svědčí památky, že stahování známo bylo již v češtině nejstarší, že časem pokračovalo a že čeština nynější za některé staročeské formy nestažené již jen stažených užívá (na př. *svojem* — *svém*) a také naopak že upustila od některých forem stažených v češtině starší dosti oblíbených (na př. *bí* — *bije*, *pí* — *pije*).

Poznam. 1. Také příklady stažených slabik jsou v nářečích obecných rozmanitější a hojnější, nežli v jazyce spisovném. Tak stahuje čeština spisovná gen. **pravajeho* v *pravého*, dat. **pravujemu* ve *pravému* atd., na Slovensku však místy také gen. *pravjeho*, dat. *pravjemu* ap. se slyší (Hatt. sl. 87); m. dobr*é-ji*tro praví se v Čechách dobr*ý*tro; m. na věk*y-a*men — navěk*já*men; b*á*no, b*á*rci m. b*a-a*no, b*a-a*rci (mýt. 334); c*é*, t*é*, p*é*deme m. c*o-j*e, t*o-j*e, p*oj*edeme (doudl. 16); tř*á* m. tř*eba*; kd*á*k m. kd*o*pak, kd*e*pak a kd*y*pak; pr*á*l m. pr*av*il, had*oj* m. had*ovi*, soused*ojc* a soused*ouc* m. soused*ovic*, l*avi*ce — l*aj*ce, sek*ani*na — sek*aj*na atd.

Poznam. 2. Při stahování slabik možno rozeznávati rozmanité způsoby dle toho, která samohláska ve slabikách sousedních svou samostatnost ztrácí, se ruší nebo se odsouvá, a dle toho, které pomezní souhlásky při tom zaroveň se odstraňují.

Stýkajíli se samohlásky dvou sousedních slabik bezprostředně a stáhnouli se tyto slabiky, tedy

1. obě samohlásky ve dvojhlásku se mění, na př. d*o*-*u*fati (4 slab.) — d*ou*fati;

2. prvá samohláska ve svou střídnou souhlásku se mění, na př. na věk*y*-*á*men — na věk*já*men;

3. samohláska druhá mění se ve svou souhlásku, na př. n*a*-*i*mě — n*aj*mě;

4. prvá samohláska se odsouvá, na př. N*eu*stupov — ob. N*ú*stupov;

5. souhláska druhá se odsouvá, na př. *za*-*o*bvaliti — z*a*baliti, *a*-*o*no — *a*no, n*a*-*o*heň — stč. n*a*heň.

Jeli však mezi samohláskama nějaká souhláska pomezní, tedy

6. samohláska druhá se odsouvá, na př. v*eli*ký — v*el*ký, p*ole*dne — p*ůl*dne, ch*alu*pa — ch*al*pa, v*oje*voda — v*oj*voda;

7. souhláska pomezní se odsouvá, na př. B*ohu*slav — B*ou*slav, l*avi*ce — l*aj*ce, pr*aví* — pr*aj*, sek*avi*na — sek*aj*na, zbož*ije* — zbož*ie*;

8. souhláska pomezní spolu se samohláskou druhou se odsouvá, na př. pr*avi*l — pr*á*l;

9. souhláska pomezní se samohláskou prvou se odsouvá, na př. m*oje* — m*é*, v*oje*voda — v*é*voda, *st*oja*ti — st*á*ti, *b*oja*zeň — b*á*zeň, *dobr*aja* — dobr*á*, *dobr*aje*ho — dobr*é*ho, *dobr*uje*mu — dobr*é*mu, *dobr*oje* — dobr*é*, *dobr*yje* (akk. pl. m. a ž.) — dobr*é*; *třeba* — tř*á*, kd*opak* — kd*ák* atd.;

10. samohláska první se odsouvá, na př. tř*ide*set — tř*ice*t, p*yta*ti — p*tá*ti, p*isa*ti — p*sá*ti, *dobr*aje*ho — sl. dobr*je*ho, stb. b*ъdê*ti — b*dí*ti, r*ъdê*ti sę — r*dí*ti se, *čъsti*ti — *ctí*ti, m*ъzda* — m*zda* atd.

Nejčastější je v češtině způsob 9. V b*á*rci m. b*a*-*a*rci, b*á*no m. b*a*-*a*no možno spatřovati způsob 1. i 4.

§. 131.

B) Hiat jest, kdykoli nejde slabika zavřená před slabikou, jež od samohlásky se začíná, kdykoli se tedy vyslovuje samohláska bez souhlásky před sebou (§. 45, b). Zrušení hiatu pak záleží ve změnách takových, aby nebylo vysloviti samohlásku bez souhlásky předcházející. Toho dosahuje se způsoby rozmanitými, zejména:

a) při hiatu náslovném čili na začátku slova

1. přesmykne se samohláska náslovná se souhláskou následující, na př. lit. *ak*men — č. *ká*men;

2. před náslovnou samohlásku předsune se souhláska (souhláska hiatová), na př. *A*nna — *H*ana, *už* — *již*, oko — *v*oko;

3. náslovná samohláska promění se v souhlásku, na př. *i*du — *j*du;

4. náslovná samohláska se odsune, na př. *i*hned — hned;

b) hiat v prostředku slova nebo věty možno zrušiti

1. vsutím souhlásek hiatových, na př. čern*oo*ký — čern*ov*oký — čern*oh*oký — čern*oj*oký (Suš. 101, 113, 290 a j.);

2. stažením obou slabik v jednu, když

α) stýkající se samohlásky změní se ve dvojhlásku, na př. d*o-u*fati — d*ou*fati;

β) když prvá nebo druhá z hiatových samohlásek promění se ve svou souhlásku, na př. na věk*y a*men — na věk*já*men, Maxenc*iu*s — Maxenc*ju*s (Maxencjus jmě toho zlého, Kat. 6; verš 8 slab.), As*ie* — As*je* (potom pak přišed do Asje, 12 apošt.), kup*u-a*ti — kup*ova*ti (změnou *u* = stb. ογ v *ov*, v §. 16. pozn. 5), n*a-i*du — n*aj*du;

γ) když z obou samohlásek jedna se vynechá, na př. matk*a a*neb*o o*tec — matk*a*-neb-*o*tec.

Poznam. Porůznu byla řeč o těchto změnách již na rozličných místech předešlých; zde se jen sestavuje, co napřed roztroušeno jest.

Ze souhlásek hiatových, t. j. proti hiatu přidávaných, jsou nejčastější *v*, *j* a *h* a vyskytují se častěji v nářečích obecných, nežli v jazyce spisovném. Na př.

před *a:* bý*v*ati, sedá*v*ati atd.; *j*ablko, *j*armara, *j*akorát (krk. 50); *h*arest, *h*apatyka; *h*anděl, *h*aby (domažl.); *h*ano, *h*almara (doudl. 9);

před *o:* *v*oko, *v*okno, *v*oheň, *v*obilí, *v*obrátit atd.; černo*j*oký, sivo*j*oký (Suš. 101, 113); *h*orel, *h*oheň (ŽWitt.); *h*opice, *h*ostaven (Alex.); *h*oficír (krk. 50);

před *u:* stč. pa*v*úk, pří*v*uzný, moto*v*úz, *v*uměnie; *j*utro, *j*unoša, *j*už; *h*ulice, *h*ulica, *h*udělal, *h*udit, *h*uzenej (doudl. 9, domažl. a záp.-mor., Šemb. 15 a 39);

před *y:* z*v*yk;

před *e:* *j*esm, *j*ehně atd.; ižra*h*elský, špani*h*elský, No*h*e;

před *i:* *v*iskati, *h*i (= *i*, ŽWittb., mor. *h*e, Šemb. 39), *h*iný (zap.-mor., Šemb. 39), při*j*ide (stč.).

Někdy bývá *b* proti hiatu: *b*acoun *(ocún)*, *b*ahnice stb. agnica, *b*otka; pří*b*uzný vedlé pří*v*uzný, pa*b*ouk vedlé pa*v*ouk.

Jindy zase bývá hiat ve formě dialektické, kdežto forma spisovná jest bez něho; na př. eště m. *j*eště, esli m. *j*estli; inej, ím, íst, neináč, proíst, iskra a mor. idu, ideš, ide ap. m. *j*iný, *j*ím,

atd. (mýt. 331, doudl. 10, Šemb. 35). Doudlebština má nejen *o*ko, *o*kno, *o*rat dle jazyka spisovného, ale i *o*da m. *vo*da, *o*zy, *o*ják (doudl. 10).

§. 132.

C) Neoblíbené a nemožné skupeniny souhláskové (v. §. 45, c) se ruší proměnami a odsouváním členů jednotlivých, přisouváním eufonických samohlásek a souhlásek a přesmykováním. Na př. le*b*ka — le*p*ka, mla*zš*í — mla*jš*í, v*zs*táti — v*s*táti, *ctn*ost — *cn*ost, o*bvr*at — o*br*at, bi*tv*a — bi*tev* (m. bi*tv*), o*hn*ě — o*heň* (m. o*hň*), u*zř*ím — dial. u*zdř*ím, **zvn*íti (dle stb. zvьnêti) — *vzn*íti a *zn*íti, **svt*íti (dle stb. svьtêti) — *stv*íti se, atd.

Poznam. Neoblíbené skupení souhlásek ruší se někdy při témže slově způsobem několikerým. Na př. za žádané mla*zš*í bývá mla*jš*i i mla*dš*í; za žádané pol*sč*ina bývá pol*šč*ina, pol*št*ina i pol*č*ina; ap.

V. Proměny ve přízvuku.

§. 133.

Jaký z pravidla je přízvuk v češtině nynější, ukázáno v §. 49. Ale takovým nebyl odevždy a zajisté nějaké proměny časem s ním se staly; neboť

1. jazyk měnil se na všech jiných stranách svých a tedy bezpochyby také na stránce přízvuku, a dále

2. zásadní rozdíl u příčině přízvuku (jaký se jeví na př. srovnáním přízvuku českého, polského, ruského, srbskochorvatského atd.) zajisté netrvá od prvopočátku jazyků slovanských, nýbrž jen pozdějšími nestejnými proměnami přízvuku se vyvinul, proměnami, které v každém jazyce slovanském se děly a v každém jazyce svou zvláštní cestou šly.

Není tedy pochybovati o tom, že přízvuk český časem se měnil. Ale jaké proměny kdy a zejména v době historické se s ním staly, nesnadno ba nemožno udati. K tomu bylo by totiž potřebí věděti, jaký byl v době staré; to však nevíme na jisto, neboť v písemných památkách se neznamená a jiných výslovných zpráv o něm také není.

Poněkud mohli bychom se poučiti o bývalém přízvuku českém z rhythmu veršů stčeských, kdybychom mohli míti za to, že se za-

kládal na přízvuku slovném a že ty slabiky jsou přízvučny, na které důraz (ictus) rhythmu veršového připadá. Tomu ovšem odporují příklady, jako jsou v RZ. verše

kegdy sě vadíta rodna bratry — a
vadíta sě kruto mežu sobú,

kde totéž slovo *vadíta* dle trochejského rhythmu dvojí rozdílný přízvuk by mělo. Ale i přes takové na pohled nápadné nesrovnalosti můžeme přece říci, že se shledáváme s rhythmem v celku obstojným, když verše staročeské přízvukem nynějším čteme. Z toho pak by vysvítalo, že rozdíl mezi přízvukem českým bývalým a nynějším nebyl veliký.

VI. Proměny ve kvantitě.

§. 134.

Dle kvantity grammatické jsou slabiky s dlouhými samohláskami nebo s dvojhláskami dlouhy, a slabiky se samohláskami krátkými krátky; v. §. 51, 1. Na př. m*ou*dr*ý* (— —); d*u*b*y*, n*e*ctn*o*st (◡ ◡).

Kvantita slabiky tedy se změní, když samohláska její krátká promění se ve svou dlouhou, nebo naopak; tedy když se promění *a* v *á*, *e* — *é* (zouž. *í* n. *ý*), *i* — *í*, *o* — *ó* (*uo*, *ů*) neb *ou*, *u* — *ú* (*au*, *ou*), *y* — *ý* (*aj*, *ej*) a krátké střídnice za *ě*, *ę*, *ą* ve své dlouhé, — nebo naopak.

Proměny ve kvantitě jsou dílem etymologické, dílem fonetické.

Proměny etymologické jsou, které za příčinami etymologickými s nějakou pravidelností se dějí, které tedy na vlastním původu slabiky se zakládají. Naproti tomu jsou proměny fonetické čili pouze blahozvučné, při kterých příčiny etymologické nevidíme. Na př. vl*aja*ti — vl*á*ti jest etymologická proměna *a* v *á*, poněvadž nastala stažením dvou slabik *vlaja-* v jedinou *vlá-*; naproti tomu je změna kvantity ve slovích s*o*va — s*ů*va, str*u*ha — str*ou*ha atp. jenom fonetická.

§. 135.

Ku proměnám kvantity etymologickým patří zejména dloužení kořenných slabik při stupňování a dloužení náhradou.

a) Při stupňování na př. kl*a*du — nakl*á*dám, p*e*ku — up*é*kám, zdv*i*hnu — zdv*í*hám, r*o*stu — vyr*ů*stám, b*o*řím — b*ou*rám, p*u*stím — p*ou*štím, d*y*chnu — d*ý*chám, b*ě*žím — ub*í*hám, tř*a*su — otř*á*sám, p*u*dím — pop*ou*zím.

Poznam. Dloužení toto má příčinu svou ve stupňování samém, a tedy příčinu etymologickou. Stupňováním má se totiž nějak rozmnožiti nebo sesíliti základní význam slova (srov. *nesu* a *nosím*, *visím* a *věším* a p.) a za tím účelem mění se v kořenné slabice samohláska méně závažná v závažnější vůbec, někdy pak zejména i samohláska krátká ve svou dlouhou. Viz §. 138 a 139.

b) Dloužení náhradné vykonává se často při stahování slabik a někdy při odsouvání hlásek.

1. Při stahování slabik (v. §. 130, 2) stává se ze dvou ano i ze tří slabik jedna a ta bývá náhradou dlouhá, třeba ne vždycky. Na př.: *b*oja*zeň-b*á*zeň, *p*oja*s-p*á*s, tři-n*a-dese*t třin*á*ct, pr*avi*l-pr*á*l.

Zejména bývají náhradou dlouhy z pravidla nebo zhusta:

α) koncovky ve skloňovacím vzoru *paní* a *sudí:* nom. pan*ija* staž. pan*ia* přehlas. pan*ie* zouž. pan*í*, sud*ija*-sud*ia*-sud*ie*-sud*í*, gen. pan*ije*-pan*ie*-pan*í*, dat. pan*iji*-pan*ii*-pan*í*, akk. pan*iju*-pan*iu*-pan*í* atd.;

β) koncovky ve skloňovacím vzoru *zboží:* nom. zbož*ije* staž. zbož*ie* zouž. zbož*í*, gen. zbož*ija*-zbož*ia*-zbož*ie*-zbož*í* atd.;

γ) koncovky ve skloňovacím vzoru *mój:* gen. m*oje*ho-m*é*ho, dat. m*oje*mu-m*é*mu atd.;

δ) koncovky ve skl. vzoru *dobrý* a *boží:* nom. ž. stb. dobr*aja* č. dobr*á*, bož*aja*-bož*ia;* gen. muž. a stř. dob*ra-je*ho dobr*é*ho, bož*a-je*ho bož*ie*ho bož*í*ho atd.;

ε) koncovky přítomného času mnohých vzorů časovacích, na př. stb. um*ěje*ši stč. um*ie*š-um*í*š, um*í*, um*í*me atd., děl*aje*ši-děl*aje*š-děl*á*š, děl*á*, děl*á*me atd.;

ζ) imperfekta: stb. nes*ěa*chъ stč. nes*ia*ch přehlas. nes*ie*ch, stb. vlaj*aa*še stč. rozvlaj*á*še atd.;

η) mnohé infinitivy III., IV. a V. třídy, na př. stb. bъd*ě*ti-bd*ie*ti-bd*í*ti, rъd*ě*ti-rd*ie*ti-rd*í*ti, grъm*ě*ti-hřm*ie*ti-hřm*í*ti, lъp*ě*ti-lp*ie*ti-lp*í*ti, chъt*ě*ti-cht*ie*ti-cht*í*ti, *i*m*ě*ti-*j*m*ie*ti-m*í*ti, mъn*ě*ti-mn*ie*ti-mn*í*ti; mъst*i*ti-mst*í*ti, krъstiti-křt*í*ti, čъstiti-ct*í*ti; l*i*zati-lz*á*ti, p*i*sati-ps*á*ti, p*y*tati-pt*á*ti, vl*aja*ti-vl*á*ti, d*ěja*ti-d*ie*ti-d*í*ti se atd. Ale při tom dlužno připomenouti, že dvojslabičné infinitivy vůbec mívají prvou slabiku dlouhou (v. §. 136, 6) a že se tedy zde dvě příčiny délky setkávají: náhrada za stažení a dvojslabičnost. Když složením o slabiku vzrostou, zůstávají některé dlouhými a některé se krátí, na př. nad*í*ti se, zavl*á*ti, ohř*á*ti, popř*á*ti, nem*í*ti atd., ale nechtě*ti*, pom*ě*ti se, pomst*í*ti, pokřt*i*ti, zaps*a*ti. Ve složených infinitivech třídy 1. je samohláska ve kmenech zavřených dlouhá, v otevřených pak dílem

krátká dílem dlouhá, na př. *nésti*-vy*nésti*, *péci*-u*péci*, *bíti*-za*bíti*, *píti*-vy*píti*, *být*i-do*byti*, *krýti*-přik*ryti* (ob. přik*rejt*), *znáti*-pozn*ati*, *plouti*-připl*outi* atd.

Výjimkou jsou ovšem také slabiky stažené bez náhradné délky, na př. *třicet* m. *třideset*, *pasu* m. **pojasu* a p.

2. Při odsouvání hlásek zdloužena bývá slabika náhradou, na př. když od *yj*, *ij*, *ej* se odsulo *j* (§. 112, 3), jako v obm*ý* mě, vyl*í* (Žalt. Klem. 37, 52) místo obm*yj* a vyl*ij*; v*yj*du, př*ij*du, p*ij* vysl. v*ý*du, př*í*du, p*í*, zář*uj* přehl. zař*ij*-zář*í*, stč. u jedn*ej* — u jedn*é*, u vysok*ej* trávě — u vysok*é*; — ve *viem* zouž. *vím*, *dám* a *jiem* zouž. *jím* je délka náhradou za odsuté *d*: *vě*d*mь, *da*d*mь, *ja*d*mь; — v aor. *řiech*, *řiechu* stb. *rěchъ* m. *rě*k*chъ náhradou za odsutou souhlásku kořennou *k*; — v *ů* m. *uo* (st*ů*l, vysl. st*ú*l, m. st*uo*l, v. §. 81 a 8, 2.) náhradou za odsuté *o*, atd.

Sem patří dialektické výrazy: ol*é* m. ol*ej*, d*é* m. d*ej*, pod*é* m. pod*ej* (Suš. 384, 223 a j.).

Poznam. Náhradné dloužení má svou podstatnou a etymologickou příčinu v předcházejícím odsouvání. Na př. mám vysloviti *vojevoda* ve čtyřech krátkých slabikách ⏑ ⏑ ⏑ ⏑; při zběžném a nebedlivém mluvení přeskočím hlásky *oj* a vyslovuji místo dvou slabik *voje*- jen jednu *v͡e*, anebo přeskočím *e* a vyslovuji místo dvou slabik *voje*- jen jednu *voj*-; ale zvyk a cit žádají, aby skomolené *v͡-e*voda a *voj*-voda rovněž tolik času vyplnilo, jako čtyrslabičné *voje*voda, aby tedy jednoslabičné *v͡e*- a *voj*- trvalo jako dvojslabičné *voje*-; tomu vyhovuji, když ve slabice *v͡e*- prodloužím *é* a vyslovuji v*é*voda, anebo když ve vo*j*voda ve slabice *voj*- prodloužím trvací souhlásku *j*. V obou případech vyslovujeme dle časomíry absolutní (v. §. 51) slabiky — ⏑ ⏑ za ⏑ ⏑ ⏑ ⏑; ale jen v prvém spatřujeme zároveň zdloužení grammatické, poněvadž na samohlásce se jeví, v*é*voda. — Jakožto zjev na příčině podstatné a etymologické založený má náhradné dloužení také mnohé obdoby v jazycích jiných; na př. lat. nēmo m. n*e*-*h*omo, quadrīga m. quadr*iju*ga, cēdo m. c*eca*do, cōgito m. c*o*-*a*gito, cōpula m. c*o*-*a*pula (koř. ap = vázati), cōpia m. c*o*-*o*pia, sōbrius m. s*o*-*e*brius, flāmen m. fl*ag*men (Vaníček, etym. sl.); řecké *πᾶς* m. *παντς*, *γέρων* m. *γεροντς*, *δεικνῦς* m. *δεικνυντς* a j. (Niederle, ř. ml. §. 17, 25—29).

§. 136.

Fonetické proměny kvantity znamenají se

1. tím, že při nich bezpečná a podstatná příčina neukazuje se v původu slabiky a slova. Příčina jich ovšem nějaká jest, ale není etymologická, nýbrž fonetická, t. j. neleží ve známém

původu slova, nýbrž v okolnostech nějakých jiných; ano někdy slabika bývá krátkou i přes to, že by za příčinou etymologickou dlouha býti měla. Tak na př. je nominativ dv*ů*r, k*ů*l, k*ů*ň dlouhý, genitiv dv*o*ra, k*o*lu, k*o*ně, dativ dv*o*ru atd. krátký. Mohlo by se zdáti, že jednoslabičné *dvůr* atd. je dlouhé, poněvadž se vyvinulo z tvaru staršího dvojslabičného (dle stb. *dvo-rъ*); ale *had, rob, sen, vor* atd. také byly dříve dvojslabičny a přece nejsou dlouhy. Bezpečná příčina etymologická se tu tedy nejeví. Naproti tomu *pás*, stažené z *pojas*, má etymologickou příčinu délky nejen v nominativě, nýbrž i ve všech jiných pádech, a přece se krátí: gen. p*a*su, instr. za p*a*sem atd. — Nad to pak mají fonetické proměny kvantity také

2. tu vlastnost do sebe, že m á l o k d y při nich shledává se p r a v i d e l n o s t nějaká, která by se řídila dle kategorií tvaroslovných, nýbrž naopak velmi často n e s t e j n o s t. Tak na př. je v deminutivech d*ou*bek, s*ou*ček, k*ou*sek, kl*á*sek, hl*á*sek, pr*á*šek, dr*ů*bek, r*ů*žek, přík*ů*pek atp. kořenná slabika prodloužena, ale naproti tomu ve stejných formách tr*o*ch-tr*o*šek, str*o*m-str*o*mek a p. není zdloužení žádného a v deminutivech st*o*lek, d*o*mek, k*o*ník, n*o*žík atd. je dokonce naopak slabika krátká proti dlouhé ve st*ů*l, k*ů*ň a p. Nelze tedy říci, že by všecka deminutiva dloužila slabiku kořennou, ani že by všecka deminutiva na *-ek* ji krátila, a vůbec nelze říci, že by se fonetické změny kvantity řídily grammatickým druhem slov; spíše se řídí blahozvukem nějakým, ovšem velmi nestejným dle rozdílnosti dialektické a časové.

Fonetické dloužení a krácení nelze tedy sestaviti a ohlédati dle příčin, pro které tyto proměny se dějí, nýbrž dlužno je seřaditi dle nějaké zásady jiné; volíme k tomu konci pořádek tvaroslovný a vytýkáme tyto důležitější p ř í p a d y, kde ve spisovné češtině ve formách k sobě náležitých slabika krátká a dlouhá proti sobě bývají.

1. Mnohá podstatná jména jednoslabičná vzoru *had* mají nom. jedn. dlouhý a ostatní pády krátké, na př. mr*á*z gen. mr*a*zu dat. mr*a*zu atd., hr*á*ch-hr*a*chu, pr*á*h-pr*a*hu, chl*é*b-chl*e*ba, sn*í*h-sn*ě*hu, b*ů*h-b*o*ha, k*ů*ň-k*o*ně, n*ů*ž-n*o*že a podobně dvojslab. v*í*tr-v*ě*tru atd.

Ale naproti tomu ve mnohých jiných slovech téhož způsobu neliší se nom. jedn. kvantitou od ostatních pádů, na př. l*e*s-l*e*sa, d*u*b-d*u*bu, b*i*č-b*i*če, zv*y*k-zv*y*ku, v*o*r-v*o*ru; p*a*n-p*a*na, p*á*n-p*á*na, s*á*h-s*á*hu, ř*á*d-ř*á*du, chl*é*v-chl*é*va, sm*í*ch-sm*í*chu, hř*í*ch-hř*í*chu, b*ý*k-b*ý*ka, s*ou*d-s*ou*du, tr*ů*n-tr*ů*nu, k*ů*r-k*ů*ru atd.

2. Mnohá dvojslabičná jmena vzoru *žena-duše* mají první slabiku dlouhou a kratí ji v instr. jedn. a v gen., dat., lok. a instr. množ.; zvláště jmena významu konkretního řada tím pravidlem se řídí. Na př. brána-branou-bran-branám-branách-branami, skála-skalou-skal-skalám-skalách-skalami, síla-silou, víra-věrou, míra-měrou, strouha-struhou.

Ale naproti tomu pýcha-pýchou, nouze-nouzi, svíce-svíci (skráceno svěci, Velesl.) a p. V dat. a lok. množ. vzoru *duše* kratí se někdy koncovka místo kmene, na př. práce-pracím nebo prácem, pracích nebo prácech a p.; oběma způsoby vyhýbá se jazyk dvěma slabikám dlouhým jdoucím bezprostředně za sebou v témže slově.

3. Ve vzoru *město-moře* mívají některá dvouslabičná jména prvou slabiku dlouhou a v gen. množ. krátkou, na př. jádro-jader, játra-jater, léto-let a také letem-letům-letech-lety; ale naproti tomu pouto-pout, plátno-pláten a p.

4. Ve vzoru *kost:* sůl-soli, hůl-holi.

5. Ve vzorech souhláskových kámen-kamene gen pl. kamen, símě-semene, máti-mateře atd.

6. V oboru slovesa jsou dvojslabičné infinitivy vesměs dlouhy, na př. bíti, píti, nésti, hnouti, bráti, klásti, chtíti, ctíti, znáti atd.; jen několik jich je krátkých: pěti, jeti (na rozdíl od píti a jíti), moci, vrci.

7. Dále jsou krátky imperativy jako soudím-suď, kouřím-kuř, měřím-měř, káži-kaž, váži-važ atd.

Naopak v imperativech dialektických: pomůž, růsť, bůj se (Suš. 89, 435).

8. Ve třídě VI. bývá kořenná slabika z pravidla krátká proti dlouhé ve příbuzných tvarech jiných: souditi-posuzovati, koupiti-kupovati, sloužiti-posluhovati, házeti-vyhazovati, král-kralovati, navštíviti-navštěvovati, kříž-ukřižovati, zvýšiti-zvyšovati.

Ale dialekticky: vyjádřovat, shromážďovat, nařízovat, zmíňovat, vylítovat ap. (mýt. 335).

9. Při některých příponách kmenotvorných bývá kořenná slabika krátká proti dlouhé jiných odvozenin, a naopak. Na př. hlásati-hlasatel, kázati-kazatel, vykoupiti-vykupitel, bouřiti-buřič, vázati-vazač, sázeti-sazeč, kůň-koník, vůz-vozík, kompar. krátký-kratší, úzký-užší ap.

Ale stejnosti v tom není, jak viděti z příkladů: věže-vížka, kde deminutivní tvar s příponou *-ka* má kořennou slabiku dlouhou,

a hrouda-hrudka, kde je poměr opáčný; podobně prášek a trošek, drůbek a domek, slavný a krásný, mydlář a písař atd.

10. Některé přípony kmenotvorné mají samohlásku tu krátkou tu dlouhou; na př. ve příponě *-ař* a *-ář*, při které se i samohláska ve slabice kořenné tu dlouží, tu krátí, tu bez proměny nechává, jak viděti na příkladech: sůl-solař, kůň-koňař, kráva-kravař, víno-vinař; — blud-bludař, dřevo-dřevař; drát-drátař, lék-lékař; — pís-písař; sedlo-sedlář, ryba-rybář, kolo-kolář; mýdlo-mydlář, mlýn-mlynář; — podobně děvín a Děvín, Žižkův a Žižkov, trpeno a trpíno, držen-držán-držín atd.

11. Ve složeninách bývá slabika krátká proti dlouhé, jež jest mimo složení; na př. víra-pověra, nevěra; míra-poměr; díky-bezděky; vděk; smích-posměch, chvála-pochvala, sláva-oslava, krása-okrasa, síla-posila; krása-krasocit, léto-letorost, moucha-muchomůrka a p.

12. Ve složení předložky se jménem dloužívá se předložka zakončená samohláskou; na př. nájem, nábožný, příkrov, přístřeší, přívoz (pře-), původ, průchod, zálesí, výsluní, úpad, údolí atd.

Poznam. 1. Mnohdy totéž slovo dvojí kvantitu mívá, na př. struha-strouha, hruda-hrouda, duha-douha, pruha-prouha, kule-koule, luh-louh, pluh-plouh, žaludek-žaloudek, kosa-kůsa, rosa-růsa, sova-sůva, smola-smůla, loj-lůj atd. Jazyk pak někdy takovéto duplikaty slov na to obrací, aby jimi vyjadřoval pojmy příbuzné ale přece trochu rozdílné, na př. děvka-dívka stč. dievka (něm. Magd a Mädchen), baba-bába, sedlo-sídlo, sluha-slouha (pasák), město-místo, muka-mouka (obé stb. mąka, od koř. *męk* = mačkati), svatost-svátost, řepa-řípa, domysl-důmysl, zahrada-záhrada, pojdu-půjdu, hledám-hlídám, měřím-mířím a j.

V obecných nářečích rozeznává se takovým způsobem také zima (frigus) a zíma (Suš. 185) nebo zejma (hiems); hora a hůra (mor. = půda nad světnicí, jinde pak hora nějaká zvláštní a známá v tom kraji, na př. Kunětická hůra); atd. Také hrůzný (= strašlivý) ujímá se pro rozdíl od hrozný (= náramný).

Poznam. 2. V těchto a takových případech a příkladech, kde ve slovích příbuzných proti sobě stojí slabiky tu dlouhé a tu krátké, bývá slabika větším dílem etymologicky krátká a dlouží se foneticky; řídčeji se děje naopak. Tedy práh, dvůr, brána, bouřím, sláva, moucha atd. mají slabiky foneticky prodloužené, a naproti tomu příbuzné tvary jejich prahy, dvory, bran, buř, pobuřuji, oslava, muchomůrka slabiky nedloužené; ale v nom. pás gen. pasu je slabika dlouhá dle práva etymologického (pojas) a krátí se foneticky.

Poznam. 3. Mnohdy není patrno, je-li zdloužení etymologické či jen fonetické. Na př. v *ží*ti m. **živ*ti mohlo by se spatřovati náhradné zdloužení za odsuté *v*, anebo zdloužení jen fonetické.

Poznam. 4. Nestejnost fonetických proměn ohledně kvantity vidí se srovnáním obdobných tvarů spisovných, jako jsou sl*a*vný (sl*á*va) a kr*á*sný (kr*á*sa), h*ou*se a k*u*ře, sm*ů*la a sm*o*la atp.; ale ještě více se ukazuje srovnáním s formami dialektickými. Tak na př. ve vých. a sev. Čechách slyší se včer*á*, več*í*r (tak i na Moravě, Suš. 307), k večer*ou* m. včer*a*, več*e*r, k večer*u*, dále zb*óž*i m. zboží, a podobně b*óž*i, l*éž*i; pan*i*, psan*i*, kázán*i*, stán*i* atp. m. paní, psaní atd.; m*ó*ře, p*ó*le, z*ej*ma, z*ê*li m. moře atd.; mdl*ů*ba, vl*ů*ni, l*ů*že, v*ů*le (neutr.), p*ů*le (n.), k*ů*lna, v*ů*klika, k*ů*sa, k*ů*tě, k*ů*zle a p. m. mdl*o*ba atd. (krk. 50, mýt. 334); t*ú*ze m. t*u*ze; br*á*nou, pr*á*cej, m*í*rou, br*á*nám, br*á*nách, m*ou*chách, br*á*nama, m*ou*chama (mýt. 334); atd. V Doudlebsku p*a*s m. pás, pan*i*, zaj*i*c, p*í*na m. p*ě*na, t*ej*čka m. t*y*čka, r*ej*ba m. r*y*ba, d*ou*ha, sl*ou*ze (m. sl*u*ze = slza), u vr*á*t, do těch č*á*s, se všech str*á*n, u hl*á*v, k*a*men, l*e*to, p*e*ro, pl*a*ču, pl*a*češ, řezb*a*ř, n*e*st, r*o*st, desetkr*a*t, stokr*a*t, namoč*í*no, zamet*ý*no atd. (Kotsm. 7, 9, 22, 23). V Domažlicku slyš*í*l m. slyšel, drž*í*la, prš*í*lo, vid*í*li; m*ej*l m. m*y*l, kr*ej*l m. kr*y*l (Šemb. 16). Na Moravě b*y*k, tr*a*va, ž*i*la, m*u*ka (m*ou*ka, Šemb. 50), m*a*k, s*a*dlo, m*a*slo (tamt. 44), l*e*zt, p*e*ct, v*e*ct (tamt. 36), zavázál, povíd*á*l, klekn*ú*l, klekn*ou*l, ob*á* dv*á* (tamt. 53, Suš. 36), t*á*, naprotiv*á* (Suš. 122, 255); kr*ů*j, přestr*ů*j se (Šemb. 36), b*ů*j se (Suš. 89) atd.; ano v některých místech dlouhých slabik vůbec nemají (jakož dokazují některé písně ve sbírce Sušilově, na př. č. 73, 76 a j., od Příbora: star*a*m j*a* se, rozmil*i* přatel*e*, atd.). Na Slovensku: hr*a*ch, pr*a*h, sn*e*h, m*a*k, r*a*j, kr*a*va, sl*a*ma, l*i*pa, s*i*la, m*a*slo, m*y*dlo, k*a*meň, s*e*mä, bremä, gen. pl. br*á*d, r*ý*b, s*l*z, s*r*n (s dlouhým *l*, *r*), d*ie*l, z*r*n, dat. br*á*n*a*m, lok. br*á*n*a*ch (Hatt. srov. ml. §. 120, sl. 16). Slovenština zejména dvou dlouhých slabik vedlé sebe netrpí a krátí vždy druhou z nich, na př. krásn*e* spiev*a*nie; ale instr. jedn.: kr*á*sn*ou* br*á*n*ou*. (Hatt. sl. 32).

Poznam. 5. V ř*í*diti stč. ř*ie*diti jest *í* a *ie* střídnicí stb. *ę*, a v ř*í*dký stč. ř*ie*dký jsou zase střídnice stb. *ê*. Ve slabikách krátkých bývá za ně *ě*, *e*: ř*e*ditel, rozř*e*diti (ř*í*dkým učiniti). A tak by měl také býti ku slovesu ř*í*diti imperativ ř*e*ď, nař*e*ď, a VI. třída nař*e*zovati, a k positivu ř*í*dký komparativ ř*e*dší, sup. nejř*e*dší, poněvadž tyto tvary mívají samohlásku krátkou (k*ou*piti-k*u*p-k*u*povati, *ú*zký-*u*žší). Ale dle nynější výslovnosti není v těchto slabikách *e* slyšeti, nýbrž buď *i* buď *í*, a z toho i nestejnost v pravopise povstává: ř*i*d-ř*í*ď, ř*i*dší-ř*í*dší. Jest tu kollise pravopisná: střídnice české za stb. *ę* a *ê* jsou ve slabikách krátkých z pravidla *ě* n. *e* a dle toho bylo by psáti impt. ř*e*ď, komp. ř*e*dší; ve slabikách dlouhých bývá *í*, ř*í*diti, ř*í*dký; střídnice *i* nebývá, leda výjimkou z pravidla, když i novočeské výslovnosti šetříme i dle analogie krátíme a píšeme: impt. ř*i*ď, VI. tř. nař*i*zuji, komp. ř*i*dší a p. (V. §. 30 a 40).

Poznam. 6. V některých případech ukazuje se zajímavá shoda české kvantity fonetické s jinými hláskoslovnými proměnami jiných jazyků slovanských. Tak na př. jednoslabičná slova v*la*s, hl*a*s, kl*a*s, hl*a*d, hr*a*d, pr*a*ch, mr*a*k a j. jsou krátká a naproti tomu mr*á*z, hr*á*ch, pr*á*h a j. dlouhá; v ruštině pak jsou tatáž slova dvojslabičná a liší se přízvukem: v*ó*los, g*ó*los, g*ó*rod, p*ó*roch atd. — a mor*ó*z, gor*ó*ch, por*ó*g. Naproti českému s*ou*d a s*u*dí, t*ou*žiti a t*u*hý, zajíc a zaječí atp. střídá se v polštině zase *ą* a *ę*: s*ą*d a s*ę*dzia, t*ą*żyć a t*ę*gi, zaj*ą*c a zaj*ę*czy, atd. Z toho zajisté vysvítá, že kvantitativní rozdíly mezi pr*a*ch a pr*á*h, s*ou*d a s*u*dí atp. na nějaké mocné příčině se zakládají, třeba nám dosti patrna nebyla, a že jsou původu prastarého.

§. 137.

Poznamenání *o kvantitě staročeské.* V památkách staročeských označuje se kvantita jenom pořiznu zdvojením samohlásky ve slabice dlouhé. Nejstarší toho příklad známý je ve slově com*aa*r = kom*á*r (MVerb., 1202) a týž způsob drží se pak až do pol. XVI. stol. a píše se: n*aa*m, zl*ee*, sv*uu* atp. Vedlé toho byl od r. 1406 způsob Husův, totiž čárkování samohlásek ve slabikách dlouhých. Jednotliví písaři drželi se ten toho, onen onoho způsobu, ba namnoze týž písař jednou čárkováním, jednou zdvojením samohlásky dlouhou slabiku označoval. Při tom však trvám žádná písemná památka až do pol. XVI. stol. neoznačuje délky slabik důsledně, nýbrž mnohdy na př. *ee* za krátké *e* se nalézá a velmi často označení délky se pomíjí. Teprve ve spisích bratrských od pol. XVI. stol. důsledné znamenání délky se začíná.

Co se pak týče kvantity staročeské a novočeské, tu ukazuje se ze spisův od pol. XVI. stol., že poměry kvantitativní ve spisovném jazyce nynějším skoro tytéž jsou, jako ve stol. XVI. Vzhledem k češtině XIV. a XV. stol. není svědectví přímého, poněvadž kvantita v památkách té doby se neoznačuje důsledně; ale jiná okolnost nahrazuje nám poněkud ono svědectví: ve XIV. a XV. stol. začíná a vykonává se oužení a rozšiřování samohlásek (§. 75—87) a ježto jsou tyto změny účinkem délky, tedy slabiky, které se tím způsobem změnily, již ve XIV. stol. byly dlouhy, na př. bož*ie*mu súdu-bož*í*mu s*au*du. A soudíce o kvantitě podlé proměn těchto, nalézáme zase shodu mezi velikým počtem slabik stč. a nč. Co se pak týká historické češtiny před stol. XIV., nemáme svědectví podobných, jako pro doby pozdější.

V češtině spisovné z těch časův, kdy grammatická délka i v písmě se označuje, rozdíly vzhledem ku kvantitě jeví se neveliké; ale nějaké jsou přece, neboť

1. slabik etymologicky dlouhých bylo ve stč. více a některé během času se skrátily, na př. dat. p*a*su m. p*á*su z p*oja*su, tř*i* a čtyř*i* m. tř*í* a čtyř*í* stč. tř*ie* a čtyř*ie* stb. tr*ije* a četyr*ije* a;

2. stran slabik foneticky dlouhých ukazuje se nestejnost v památkách starých jako v dialektech nynějších: m*o*c a m*uo*c, gen. b*o*ha i b*uo*ha, dat. b*o*hu i b*uo*hu, lok. v b*o*ze i u b*uo*zě, adj. b*o*ží i b*uo*ží, stč. p*uo*žitek a nč. p*o*žitek, zb*uo*ží, jak*uo*žto, s dobrú v*uo*lí a p. (Výb. I. 1154, 1155; Arch. Č. I. 299, 316, II. 394, 395, 398 a j.).

B. Stupňování samohlásek.

§. 138.

Stupňováním rozumí se proměna samohlásky ve slabice kořenné, a to proměna samohlásky méně závažné v závažnější, učiněná za tím účelem, aby také význam slova se sesílil a rozmnožil. Na př. v n*o*sím jest *o* závažnější nežli *e* v n*e*su, a i *nositi* závažnějšího a silnějšího jest významu nežli *nésti;* a podobně t*i*chnouti a t*ě*šiti, m*r*znouti a m*ra*ziti atd.

Zevrubnější výměr stupňování byl by tento: stupňovati jest za kmen, který má ve slabice kořenné samohlásku méně závažnou a jest významu méně závažného, vzíti stejnokořený kmen jiný se samohláskou závažnější a spojiti s ním také význam závažnější. Na př. v inf. *nésti* a *nositi* jsou kmeny *nes-* a *nosi-* a oba z téhož kořene se vyvinuly; stupňování v tom se jeví, že pro závažnější pojem *nositi* vzat je kmen *nosi-*, který v kořenné slabice své má závažnější samohlásku *o*, naproti kmenu *nes-*, který jest významu méně závažného a na témže místě má méně závažnou samohlásku *e*.

Poznam. Mimo slabiku kořennou není stupňování ve smyslu našem. Ukazujeli se proměna jemu podobná v některé slabice jiné, tedy dlužno pouhé sesílení samohlásky v ní spatřovati; na př. v syn*ъ*-syn*ov*i sesílena kmenová koncovka *ъ* (*ŭ*) v *ov* (= sanskr. *u* v *av*, sūn*u* dat. sūn*av*ē). — V kup*u*ji a kup*ov*ati m. kup*u*-ati a p. také není stupňováno, nýbrž jsou tu *u* a *ov* střídnice za stb. оү (§. 16 pozn. 5. a §. 89, 12). — Taktéž v dev*ě*t-dev*á*tý a p. ne stupňování, ale zpátečné přehlasování před sebou máme.

V češtině rozeznávají se tři způsoby stupňování, ježto se děje

I. dloužením,

II. dle stupnice závažnosti a

III. přidáváním samohlásek jiných.

I. Stupňuje se dloužením.

§. 139.

Ve slabice kořenné mění se stupňováním samohlásky krátké ve své dlouhé, a zejména:

1. *a* v *á*, na př. kl*a*du-nakl*á*dám, kr*a*du-ukr*á*dám, k*a*zím-přek*á*žím, v*a*lím-v*á*lím, p*a*třím-p*á*trám;

2. *e* v *é*, na p*e*ku-up*é*kám; ale toto *é* je zde místo stb. *ê* (= *ea*) a je tu tedy stupňováno vlastně způsobem III, v. §. 143;

3. *i* v *í*, na př. v*i*dím-v*í*dám, d*i*vím se-d*í*vám se (viz také §. 142, *α*. pozn.);

4. *o* v *ů* (*ó*) a v *ou*, na př. r*o*stu-vyr*ů*stám, chr*o*pěti-chr*ů*pati; — b*o*řiti-b*ou*rati, pochr*o*miti-poch*rou*mati, zar*o*siti se-zar*ou*sati se, br*o*diti se-br*ou*zdati se;

5. *u* v *ou* (= *ú*), na př. k*u*liti-k*ou*leti, p*u*stiti-p*ou*štěti, b*u*diti-prob*ou*zeti, st*u*diti-ost*ou*zeti, s*u*šiti-vys*ou*šeti;

6. *y* v *ý*, na př. d*y*chnouti-d*ý*chati, posk*y*tnouti-posk*ý*tati, k*y*(v)nouti-k*ý*vati, h*y*(b)nouti-h*ý*bati;

7. krátké střídnice za *ê* ve dlouhé (v. §. 30), na př. l*e*zu-vyl*é*zám, b*ě*žeti-ub*ie*hati nč. ub*í*hati, stř*e*hu- stč. vystř*ie*haju nč. vystř*í*hám;

8. krátké střídnice za *ę* ve dlouhé (v. §. 40), na př. tř*a*su-otř*á*sám, př*a*du-zapř*á*dám, hl*e*dím-hl*í*dám, ohl*é*dám, stč. hl*á*daju, pohl*í*žím; z*e*be-oz*á*bám;

9. krátké střídnice za *ą* ve dlouhé (v. §. 42), h*u*du-h*ou*dám, p*u*dím-pop*ou*zím, por*u*čím-por*ou*čím.

Poznam. Ve slovenštině stupňuje se také krátké *l*, *r* ve dlouhé *ĺ*, *ŕ*: t*l*čiem-st*ĺ*kám, d*r*žím-sd*ŕ*žám (Hatt. sl. 31.).

II. Stupňuje se dle stupnice.

§. 140.

Dle závažnosti své činí samohlásky stupnici (v. §. 18) a stupňování děje se tím, že dle této stupnice mění se ve slabice kořenné samohláska méně závažná v závažnější, zejména:

1. *e* v *o*, na př. n*e*su-n*o*sím, v*e*du-v*o*dím, v*e*zu-v*o*zím, bř*e*du-br*o*dím, t*e*ku (stč. též = běžím, na př. posel přiteče Alx. Výb. I.

143) — točím (na př. točiti víno; stč. též potočiti posla = učiniti, aby posel tekl či běžel, na př. z okolních tvrzí potočichu posel brzý [akk.], Alex. tamt.; stb. zatočiti vyhnati), kl*e*(p)nu-kl*o*pím, ž*e*nu-h*o*ním, l*e*hnu-pol*o*žím, pl*e*tu-pl*o*t, m*e*tu-m*o*st, hř*e*bu-hr*o*b, ř*e*knu-r*o*k (ot-r*o*k, vl. ne-mluvně, Mikl. Lex.), ž*e*řavý-h*o*řeti, t*e*plý-t*o*piti;

2. střídnice za *ь* v *o*, na př.: p(*ь*)nu-sp*o*na, t(*ь*)nu-výt*o*ň, poč(*ь*)nu-k*o*nec, *zv(*ь*)níti (vzníti, zníti)-zv*o*n, přiš*e*dší (stb. šьd-) -ch*o*diti;

3. *i* v *o*: č*i*niti-k*o*nati, vn*i*knouti-vn*o*čiti;

4. *o* v *a* neb *á*, na př. nosím-sn*á*ším, v*o*dím-prov*á*dím a prov*á*zím, v*o*zím-sv*á*žím, h*o*ním-vyh*á*ním, t*o*čím-vyt*á*čím, t*o*pím-zat*á*pím a pot*o*pím-pot*á*pím, ch*o*dím-vych*á*zím, kl*o*ním-kl*a*ním, sl*o*ním-zasl*á*ním n. zacl*á*ním, m*o*hu-pom*á*hám, r*o*bím-vyr*á*bím, h*o*dím-h*á*zím a uh*o*dnu-h*á*dám, sk*o*čím-sk*á*či, sk*o*tím-sk*á*cím, b*o*dám-pob*á*dám, pr*o*siti- stč. zapr*á*šeti (ktož bude mše zaprášeti, Ryt. Výb. II. 13; mor. dopr*á*šeti se něčeho, Šemb. 45), r*o*diti- stč. nar*á*zěti sě (neb jsme my Neščestie při tom byli, když sě jest nar*á*zěla, Tkadl. I. 14), stč. ř*o*diti-r*á*d a r*á*čiti (m. *r*a*dčiti), spořiti-přisp*á*řeti (Neroďte žádati zbožie, ač sě přisp*á*řie, Žalt. Kl. 45), kořiti-k*á*rati (Navrať súsědóm našim sedmkrát viece úkoru jich, jež sú uk*á*rali tobě hospodine, tamt. 63), tv*o*r-tv*a*r, m*o*krý-sm*á*četi, chr*o*mý-chr*á*mati (chromě, těžce choditi);

5. *e* (*ě*) střídnice za *ê* v *a*, na př. l*e*zu- stč. l*a*ziti sl. l*a*ziť (Šemb, 45), s*e*děti-s*a*diti, ř*e*zati-r*a*ziti, obr*a*z; vl*e*ku-vl*á*čím;

6. střídnice méně závažného *ę* ve střídnice závažnějšího *ą*, na př. t*ě*žký a t*a*h — t*u*hý, t*ou*ha; sep*ja*tý n. sp*a*tý a sp*ě*tí — p*ou*to; v*á*zati-příb*u*zný; v*a*dnouti-*u*diti a sm*ou*d (m. sv*ou*d, Miklosich I. 139); pohř*í*ziti-pohr*ou*ziti; leč nal*í*knouti-l*u*k; m*ě*kký a m*a*čkati — m*u*ka i m*ou*ka; m*a*tu — m*ou*tím, rm*ou*tím a zárm*u*tek, tř*a*su-tr*ou*sím; spř*á*hnu a spřež — pr*u*h, pr*ou*h; kř*á*tati (vymýkati)-kr*ou*titi, kr*u*tý; č*á*sť — k*u*s, k*ou*sati; z*á*bsti-z*n*obiti (přesmykem místo z*ą*biti = z*on*biti, §. 128, 1).

Pozn. Stb. *ę* = *eņ* a *ą* = *oņ* (§. 37); tedy stupňování *ę* v *ą* čili *eņ* v *oņ* jest téhož způsobu, jako *e* v *o* a stb. m*ę*sti (m*á*sti) má se k m*ą*titi (m*ou*titi), jako n*e*su k n*o*sím. (Mikl. II. XX.)

7. střídnice za *ь* v *i* neb *í* (někdy rozšíř. *ie*), na př.: zač(*ь*)nu-zač*í*nám, p(*ь*)nu-sp*í*nám (stč. p*i*enati RK.; v. §. 85 pozn.), t(*ь*)nu-st*í*nám, ž(*ь*)mu-žd*í*mám, m(*ь*)ním-zapom*í*nám (stb. pom*i*nati = me-

minisse), č(ь)tu a četl — čítám, l(ьp)nouti-lipnouti se a lípěti, svьt-svitnouti a svítati, ž(ь)váti-přežívati;

8. střídnice za ъ v y neb ý, na př.: dech a nad(ъ)chnouti — dychnouti a dále dýchati; us(ъ)chnouti-usýchati; h(ъb)nouti-hynouti a hýbati; us(ъp)nouti-usýpati; dot(ъ)knouti-dotýkati; zam(ъ)knouti-zamýkati, pos(ъ)lati-posýlati; d(ъ)mu-dým; r(ъ)dítí se - ryzí;

9. *e*, *i* a *ь* měnívá se stupňováním v *ê* a ve střídnici jeho *ī*; viz §. 142 a 143;

10. *ъ* a *y* měnívá se při stupňování v *u*; v. §. 142, *β*.

III. Stupňuje se přidáním samohlásek jiných.

§. 141.

To se děje

a) při kořenech se samohláskou *ĭ*, *ŭ*;

b) při kořenech se samohláskou *e*;

c) při kořenech se samohláskou *l*, *r*.

§. 142.

a) Kořeny se samohláskou *ĭ*, *ŭ* stupňují se přidáním

1. samohlásky *ă* a

2. samohlásky *ā*.

Ale k tomu přistoupily časem ještě jiné hláskoslovné proměny, bývalé *ă* seslabilo se v *o*, bývalé *ā* v *a*, atd. Výsledky toho jsou tyto:

na 1. stupni změněno kořenné *ĭ* v *ê* (před souhláskou) neb *oj* (před samohl.), — *ŭ* pak změněno v *u* (před souhl.) neb *ov* (před samohl.), na př. viseti - věsiti, koř. pĭ (píti) - napojiti, koř. krĭ - kroj i krojiti, koř. plŭ- plu-ji a plov-u;

na 2. stupni změněno *ĭ* v *aj*, *ŭ* pak v *av* (před samohl.) nebo *va* (před souhl.), na př. koř. pĭ- stb. na-paj-ati č. na-páj-eti, koř. plŭ- plav-iti, koř. kŭp- *kavp- kvap-iti. — Místo *aj*, *av*, *va* bývá v češtině také *áj*, *áv*, *vá*, ale to je zdloužení jen fonetické a se stupňováním nesouvisí: koř. krĭ-kraj a krájeti, koř. slŭ- slaviti a sláva, koř. chŭt- chvat a chvátati.

Těchto výsledků došlo se způsobem následujícím:

α) Kořenné *i* stupňovalo se na prvém stupni přidáním samohlásky *a*, na druhém přidáním *ā*. Povstalo tedy prvotně *ai* a *āi*; ale časem změnilo se obé, a zejména:

ai jdouc před souhláskami přesmyklo se v *ia* = stb. *ê* a české střídnice jeho, na př. koř. *vis* stupň. *v*ai*s- přesmyk. v*ia*s- = vês-iti, v*ě*siti; a jdouc před samohláskou seslabilo se v *oj*, na př. koř. p*i* stupň. *p*ai*- seslab. na-p*oj*-iti, ná-p*oj*-(ъ);

āi pak seslabilo se v *aj* a toto se foneticky zdloužilo v *áj*, na př. p*i* stupň. *p*āi* seslab. stb. na-p*aj*-ati č. na-p*áj*-eti.

β) Kořenné *u* stupňovalo se jako *i*; tedy na prvém stupni v *au* a na druhém v *āu*; ale

au před souhláskou seslabilo se v *u* (kteréž ještě ve stbulh. bylo dvojhláskou, оу = *oŭ*, v. §. 16, pozn. 5.), na př. koř. pl*u* stupň. *pl*au* seslab. 1. os. pl*u*ji stb. plоуją; — a před samohláskou seslabilo se v *ov*, na př. pl*u*- *pl*au*- pl*ov*-u, sl*u*- *sl*au*- sl*ov*-o (v. §. 89, 12).

āu pak seslabilo se v *av* (zdlouž. *áv*) a toto jdouc před souhláskou přesmyklo se ve *va*, na př. koř. sl*u* stupň. *sl*āu*- seslab. sl*av*iti a sl*áv*a, koř. k*u*p stupň. *k*āu*p- seslab. *k*av*p- přesmyknuté k*va*p-iti.

Příklady.

α) Kořenné *ĭ* jeví se v češtině a ve slovanštině jako *i* nebo seslabeno v *ь* a stupňuje se

na 1. stupni v *oj* (před samohl.) neb *ê* (před souhl.),

na 2. stupni v *aj*; na př.:

kořen	zřejmý ve slově		stupňován		
			na 1. stupni		na 2. stup.
ĭ	i	ь	oj	ê	
pĭ	p*i*ji	—	náp*oj*	—	nap*áj*eti
kĭ	poč*i*ti	—	pok*oj*	—	uk*áj*eti
gnĭ	hn*i*ji	—	hn*oj*iti	—	—
bĭ	b*i*ji	—	b*oj*	—	—
bĭ	—	—	b*oj*ím se	—	—
gĭ	ž*i*ji	—	h*oj*ím	—	—
rĭ	ř*i*nouti	—	r*oj*, z(d)r*oj*	ř*e*ka	—
vĭ	v*i*nouti	—	v*oj*	v*ě*nec	—
mĭ	m*i*nouti	—	—	m*ě*na	—
lĭ	l*i*ji	—	—	l*é*to	—
pĭt	p*i*tom	—	—	p*ě*stovati	—
tĭsk	t*i*sknouti	—	—	t*ě*sný, t*ě*sto	—
tĭch	t*i*chnouti	—	—	t*ě*šiti	—
vĭd	v*i*děti	—	—	v*ě*děti	—
vĭs	v*i*seti	—	—	v*ě*siti	—
bĭd	stb. ob*i*dêti	—	—	b*ie*da, b*í*da	—
svĭt	sv*i*tnouti	stb. svьtnąti	—	sv*ě*t, sv*ě*tlo	—
kvĭt	kv*i*tnu, kv*e*tu	„ cvьtą	—	kv*ě*t	—
pĭch	p*i*chnu, p(ь)chám	„ pьchną	—	p*ě*chovati	—
zvĭn	—	„ zvьnêti	—	ozv*ě*na	—
mĭn	m(ь)níti	„ mьnêti	—	m*ie*niti, m*í*niti	—
lĭp	l(ь)píti	„ lьpêti	—	lepiti se	—

P o z n a m. Místo žádaného *ê* naskýtá se již ve stbulharštině *i*; na př. dv*i*gnąti-dv*i*zati, kl*i*knąti-kl*i*cati, n*i*knąti-n*i*cati, st*i*gnąti-st*i*zati, atp. Jako v*i*sêti stupňováno ve v*ě*šati, tak žádáme také dv*i*gnąti-*dvêzati a nalézáme dv*i*zati. A taktéž je to s českým m*i*-hnouti a m*i*zeti (místo mízeti) a n*i*knouti stč. níceti (germinare, ŽJK). Samohláska *i*, která se tu místo *ê* vyskytuje, byla zajisté dlouhá (a to od starodávna a nikoli teprv od zoužení *ê-ie-í:* stb. bêda- stč. b*ie*da- nč. b*í*da; v Miklosich, I. 137 a II. 456—457).

β) Kořenné *ŭ* jeví se ve slovanštině a češtině seslabeno v *ъ* neb *y* a stupňuje se

na 1. stupni v *ov* (před samohl.) neb *u* (před souhl.), a

na 2. stupni v *av* (před samohl.) nebo *va* (před souhl.); na př.

kořen	zřejmý ve slově		stupňován			
			na 1. stupni		na 2. stupni	
ŭ	ъ	y	ov	u	av	va
sl*ŭ*	—	sl*y*nu	sl*ov*o	sl*u*ji	sl*av*ím	—
pl*ŭ*	—	pl*y*nu	pl*ov*u	pl*u*ji	pl*av*ím	—
str*ŭ*	—	—	ostr*ov*(ъ)	str*u*ha	ostr*ava*	—
tr*ŭ*	—	tr*ý*-zeň	stb. otr*ova*	stč. natr*u*titi	potr*ava*	—
kr*ŭ*	—	kr*y*ji	kr*ov*	—	pol. pokr*aw*ać	—
k*ŭ*	—	—	k*ov*	k*u*ji	—	—
r*ŭ*	—	r*y*ji	r*ov*	—	—	—
n*ŭ*	—	n*y*ní	n*ový*	—	pol. pon*aw*iać	—
n*ŭ*	—	n*y*ji	—	—	un*av*iti	—
t*ŭ*	—	t*y*ji	—	t*u*k	ot*ava*	—
sn*ŭ*	—	—	osn*ova*	sn*u*ji	stbulh. o-sn*av*ati	—
b*ŭ*	—	b*ý*ti	—	—	b*av*iti	—
z*ŭ*	náz*ev*	naz*ý*-vám	z*ov*-u	—	—	—
d*ŭ*ch	dech	d*y*chnu	—	d*u*ch	—	—
s*ŭ*ch	us(ь)chnu	us*ý*chám	—	s*u*chý	—	—
r*ŭ*d	r(ь)díti se	r*y*zí	—	r*u*da	—	—
g*ŭ*b	h(ьb)nu	h*y*(b)nu	—	záh*u*ba	—	—
b*ŭ*d	b(ь)díti	b*y*strý	—	b*u*diti	—	—
r*ŭ*ch	—	r*y*chlý	—	r*u*šiti	—	—
st*ŭ*d	—	st*y*dnouti st*y*děti se	—	st*u*dený st*u*d	—	—
k*ŭ*p	—	k*y*pěti	—	k*u*pa	—	kv*a*piti
k*ŭ*s	—	k*y*sati	—	—	—	kv*a*siti
ch*ŭ*t	—	ch*y*trý	—	—	—	chv*á*tati

§. 143.

b) Kořeny se samohláskou *e* stupňují se přidáním *a* ve stb. *ê* (= *ea*, v. §. 29) a jeho české střídnice. Na př. kořen l*e*t ve slově l*e*těti je stupňován ve stb. l*ê*tati č. l*ie*tati, l*é*tati, l*í*tati; a podobně m*e*tu — stb. m*ê*tati č. m*ie*tati (královstvie České rozličnými búřemi se zmietalo M. C. 70), m*í*tati, m*ě*sto; *ž*eleti-*ž*al; *ž*eg-, rozž*e*hnouti-ž*á*ha; t*e*ku — t*ě*kám a vyt*é*kám stč. vyt*ie*kati (moře st*ie*ka, řeka zat*ie*ká, vyt*ie*ká, Alx. Výb. I. 149, 1107, 1109), pl*e*tu-spl*é*tám stb. sъpl*ê*tają, l*e*hnu-l*í*hám stb. l*ê*gają, p*e*kù-vyp*é*kám stb. isp*ê*kają, ř*e*knu — nař*í*kám stč. nař*ie*kaju stb. nar*ê*kanije a nar*ê*cają, atd.

Poznam. Jako za žádané stupňování ĭ v ê bývá ĭ-ī (v. §. 142, α poznam.), tak bývá také stupňováno *e* v *ī* místo *ê*. Na př. řeknu — stč. *řie*kati a narícati, stb. *rê*kati a narīcati; stb. *teką*-*tê*kati a istīcati; *žegą*-sъ*ža*gati (*ža* m. *žê*) a sъžīzati (srv. č. žíznivé uhlí); *pletą*-*plê*tati a sъplītati, a p.

§. 144.

c) V kořenech se samohláskou *l*, *r* děje se stupňování tím, že se přidává samohláska *e*, *o*, *ê (ī)* neb *a*, a to před hlásky *l*, *r*, když následuje dále samohláska, nebo za ně, když následuje souhláska. Přidané samohlásky bývají také dlouhy: *é*, *ó (ů)*, *ie* (zouž. *í*), *á*. — Zejména stupňováno tímto způsobem kořenné *l*, *r*

1. v *el*, *er* a *re*, na př. koř. m*l* (patrný ve slově *ml*íti) — m*el*ivo, st*l* (ve *stl*áti) — st*el*ivo, b*r* (v *br*áti) — b*er*u, p*r* (v *pr*áti) — p*er*u, p*r* (ve stb. *pr*ati = letěti) — p*ér*o, v*r* (v za*vř*íti) — v*eř*eje, d*r* (ve *dr*áti) — d*er*u a pazd*eř*í; vrt (ve *vrt*ěti) — v*ře*teno;

2. v *ol*, *or* a *ro*, na př. m*l* — m*ol*(ь) a m*o(d)l*iti, st*l* — st*ól*(ъ), st*ůl*, *kl* (ve *kl*áti) — sk*ol*iti; p*l* — zap*ol*ěti (RK.), op*ol*eti (rúcho neopolelo = neohořelo, Kat. 127), p*ol*eno a pláp*ol*; *vl* (stb. do*vl*êti = sufficere) — *vól*ě, *vůl*e; b*r* (v *br*áti) — výb*or*, b*r* (stb. *br*ati = bojovati) — b*oř*iti, v*r* — záv*or*a, d*r* — nád*or*; *zr* (ve *zř*íti) — vz*or*, poz*or*, z*oř*e; z*r* (ve *zr*áti) — stč. z*oř*iti (= zralým učiniti); p*r* — sp*or*, rozp*or*; st*r* (v roze*stř*íti se) — prost*or*(ъ) a prost*or*a, n*r* (stb. po*nr*êti = pohrouziti se) — n*or*ec; m*r* ve (*mř*íti) — m*or*, m*oř*iti; *gr*m (ve *hřm*íti stb. *grъm*êti) — h*ro*m;

3. v *êl*, *êr* a *lê*, *rê*, na př. m*l* — m*ěl*ký, b*r* — výb*ěr* a vyb*ie*rati, vyb*í*rati; d*r* — d*ěr*avý a d*ier*a, d*ír*a; st*r* — prost*ěr*adlo, prost*ír*ati; t*r* — ut*ěr*adlo, ut*ír*ati; k*r*s (ve stb. vъs*kr*ъsnąti = vzkřísiti se) — vzk*ři*esiti, vzk*ří*siti; v*r*z (ve stb. po*vr*ъzą = svăži) — pov*ři*eslo, pov*ří*slo.

Poznam. Jako jinde při stupňování za žádané *ê* se naskytuje *ī* již v době nejstarší (v. §. 142 a 143: mihnouti — mīzeti, řeknouti — narīcati), tak také zde bývá *īl*, *īr* a *rī*, na př. m*l* — m*il*ý, v*r* — v*ír*, *zr* — obz*ír*ati, g*r*m — h*ří*mati.

4. v *al*, *ar* a *la*, *ra*, na př. m*l* — m*al*ý a m*la*t, p*l* — p*ál*iti a p*la*men, *zr* — *zář*e a *zra*k, v*r* — v*ař*iti, p*r* — rozp*ár*ati, m*r* (ve *mř*íti) — zm*ar* a m*ař*iti, b*r* (stb. *br*ati = bojovati) — b*raň*, st*r* — st*ra*na, v*l*g (ve slově *vlh*ký) — v*lá*ha, t*l*k (*tlu*ku, sl. *tl*čiem) — t*lá*čiti, p*l*z — p*la*ziti se, m*l*z (ve stb. *mlъz*enije = mulctus)

— pomlázka, trp (v trpěti) — trápiti, drg (držeti) — drahý, vrz — povraz (s přesmyk. *provaz*), vrt (vrtěti) — vrátiti a vrata, mrz (v mrznouti) — mráz, mrk (smrkati se = stmívati se) — mrak, srch (sršeti) — strach, prch (prchnouti) — prach a rozprášiti, krt (v črtati) — jedenkrát (= jeden zářez, jeden vrub) a krátký.

Podlé nestejné váhy samohlásek, které se při stupňování ku kořennému *l*, *r* přidávají, možno i zde rozeznávati rozdílné stupně; na př. koř. ml — melu — mělký a mílý — mol — malý a mlat; koř. str — prostěradlo a prostírati — prostor — strana; atp. Stupně pak *er* — *or* — *ar*, *re* — *ro* — *ra* a p. mají se k sobě tak, jako stupně *e* — *o* — *a* (n. *á*) v nesu-nosím-snáším a p., pročež mnohé příklady shodují se s theorií §. tohoto i §. 140.

Mezi kořeny se samohláskou *ĭ*, *ŭ*, a se samohláskou *l*, *r* shledávají se při stupňování dvě pozoruhodné podobnosti:

a) kořeny pĭ, slŭ mají se ke stupňovaným tvarům napojiti, osloviti a dále k napájeti, slaviti právě tak, jako kořeny mr, pl k stupňovaným tvarům mořiti, poleno a dále k mařiti a páliti; — a

b) jako jest ve věnec a kvapiti přesmyčka naproti voj a slaviti, poněvadž zde následuje samohláska a tam souhláska, tak také při koř. ml a mr stupňovaných v mol(ь), malý a mořiti, mařiti je samohláska přidána před *l*, *r*, ana dále následuje samohláska, a naproti tomu ve vlg — vláha a trp — trápiti je samohláska přidána za *l*, *r*, poněvadž dále následuje souhláska.

§. 145.

Stupňování jeví se ve všech jazycích indoevropských, ano jím liší se tyto jazyky podstatně od jiných. Německé příklady binden-band-gebunden, Binde-Band-Bund, řecké *τρέπω-τρόπος-ἔτραπον* *) atd. jsou na rovni s českými nesu-nosím-snáším, činím-konám, p(ь)nu-spona atd. Základem pak těchto změn byla zajisté snaha, aby sesílení významu se naznačilo sesílením kořene; dosud na př. místo daleko říkáváme dáleko a zdlouženým *á* takořka symbolicky chceme naznačiti vzdálenost větší než obyčejnou. Nejstarší pak způsob stupňování byl v indoevropštině přidáváním samohlásek *a* (guna) a *ā* (vrddhī); na př. sskr. bhr (nésti) — bhara (nosič) — bhāra (břímě). Ale při tomto způsobě samém nezůstalo se; snaha stupňovací působila dále a vedlé stupňování způsobem prvotným vyvinuly a ujaly se později také jiné prostředky stupňovací. Nejdále v tom pokročila slovanština a mezi jazyky slovanskými čeština. Tu totiž

1. prvotný způsob stupňovací se nejen drží, ale i rozšiřuje a dle mořiti (*o* místo *a*) — mařiti (*a* místo *ā*) stupňuje se také

*) Řecké obdoby s kořenným ă: *ἐῤῥάγην-ῥήγνυμι-ἔῤῥωγα*; s koř. i: *ἔλιπον-λείπω-λέλοιπα*; s koř. ŭ: *ἐρυθρός-ἐρεύθω-ῥούσιος*. (Kvíčala.)

[illegible] — ponavljati. ostrý — obaštrati. [illegible] — prisvajati. dvoj — razdvajati. [illegible] — chorv. pokašati, hovor — přihová- [illegible] iogovarivať a j.), oko — pol. zoba- [illegible] — věsiti (i v ê t. j. v ia) stup- [illegible] — [illegible] e v ê t. j. v ea, tedy také přidaním [illegible] — rékati, atd.

[illegible] ve smyslu stupňovacím (totiž k rozlišení [illegible] závažných) také duplikatův, jež povstaly se- [illegible] kořenné. Tak na př. byl původně jediný [illegible] jeho samohláska a seslabila se dvojím způ- [illegible], a tak dostala slovanština z jednoho kořene [illegible] ale nenechala jich ve významu stejném, nýbrž [illegible] význam vezení a se silnějším voz význam [illegible] duch jazyka slovanského vložil do dupli- [illegible] poměr stupňování, užil jich ve smyslu stupňova- [illegible] kratčeji a pravíme i zde, že se vezu stup- [illegible] a podobné nesu v nosím, ženu v honím, p(ь)nu [illegible] vzьnėti ve zvoniti atd.

[illegible] přišly k tomu ještě rozdíly kvantitativní. Infi- [illegible] a váleti liší se kvantitou slabiky kořenné a zároveň [illegible] ježto se tak k sobě mají, jako nésti a nositi, nesu a [illegible] vyjadřuje děj trvací, toto opětovaný. Nelze tvrditi, že [illegible] byla kořenná samohláska původně proto prodloužena, [illegible] děj opětovaný, ano při srovnání č. valiti — váleti [illegible] — valjati, č. kladu — nakládám se stb. kladą — [illegible] atd. podobá se, že to bylo zdloužení původně jen fone- [illegible] jisto jest, že dle nynější povědomosti jazykové rozdíl [illegible] mezi valiti a váleti, 1. os. valím a válím atd. i dílem [illegible] kvantitě slabiky kořenné se spatřuje. Délce slabiky při- [illegible] tu úkol etymologický a ve valím — válím spatřuje se [illegible]; a podobně ve kladu-nakládám, pustím-poúštím, běžím- [illegible] atd.

Mnohdy týž kořen způsobem několikerým se stupňuje. Na př. [illegible] je stupňován v duch (stb. доүсhъ, dle §. 142, β); — [illegible] seslabilo se ŭ tu v ъ tu v y, povstaly duplikaty dъch- a dych- [illegible] vložil se poměr stupňování: dech a dychnouti, h(ъb)nouti [illegible] (dle §. 140, 8); a konečně dloužením: dychnouti — [illegible] atd. A podobně v teku-točím-stáčím, ženu-honím-sháním, [illegible]-snáším; stb. zvьněti-zvoniti-vyzváněti; koř. ml — melivo [illegible] a milý — mol — malý a mlat, atd.

Abecední seznam některých slov a věcí.

Skratky.

Alx. = zlomky Alexandreidy ve Výboru I. 135—170 a 1071—1144.

AnŠ. = zlomek leg. o sv. Anně (vlastněji o p. Marii) v Šafaříkových Sebraných spisech III. 337—340.

Ap. = leg. o 12 apoštolích: D = zlomek v Dobrovského Gesch. d. böhm. Spr. u. Lit. 1818, 103—107; Š = jiný zlomek v Šafaříkových Sebr. sp. III. 330—334.

Arch. Č. = Palackého Archiv Český.
As. = Aseneth, vyd. Vrťátko v ČČMus. 1862, 66—76.
Bř. = Václ. Březana Život Vil. z Rosenb. 1609 (vyd. 1847).
Cis. Mnich. = Cisiojan Mnichovský.
č. = český.
ČČM. = Časopis Musea král. Českého.
Dal. = Dalimil.
dial. = dialektický.
Diez, Gramm. der roman. Sprachen.
Dobr. = Dobrovský.
doudl. = doudlebský; dle popisu Kotsmíchova ve Sborníku vědeckém, hist.-fil., I. 1—34.
EJ. n. *EvJ.* = zlomek evang. sv. Jana.
Erb. pís. = Erben, Prostonár. české písně, 1864.
Hatt. = Hattala; Zv. = Zvukosloví 1854; srov. ml. = Srovnávací mluvnice 1857; sl. = Mluvnica jaz. slovenského 1864; Mut. = De contiguarum consonantium mutatione in linguis slav. 1867; Skup. = Počátečné skupeniny souhlásek českosl. 1870.
Jgm. Sl. = Jungmannův Slovník český.
Jid. = zlomek leg. o Jidášovi. Výbor I. 169—174.
Jir. viz mýt.
JM. = Ježíšovo mládí, Výb. I. 387—420.
Kat. = Život sv. Kateřiny, vyd. Erben 1860.
km. = kmen.
Kotsm. viz doudl.
Kouble v. krk.
krk. = nářečí severovýchodní, krkonošské a podkrkonošské, dle popisu Koublova v ČČM. 1864, 49—50, 250—255.
KR. = Kniha starého pána z Rosenberka (v Palack. Arch. Č. I. 451—484).
leg. = legenda.
lit. = litevský.
litomyšl. v. mýt.
Lobk. = Jan Lobkovic (ve Výboru II.).
m. = místo.
MC = Majestas Carolina (v Palack. Arch. Č. III. 68—180).
Mikl. = Miklosich, Vergl. grammatik der slav. spr.; I. lautlehre, II. stammbildungslehre, III² wortbildungslehre, Lex. = Lexicon, 1862.
mýt. = nářečí východočeské, mýtské a litomyšlské, dle popisu J. Jirečkova v ČČM. 1863, 323—345.
MV. = Mater Verborum.
nč. = novočeský.
Neb. = leg. o nanebevzetí p. Marie, Star. Sklád. 2. 91—117.
NR. = Nová Rada pana Smila Flašky z Pard. (1876).
ob. = obecný.
OD = Ondřeje z Dubé výklad na právo zemské (Arch. Č. II. 483—517).
Pass. = Passional; Hank. = výňatky Hankovy ve Sbírce nejdáv. slovníkův 1833.
Pís. = Václav Písecký (ve Výboru II.).
Poč. viz Šaf.
podkrk. v. krk.
Pref. = Prefat z Vlkanova (ve Výb. II.).
Přísp. = Příspěvek k historii českých samohl. (ve Sborníku věd., hist.-fil. II., 1870.).
ps. = psáno.
RH. = rukopis Hradecký, Výbor I. 181—264 a Star. Skl. 2. 1—47.
RHr. = týž rukopis ve Star. Skl. 3. 1—81.
RK. = rukopis Královédvorský.
RZ. = rkp. Zelenohorský.
Ryt. = leg. o 10 tis. rytířích v ČČM. 1840, 289—301.
skr. = sanskrtský.
sl., *slc.* = slovenský.
Star. Skl. = Starobylá Skládání (Hanka).
stb. = starobulharský.
stč. = staročeský.
sthn. = starohornoněmecký.
střhn. = středohornoněmecký.
Suš. = Sušil, Moravské nár. pís. 1859.
Sv. = Segnání svědkův od 1453—1456 (Arch. Č. I. 159—188).
Šaf. = Šafařík, Počátkové staročeské mluvnice (při Výboru, 1845).
Šemb. = Šembera, Základové dialektologie českosl. 1864.
Štít. = Štítný; Vrť. = Štítného Naučení křesťanské, vyd. Vrťátko 1873.
t. = tamtéž.
Tkadl. = Tkadleček, vyd. Hanka (1824).
Tm. = Tristam (v Star. Skl. 4. sv.).
v. = viz n. vedle.
Výb. = Výbor z literatury české 1845 a 1868.
vysl. = vyslov.
ŽAlex. = Život Alexandra Vel. (ve Výboru II.).
ŽK. n. *ŽKl.* = Žaltář Klementinský (rkp. univers. kn. pražské).
ŽWitt. = Žaltář Wittenberský.

Jiné skratky dílem úplnější jsou, dílem obecně známy, a netřeba jich tedy vysvětlovati; na př. Kn. Rosenb. (Kniha Rosenberská), Háj. (Hájek), nom. (nominativ), pl. (plural), mn. (množné číslo), impf. (imperfektum) a jiné.

OBSAH.

Opravy a přídavky.

Str. 4. ř. 3. *zdola:* quap m. quapp; *k tomu přidej* lepp (= lep). — Str. 8. ř. 13. zdola: střeź m. streź. — Str. 23. ř. 22. zhora: samohlásek m. hlásek. — Str. 28. ř. 6. zdola: maštecha m. maštocha. — Str. 27. ř. 10. zdola: medus m. midu. — Str. 37. ř. 3. zhora: úhel, úhlu m. uhel. — Str. 59. ř. 3. zdola: přátelé lok. přátelích m. přátelé. — Str. 63. ř. 20 zhora: pro kuřetech je dokladem kniežetiech v Pass. dle Jirečk. Rozprav 64. — Str. 65. ř. 6. zhora: pod sęg — patří také přísaha dat. příseze KR. 466. — Str. 65. ř. 5. zdola: souvisící m. svuvisící. — Str. 73. ř. 21 zhora: ve fěrtoušek a Šalomoun jest on za starší ú. — Str. 83. ř. 17. zhora: vyslovovalo m. vyslovovala. — Str. 87. ř. 3. zdola: prevěnec m. prevenec. — Str. 87. ř. 8. zdola: §. 128 m. 228. — Str. 99. ř. 8. zdola: dážď a dežď m. dažď. — Str. 101. ř. 15. zdola: vilkůse m. vilkůsu. — Str. 112. ř. 17. zdola: vzácný od vz-jíti dle Dobrovského Bildsamkeit d. sl. Spr., Jgm. Sl. a Hatt., Mut. 87. — Str. 120. ř. 5 zhora: astutia m. astucia. — Str. 125. ř. 1. zhora: alъnij, alъdija, alъkati m. alnij... — Do §. 67. patří také přietelstvie (Ráj duše, rkp. univ. kn. pr. 17. A. 19, l. 21) a do §. 70 supinum večeřat (tamt. 28.)